КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН

БИЛИМ БЕРҮҮ МИНИСТРЛИГИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укунда

УДК: 342.4 (575.2) (043.3)

Атантаев Актилек Турсункулович

ДИНИЙ (ШАРИЯТ) НОРМАЛАРДЫН ЖАЗЫК УКУГУНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРЛЕРИ: ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК АСПЕКТ

12.00.01 – укук жана мамлекет теориясы жана тарыхы; укук жана мамлекет окуусунун тарыхы

Юридика илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуунун
д и с с е р т а ц и я с ы

Илимий жетекчи
юридика илимдеринин
доктору:
профессор Кулдышева Г.К.

Ош-2021

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ...3

1-ГЛАВА. ДИНИЙ НОРМАЛАРДЫН КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КООМЧУЛУГУНДАГЫ УНИВЕРСАЛДЫК СИСТЕМА КАТАРЫНДА ЖАШАП КЕЛҮҮСҮ

1.1. Диний эрежелердин (шарияттын) нормативдик жоболорунун өзгөчөлүктөрү...14

1.2. Кыргыздардын демейки укуктук салттарына айрым диний нормалардын кириши...39

Биринчи глава боюнча корутундулар...58

2-ГЛАВА ЖАЗЫК УКУГУН ГУМАНДАШТЫРУУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН САЛТТЫК УКУКТУК ЭРЕЖЕСИ КАТАРЫНДА

2.1 Кыргыз коомчулугундагы шарият менен адаттын өз ара биргелешип аракетке келүүсү..62

2.2. Салтуу кыргыз коомчулугундагы жазык жоопкерчилиги...78

Экинчи глава боюнча корутундулар...98

3-ГЛАВА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЗЫК УКУГУН ГУМАНДАШТЫРУУ НОРМАЛАРЫ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН САЛТТЫК УКУКТУК ЭРЕЖЕСИ КАТАРЫНДА

3.1. Шарияттын диний нормаларынын негизиндеги кыргыз элинин жазык укуктук эрежелерине мүнөздүү белгилер......................................101

3.2. Салттык-традициялык формадагы жазык укуктарынын Кыргыз Республикасынын мыйзамдары деп аталган азыркы мыйзам кодекстерине алмашышы 125

Үчүнчү глава боюнча корутундулар..142

КОРУТУНДУЛАР...145

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР..153

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Азыркы учурда Кыргыз Республикасында юстициянын “келишүүчүлүк”, “ордун толтуруучу”, “ювенальдык” түрлөрүн жана ошондой эле сот өндүрүшүнүн жарандарга түрдүү мүмкүнчүлүктөрдү берүүчү багыттарын иштеп чыгуунун ырааттуу жолдору колго алынууда. Кыргыз жазык юстициясынын ашыкча катаал жактарын жумшартуу, анын иш-аракеттерин чектөө коомубуздун демократиялык багыттарынын негизги объективдүү процесстеринин бири болуп саналат.

Жалпыбызга белгилүү болгондой, тарых спираль түрүндө өнүгөт, буга байланыштуу жазык саясатына, тактап айтканда, айрым кылмыштын түрлөрүнө жазалоо ыкмасы менен эмес гумандуулук менен мамиле жасоо мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Совет мезгилине чейин кыргыз элинде чыр-чатакка барган тараптарды жараштыруу институту, айрым алгылыктуу идеялар кеңири колдонулуп келген. Мисалы, айрым жарандардын, алардын топторунун же уруулардын ортосунда талаш-тартыштуу маселелер жаралганда нааразы болгон тараптар адегенде айыпталуучунун же ага шектүүнүн жакын туугандарына же болбосо алардын таасирдүү аксакалдарына кайрылышкан. Аталган жарандар чыр-чатакка барган тараптарды жараштырууга, нааразы тараптардын суранычтардын канааттандырууга аракет жасашкан, бул иш-аракеттер ишке ашпаган учурларда жабырлануучулар айыпталуучунун же ага шектүүнүн уруу башчысына кайрылышкан. Эгер мында да жабырлануучунун каалоосу канааттандырылбаса, ал өзүнүн жакын тууган-уруктарынан, өз уруусунун таасирдүү адамдарынан же уруу башчысынан жаралган маселени чечүүнү өтүнгөн, алар болсо, кадыр-барктуу жарандар аркылуу айыпталуучу тараптын уруу башчысына кайрылышкан. Манаптардын же аларды алмаштыруучу жарандардын мындай жолугушууларында соттук териштирүүсүз эле нааразы болгон тараптын суроо-талаптарын

канааттандыруу маселеси каралган, ал эми иш олуттуу өңүткө айланганда эки уруунун тең бийлерин чакыруу менен маселени кароо чечилген. Эгер кылмыш өтө чоң эмес жана айыпталуучунун күнөөсүнө толук далилдер жетиштүү болсо, күнөөлөнүүчү тараптын (жоопкердин) манаптары (бийлери) өз уруулашына (доогерге) анын күнөөсүнө жараша жабырлануучуга айып пул (мал) төлөөгө буйрук беришкен.

Кыргызстан көз карандысыздыкка жетишкенден кийин динге, анын талаптарына жана шарттарына болгон кызыгуулар күчөдү жана буга түрдүү диний уюмдардын пайда болуусу жана алардын иш жүргүзүүлөрү күбө боло алат. Диндин таасиринин күчөөсүнө жана диний уюм, мекемелердин санынын өсүүсүнө мамлекетибиздин либералдык диний саясаты жагымдуу шарттарды түздү.

Мусулмандык укук тартиби азыркы дүйнөнүн ири системаларынын бири болуп саналат жана ал миллиарддан ашуун мусулман калкынын өз ара мамилелеринин калыптанышына өз салымын кошкон жана мындан ары да бул алгылыктуу аракеттер улантыла бермекчи. Ислам укук тартибинин иш-аракеттери анын диний канондору менен тыгыз байланышкан жана ал мусулмандык укук тартибинин социалдык жана юридикалык маани-маңызы менен шартталган.

Мусулман-укук маданияты азыркы Кыргызстан үчүн улам барган сайын актуалдуулукка айланып бара жатат. Диний жоболордун, жоопкерчиликтердин жана талаптардын мааниси калк арасында улам жогорулоодо, буга байланыштуу шарияттын жоболору жалпы кыргызстандыктардын коомчулугунда канчалык деңгээлде колдонулуусу керектиги, анын айрым талап-милдеттери азыркы жазык мыйзам ченемдеринде кандай формада колдонулуусу туралуу маселелер күн тартибинде курч турууда.

Кыргыз Республиканын жазык саясатында жана анын ичинде жазык укугунда, кылмыштуулук менен күрөшүүдө жүргүзүлүп жаткан реформалардын жана ошондой эле жазалоо принциптеринин күчөөсүнүн

негизинде түрмөдө отургандардын саны өсүп кеткен. Бул тенденциялар республикабызда криминалдык күчтөрдүн күчөп кетүүсүнө, айрым кылмыштуу элементтердин мыйзамдын да, диндин да талаптарын тоготпой жаткандыгына дагы бир жолу күбө болот.

Жазык укугунун өнүгүүсүнө шарияттын жоболорунун тийгизген оң таасирлеринин актуалдуулугун изилдөөгө алуу өлкөдөгү катаалдашкан жазык саясатынын бышып жеткен кризиси менен да шартталышып кетет. Бул проблемаларды чечүү кыргыз коомчулугунун мурунку тарыхына туура баа берүүгө жана ошондой эле бүгүнкү саясий-социалдык жактан чыңалышкан абалдын чындыгын адекваттуу түшүнүүгө жана кабыл алууга да мүмкүнчүлүк түзөр эле. Кыргыз Республикасынын келечектеги өнүгүүсү үчүн прогноздорду иштеп чыгууда мамлекеттүүлүктүн түрдүү этаптарындагы жазык мыйзамдарынын калыптанышына шарияттын жоболорунун тийгизе турган таасирин изилдеп чыгуу зарыл. Биздин оюбузча, коюлуп жаткан проблемага объективдүү баа берүү жана аны ар тараптуу карап чыгуу Кыргыз Республикасынын натыйжалуу укуктук саясатын, түрдүү багыттардагы укуктук маданияттардын өз ара биргелешкен аракеттеринин жолдорун иштеп чыгууга өбөлгө түзөт.

Традициялык-салттык жана ислам укуктук маданияттарынын өз ара биргелешкен аракетке келүүсү боюнча маселелер теориялык гана эмес практикалык да чоң мааниге ээ. Биз мусулман жазык укугуна жана анын доктриналарына кайрылуу мүмкүнчүлүктөрүн европалык салттык укуктун чегиндеги кандайдыр бир башатча катары кароо тууралуу маселени укук таануучулар алдына койгубуз келет.

Албетте, салттык уктук тууралуу билимдерди колдонуу азыркы заман талаптарына туура келген жазык мыйзамдарынын калыптанышына, натыйжалуулугунун жана кадыр-баркынын жогорулоосуна шарт түзөт. Туура түзүлгөн жана аткарылган укук тартиби жана саясаты мезгил жана адам муундарынын байланыштарын камсыз кылат, Кыргыз Республикасынын

учурдагы системалык саясий-социалдык кризистен жеңил чыгуусуна, дүйнөлүк коомчулукта өзүнүн татыктуу орун алуусуна кепилдик түзөт.

Диссертациянын темасы биз изилдөөгө алган багыттагы ири илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен байланышкан. Бул тема жекече кызыгуубуз жана өз демилгебиз боюнча тандалып алынды.

Проблеманын илимий жактан иштелип чыгуусунун деңгээли. Ата-мекендик изилдөөчүлөрдүн ичинен кыргыз элинин турмуш-тиричилигин, каада-салттарын К.Н. Нурбеков, С.К. Кожоналиев, С. Сооданбеков, М.Т.Айтбаев, Г.А. Мукамбаева, Б.И. Бөрүбашев, Б.Т. Токтобаев, Э.Ж.Бейшембиев, Э.Э. Молдоев, Н.Р. Розахунова, Т.И. Ганиева, К.С.Сооронкулова, Ж.Ч. Тегизбекова, М.Ш. Шамилов, Д.Ш. Нуриев, К.С.Жылкычиева, Д.М. Байгазиева, Н.С. Турсунбаева жана башкалар изилдөөгө алышкан.

Кыргыз окумуштууларынын илимий эмгектеринде элдин жазык укугунун өнүгүшү жана калыптануу этаптары ар тараптуу каралып чыккан. С.М.Абрамзон, А.Д. Ахмедов, Б.И.Бөрүбашев, С.К. Кожоналиев, К.Ш.Курманов, Г.А. Мукамбаева, Ч. Өмүрканов, К.М. Осмоналиев, С.С.Сатыбекова Ж.А. Сманбаева, К.С. Соронкулова, Л.Ч. Сыдыкова, А.Ш.Шаршеналиев жана башкалардын эмгектеринде Кыргыз Республикасынын жазык укугунун калыптануусунун түрдүү этаптардагы калыптануусу тарыхый-укуктук аспектиде илимий негиздөөлөр менен каралып чыккан.

Биз изилдөөгө алган проблеманын теориялык-укуктук жактарын Р.Давид, М.Н. Марченко, С.С. Алексеев, А. В. Малько, Н.И. Матузов ж.б. изилдөөгө алышкан. Мусулман укугу боюнча адис Л. Сюкияйнендин эмгектерин өзгөчө белгилеп кетүүгө болот, ал өз изилдөөлөрүндө мусулман укугунун негизги теорияларын, анын булактарын жана өнүгүү эволюциясын, азыркы дүйнөдөгү исламдын ордун жана ролун кеңири талдого алуу менен шарияттын нормаларын терең анализге алган.

Мусулман укугунун калыптануу процесси, анын булактары жана өзгөчөлүктөрү Р. Давид, Г.М. Керимов, Э.Р. Кулиев, А. Массэ, Р. Шарль жана башкалардын изилдөөлөрүндө ар тараптуу талдоого алынган. Ислам укугунун булагы катары алар Куранды, Суннаны, иджманы жана киясты карашат. Аталган авторлор шариятка жашоо-турмуштун исламдык образы тууралуу жалпы окуу, Куранда бекитилген жана мусулмандар үчүн так аткарылууга милдеттүү болгон талаптардын комплекси катары баа беришет.

Жыйынтыктап айтканда, биз жогоруда атап өткөн авторлордун эмгектерине жасалган баяндама кыргыз коомчулугунун укуктук системасына шарияттын тийгизген таасирлерин ачыкка чыгаруучу көп кырдуу маселелерге жаралган изилдөөчүлөрдүн кызыгууларына күбө болот. Ошентсе да, жазык укугун тарыхый өнүгүүсүнө диний жоболордун (шарияттын) түздөн- түз таасир этүүсүнө арналган жана аны толугураак түрдө чагылдырган эмгектер жокко эсе, мына ошондуктан да биз көтөрүп чыккан тема, айрыкча, ата-мекендик юридика илимдеринде жетишерлик деңгээлде изилдөөгө алына элек. Биз бул изилдөөбүздө көтөрүлүп чыккан проблеманын маани-маңызын ачууга, кыргыз жазык укугунун өнүгүүсүндөгү анын тарыхый кызматы жөнүндөгү көз караштарды жыйынтыктоого жана аларга тарыхый-юридикалык негизде баа берүүгө аракет жасадык.

Изилдөөнүн объектиси - шарияттын жазык - укуктук нормалары жана алардын жазык – укугунун тарыхый өнүгүүсүнө тийгизген таасири.

Изилдөөнүн предмети - шарияттын жоболорунун кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түрдүү этаптарындагы жазык мыйзамдуулуктарынын калыптанышына тийгизген оң таасирлери.

Изилдөөнүн географиялык жана хронологиялык чектери кыргыздардын жашаган аймактары жана ошондой эле азыркы Кыргызстандын аймагына ислам дининин жайылтылышынын башталышы менен аныкталат.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты – диний жоболорун (шарияттын) Кыргызстандын жазык укугунун өнүгүүсүнө тийгизген оң

таасирлеринин негизги тарыхый мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо, республиканын укук тартибинин келечек перспективаларын прогнозго алуу.

Диссертациялык изилдөө иштеринин чегинде алдыга коюлган максаттарга жетишүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттерди** чечүүнү өз алдыбызга койдук:

- диний жоболордун (шарияттын) нормативдик талаптарынын өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алуу;

- кыргыз элинин демейки диний жоболоруна талдоо жүргүзүү;

- кыргыз элинин коомчулугундагы шарият менен адаттардын өз ара биргелешкен аракеттерин талдоого алуу;

- салттык кыргыз коомчулугундагы жазык жоопкерчиликтерин изилдөөгө алуу;

- шарияттын диний жоболорунун негизиндеги кыргыздардын жазык укуктарынын мүнөздүү белгилерин аныктоо;

- диний жоболордун (шарияттын) принциптеринин Кыргыз Республикасынын учурдагы жазык жоопкерчилигине тийгизген оң таасирлерин аныктоо.

Изилдөөнүн булактары, теоретиялык жана методологиялык негиздери. Алдыга коюлган максаттарга жетишүү үчүн коюлган милдеттерди чечүү илимий ишке системалык түрдө мамиле жасоо менен ишке ашырылды. Биз изилдөө иштерибизде төмөнкүдөй принциптерге таяндык: объективдүүлүк, өнүгүп-өсүү, детерминизм, тарыхый принциптер, коомдун системалуулугу жана бүтүндүгү. Иште тарыхый жана логикалык анализ методдору, салыштырма-тең коюу ыкмалары колдонулду.

Мусулман укугунун маани-маңызын аныктоодо башкы эвристикалык потенциал болуп салыштырма-тарыхый метод эсептелет. Бул методдун жардамы менен мусулман укугунун жалпы өзгөчөлүктөрү аныкталат, анын өнүгүүсүнүн түрдүү тарыхый баскычтары таанып-билинет.

Мусулман жазык укугун таанып-билүү тарыхый жана логикалык принциптердин диалектикалык биримдигине негизделет. Тарыхый принцип –

бул жазык укугунун өсүп-өнүгүү процесси, ага ар кандай доорлордогу шарияттын тийгизген таасирлери, ал эми логикалык принцип - аталышынан белгилүү болуп тургандай, объектинин табиятын, маани-маңызын, түрдүү өзгөчөлүктөрүн, адам жашоосундагы анын ордун жана кызматын ачык көрсөтүү. Логикалык принципти колдонуу биз изилдөөгө алган кыргыз элинин укук маданиятынын көп кырдуу сапаттарын терең талдоого алуу жолу менен ачык-айкын аныктап берүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Изилдөө иштеринде коюлган максатка жетишүү үчүн жогоруда аталган методдордон сырткары этнологиялык, социалдык-психологиялык жана башка ыкмалар да өз-өз орду менен колдонулду.

Изилдөөнүн теориялык-булактык базиси катары, баарыдан мурун, шарият жоболору жана талаптары, ата-мекендик, жакынкы жана алыскы чет өлкөлүк тарых, укук таануу илимдеринин теориялык мурастары кызмат кылды.

Изилдөө парадигмасынын борбордук багыты болуп кыргыз жазык укугунун калыптануусун, айрым өзгөчөлүктөрүн чагылдырууга мүмкүнчүлүк берүүчү дисциплинар аралык ыкма эсептелет. Себеби, биз тандап алган ары татаал, ары талаш-тартыштуу маселени илимдин бир эле тармагынын чегинде изилдөөгө алуу таптакыр мүмкүн эмес.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы. Иштин илимий жаңычылдыгы салттуу мусулман укугунун нормаларынын Кыргыз Республикасынын учурдагы жазык мыйзамдары менен болгон окшоштуктарынын жана өз ара байланыштарынын кыргыз элинин тарых жана укук таануу илимдеринде атайын көтөрүлбөгөндүгүндө жана бул тууралуу жогорку деңгээлдерде буга чейин атайын сөз болбогондугунда.

Биздин изилдөөбүз Кыргыз Республикасынын традициялык жазык мыйзамдарына жана укук тартибине шарияттын айрым бир жоболорун ыгы менен колдонууга болорлугун комплекстүү түрдө изилдөөгө алууга багытталган.

Шарияттын жазык ченемдерин жана жоболорун терең талдоого алуу исламдык укук маданиятынын көпчүлүк жетишкендиктери азыркы күндөлүк талаптар менен үндөшүп кетип жатат жана алар бүгүнкү цивилизациялык коомдо да актуалдуулугун жоготпой келе жатат деп жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берер эле.

Коргоого алынып чыгылган негизги жоболор. Диссертациялык изилдөөлөрдүн негизинде диний нормалардын жана жоболордун жазык укуктук тартибине тийгизе аларлык таасирлери тууралуу төмөнкүдөй жоболор жана сунуштар алып чыгылды:

1.Кыргыз элинин Совет мезгилине чейин жашап келген укуктук ченемдери адаттык жана мусулмандык укуктардын интеграциясын өз ичине камтыган. Шарияттын ченемдери формалдуу түрдө диний жана үй-бүлөлүк маселелелерди чечүүдө жайылтылган, ал эми анын айрым элементтери тараптардын наразычылыктарын канааттандырууда, кээ бир кылмыштуулуктарга баа берүүдө да колдонулуп келген.

Жүз жылдарга созулган мезгилдер ичинде ислам дини жана анын талаптары акырындап кыргыз элинин турмуш-тиричилигине жана аң-сезимине сиңүү менен алар мурдатан келе жаткан адатта – демейки укук тартибинде өз ордун ала алды. Шарияттын ченемдери менен демейки укук тартиби бири-бирин толуктап жана симбиоздошуп эл арасында кеңири колдонулууга ээ боло алды.

2. Мусулман жазык укугу өзгөрүлбөс болгону менен ал ийкемдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт, анын бул артыкчылык сапаттары Куран менен бекитилген. Анда элдик адат-салттарды, калкка синген эрежелерди, тараптардын өз ара макулдашуусун учурдагы коомдун талаптарын канааттандыруу жана элдин укуктук маданиятын көтөрүү менен колдонууга жол берилген.

3. Азыркы Кыргызстандын аймагында XX кылымдын баш чендеринде полиюридизм (укуктук плюрализм) өкүм сүрүп турган, мында бир канча укуктук системалар жанаша иштегени менен шарияттын ролу өзгөчө орунда

болгон. Совет өкмөтүнүн алгачкы жылдарында шариятты сактап калуу жана аны легитимдештирүү улуттук саясаттын маанилүү бир бөлүгү болгон.

Учурда мусулман укук эрежелеринин айрым бир жоболорун азыркы укук таануу саясатынын аракеттеги жазык мыйзамдарынын принциптеринин негиздерине туура келтирүү мүмкүнчүлүктөрү да бар. Бул мамлекеттик иш-аракеттерге жана анын укуктук саясатына исламдын дин катары кийлишпөөсүндө гана ишке ашат.

4. Жазык укук тартиптериндеги айрым диний (шарият) жоболор өзгөчө кызыгууну жаратат жана алар юридика тармагындагы изилдөөчүлөрдүн кызыгууларын жаратып келүү менен мусулман мамлекеттеринде алардын айрым элементтерин иш жүзүндө эмнеге колдонууга болбосун деген да ой пайда болбой койбойт. Мисалы, жазык укугунун шарияттык нормалары боюнча адам өмүрүнө жана анын ден-соолугуна каршы кылмыш жасалганда жекече-укуктук жоопко тартуунун түрү бар. Бул боюнча жабырлануучу тарап айыпталуучу тараптан аны жазага тартуунун ордуна келтирилген зыяндын (жаракат, материалдык, моралдык зыян тартуу ж.б.) ордун толтурууну (дийа) талап кылат же ага кечирим берет. Биз да адам баласынын ден-соолугуна олуттуу зыян келтирилбеген учурларда күнөөкөрдү түрмөгө отургузуунун ордуна анын жабырлануучунун эсебине карата материалдык чыгым тартуусун туура деп эсептээр элек.

5. Кыргыз Республикасынын улуттук укук системасында орду менен пайдаланылууга боло турган мусулман жазык укугунун позитивдүү жактары да бар экендигин моюнга алууга туура келет. Мисалга ала турган болсок, шарият сотторундагы кеңешүүчүлүк, талаш-тартышка барган тараптардын ортосундагы компромиссти издөө, андай тараптарды жараштыруучу процедуралар, кечиримдүүлүк, сабырдуулук жана токтоолук, сот өндүрүшүнүн ачык түрдө өткөрүлүшү ж.б

Мусулман жазык укугунун айрым бир алгылыктуу нормаларын азыркы нормативдик-укуктук актыларда пайдалануу, негизинен алганда, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын жалпы принциптерине так кесе каршы

келбейт. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 32-беренесине ылайык өлкөбүздүн жарандарына динге болгон ишенимине эркиндик берилген, демек, мусулман укук тартибине мыйзам чегинен чыкпай кайрылууну мыйзам ченемдүү эле көрүнүш деп эсептөөгө болот. Бирок да, шарияттык жоболорго жана негиздерге кайрылуу төмөнкү эки шарттын бекем аткарылышы менен гана мүмкүн: биринчиден, шарияттын бардык эле жоболору тууралуу эмес заман талабына, цивилизациялык көз караштарга жооп бере аларлык гана эрежелердин жана талаптардын элементтери жөнүндө сөз болуусу мүмкүн; экинчиден, тандалып алынган мусулман укук тартиптеринин эрежелери Кыргыз Республикасынын укуктук системасына эч кандай каршы келбестен, аны менен үндөшүп турууга тийиш.

6. Глобалдык жаңылануунун талаптарына ылайык Кыргыз Республикасынын жазык мыйзамдары да гуманизация курсуна бет алууда, буга чейин көпчүлүк кылмыштарды криминал менен гана байланыштырып, аларга жеңил формулировка берүүнүн жолун таап келген болсок, алардын айрымдары кийинки мезгилдерде административдик кылмыш катары баалана баштады. Жалпысынан алганда, жазык мыйзамдарынын жаңы системасы гумандуулуктун элементтерин өз ичине камтуу менен калыптана баштады. Бул болсо, кийинки мыйзамдардын негизине байыртадан келе жаткан кыргыз элинин салттык укуктук жоболорунун элементтеринин (диний жана улуттук эрежелердин симбиозу) колдонулгандыгына күбө боло алат.

Изденип изилдөөчүнүн жекече салымдары. Диссертациялык иштин темасы жекече кызыгууларыбыздан улам өз демилгебиз менен тандалып алынды. Коргоого алынып чыгылган жоболор жекече турмуштук жана кесиптик тажырыйбаларынан улам иштелип чыгылды жана сунуш кылынды.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларында алынган жоболор, корутундулар, сунуштар коомдук жана гуманитардык илимдерде теориялык-методологиялык жана өткөн тарыхты, элдин улуттук эреже, жоболорун таануучулук база катары кызмат кыла алат, бул билимдер болсо, өз

кезегинде, диний нормалардын жазык укугуна тийгизе аларлык таасирлери тууралуу проблемаларды коомчулук алдына кое билет.

Диссертациялык иштин материалдары жана корутундулары укук таануучулук багыттарда, жазык мыйзамдарында жана аларды заман талабына ылайык толуктоодо жана өзгөртүүдө, калктын укуктук маданиятын жогорулатууда колдонулууга ээ боло алат.

Изилдөөнүн натыйжалары, ошондой эле, укук таануучулук окуу жайларындагы окутуучулардын күндөлүк жумушунда, студенттердин күндөлүк сабактарга даярдануусунда, рефераттарды, курстук жана дипломдук иштерди даярдоосунда, өз алдынча даярдыктарында жана ошондой эле, жаштарды рухий-нравалуулук жактан жана патриоттуулукка тарбиялоодо пайдаланууга ээ боло алат.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын талкуугa алынышы жана жарык көрүшү. Диссертациянын концептуалдык жоболору жана негизги теориялык корутундулары ОшМунун Мамлекеттин жана укуктун теориясы жана тарыхы кафедасында талкууга коюлду. Иштин айрым бөлүктөрү илимий макалаларда жана ошондой эле Кыргыз Республикасынын жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунуш кылынган басылмаларда жарык көрдү.

Диссертациянын тыянактуу маселелери жана жоболору, жогоруда белгиленгендей, КРнын жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунуш кылынган илимий журналдарда **сегиз** макалада чагылдырылды. **Диссертациялык структурасы жана көлөмү.** Диссертация киришүүдөн, үч главадан, алты бөлүмдөн, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

1-ГЛАВА. ДИНИЙ НОРМАЛАРДЫН КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КООМЧУЛУГУНДАГЫ УНИВЕРСАЛДЫК СИСТЕМА КАТАРЫНДА ЖАШАП КЕЛҮҮСҮ

1.1. Диний эрежелердин (шарияттын) нормативдик жоболорунун өзгөчөлүктөрү.

Коом ар түрдүү мамилелер менен чырмалышкан. Ал мамилелердин бир бүтүндүк катары иштөөсү үчүн коом аларды тартипке салууга аракет жасайт жана андан ары алар көзөмөлгө алынат, калктын кызыкчылыгы үчүн жөнгө салынат. Мына ошондуктан да, ар кандай коомдо эреже, жоболордун көптөгөн түрү жашаганы менен алар бара-бара социалдык жөнгө салуу системасы аркылуу бириктирилет жана тартипке салынат.

Социалдык жөнгө салуу коомдун башкы кызматтарынын бири жана ал социалдык тартипти орнототуучу процесс [9, 250-бет]. Бул тартипке салуу социалдык нормалардын жардамы менен ишке ашат. Илимий адабияттарда "социалдык норма" түшүнүгүнө карата бирдиктүү бир пикир жок. Т.Н.Радько социалдык нормага "конкреттүү, айрым бир учурларды эмес, типтүү, көп жолу кайталанып туруучу турмуштук жагдайларды жөнгө салуучу жалпы мүнөздөгү жүрүм-турум эрежелери" катары баа берет [10, 11-бет].

Н.И. Матузов социалдык норманы "адамдардын жүрүм-турумунун эрежелеринин жалпы кабыл алынган же жетишерлик түрдө кеңири тараган эталону, үлгүсү, калктын өз ара мамилесин жөнгө салуучу каражат" катары карайт [11, 146-бет]. В.С. Нерсесянц болсо социалдык норманы "адамдардын материалдык жана рухий байлыктарды өз ара алмаштыруу процессинде пайда болгон жана өзүн-өзү жөнгө салуудагы социалдык системанын керектөөлөрүн билдирген улам кайталанып туруучу жана туруктуу коомдук байланыш" деп түшүнөт [12, 200-бет]. Ал эми О.Е. Кутафин социалдык нормага төмөнкүчө аныктама берет: "Социалдык норма – бул адамдар

ортосундагы өз ара мамилелерди жөнгө салуучу жүрүм-турумдар эрежеси. Бир адамдын башка адамга же алардын тобуна карата мамилесинин үлгүсү, стандарттары. Адам баласына мүнөздүү көп сандаган норма-ченемдер болгону менен социалдык нормалар тигил же бул топтун кызыкчылыгын гана көздөшү жана анык бир социалдык топ тарабынан гана түзүлүп калышы да мүмкүн" [13, 50-бет].

Жогоруда келтирилген аныктамаларды эске алуу менен социалдык нормалардын негизги кызматы коомдук мамилелерди тартике салуу деп жыйынтык чыгарууга болот. Социалдык жоболор жана ченемдер коомчулуктагы баш-аламандыктан сактоочу тартипти жана жоопкерчиликти орнотууга чакырылган.

С.С. Алексеев: "Социалдык жөнгө салуунун болуусу жана анын өнүгүүсү, анын коомдук турмуштагы орду жана кызматы бир катар мыйзам ченемдүүлүктөр менен мүнөздөлөт. Ар кандай тарыхый конкреттүү коом объективдүү түрдө социалдык жөнгө салуунун анык бир өлчөмдөрүн ("көп да эмес" – "аз да эмес") талап кылат. Болбосо, социалдык система үчүн терс кесепеттердин – коомдогу баш-аламандык же тескерисинче ашыкча катуу талап коюулардын келип чыгышы толук мүмкүн. Социалдык шарттардын, жашоо-турмуштун жакшыруусуна жараша тартипти жана ар кандай эрежелерди жөнгө салуунун сапаты да жакшырат, ал мурункуга салыштырмалуу татаалдашат жана жөнгө салуунун мехаизмдери өркүндөйт",-деп белгилейт [14, 46-48-беттер].

Укуктук өнүгүүнүн кайсыл бир этабында коомдун түпкүрүнөн келип чыккан же мамлекет тарабынан түзүлгөн ар кандай социалдык норма жарандар ортосундагы укуктук мамилелерди жолго салуу жана коомду бүтүн бир система катары омоктуу өнүктүрүү үчүн зарыл болуп келген.

Азыркы коомдун социалдык нормалары өтө көп кырдуу. Түрдүү социалдык жөнгө салуулар төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө жана түрлөргө ээ: мыкты мамиле-катышка калыптандыруу; аракетке келүү өзгөчөлүктөрү;

жарандарга таасир этүү спецификасы; мыкты натыйжаларга жетишүү ыкмалары жана каражаттары ж.б.

“Социалдык жөнгө салуу” түшүнүгүнүн маани-маңызы жана кызматтары “социалдык норма” түшүнүгүнө салыштырмалуу бир топ кеңири. Социалдык жөнгө салуулар социалдык нормаларды жана ошондой эле коомдук өнүгүүгө өз таасири тийгизүүчү принциптерди, коомдук баалуулуктарды өз ичине камтыйт. Жалпыбызга белгилүү болгондой, бир нече социалдык жөнгө салуулар менен алардын негизги жана башкы түрүнүн биргелешип аракетке келүүсү, ошол эле учурда алардын жалпы тобу менен жергиликтүү маданият, эреже, каада-салттардын өз ара түшүнүшүү, бирин-бири толуктоо менен мамилеге баруусу – бул жалпы элдик утук, алдыга карай өнүгүү. Академиктер Ю.В. Бромлей жана Р.Г. Подольский туура белгилегендей, “коом, биринчи кезекте, өз мүчөлөрүн тарбиялайт, аларга алга карай стимул жана жүрүм-турумдардын мотивин берет, алардын аң-сезимине социалдык баалуулуктардын өздүк системасын сиңирет” [15, 170-бет].

Учурдагы укук таануу илимдеринде эчен кылымдар социалдык жөнгө салуучу кызматын аткарып келген шарияттын нормаларынын өзгөчөлүктөрү теоретиктерди улам көбүрөөк кызыктырып келүүдө [16, 200-бет]. Азыр коомчулукка КМШ өлкөлөрүндө орус тилинде, ал тилден жергиликтүү тилдерге которулуп басмадан чыгарылган ислам укугу боюнча изилдөө иштери бир топ эле жеткиликтүү болуп калды [17, 385-бет]. Бул эмгектердин көпчүлүгүндө ислам укук тартиби шарият сөзүнүн жана түшүнүгүнүн синоними катары кабыл алынат, ал эми шарият канондору боюнча диндик жана укуктук башталыштар жана түшүнүктөр принципиалдуу түрдө бири-бири менен ажырагыс байланышта. Тилекке каршы, айрым окумуштуулар ислам укугу менен юридика илимдеринин ортосунда эч кандай байланыштын болушу мүмкүн эмес деп өжөрлөнүп келишет.

Биздин оюбузча, шарият эрежелерин азыркы укуктук илимдер менен салыштырууда жана өз ара байланыштырууда алардын айрым ажырымын

жана өзгөчөлүктөрүн так ажырата билүү зарыл. Кандай гана болбосун, шарияттын эрежелерин жана фикхтин маани-маңызын терең түшүнмөйүн ислам укуктарына юридикалык түшүнүк катары баа берүү мүмкүн эмес.

Ислам désinde калыптанып калган түшүнүк боюнча “шарият” термини дин эрежелерин жана талаптарын так аткарган жаранды бардык жыргалчылыктарга жеткирүүчү Алланын жолун көрсөтүүнү билдирет, ал эми аркы дүйнөдө мындай жарандар Кудайдын ырайымына ээ болушат. Мисалы, Куран жазуулары боюнча Алла өз өкүлүнө мынтип кайрылат: “...Андан кийин Биз, Мухаммад, сага улуу ишеним жолун көрсөттүк. Бул жолдон чыкпагын жана башкаларды да бул жолго чакыргын...” (45:18) [18, 45- сүрөө, 18-аят] бул биз сөз кылып жаткан жол араб тилинде “шарият” деп аталган. Кандайдыр бир нерсени аткаруунун зарылдыгын билдирген жана Куранда көп жолу кайталанган “ша-ра-а” этиш сөзү лингвистикалык-семантикалык жактан кандайдыр улуу жана ыйык нерсени аткаруунун зарылдыгын билдирип калат (мисалы, 42:13, 21).

Шарият араб тилинен түз которулганда “суу башатына, булакка жеткирүүчү жол”, ал эми кеңири маанисинде алганда, “адамды алдыга жетелөөчү түз жана туура жол” (балким, бул ичүүчү сууга зар болгон арабдардын турмушунан улам келип чыккан болуу керек). “Шарият” сөзүнүн Куранда болгону үч жолу гана учурагандыгы да өзүнчө кызык маселе: бир жолу “шарият” формасында берилсе, эки жолу уңгулаш түрдө “шара'а” жана “шир'атан” формаларында берилген. Бирок да “шарият” сөзү ислам дининде өз ичине көп маанини камтыйт [19, 154-бет]. “Шарият”, терең маанисинде алып караганда, Курандын жана Суннанын негиздеринде түзүлгөн диний, укуктук нормалардын жыйындысы, ал жакшы ниеттерге болгон ишенимди, мусулман жаранынын нравалык-рухий сапаттарын калыптандырат жана байытат жана ошондой эле, инсандын туулгандан көз жумганга чейинки жүрүм-турумун тартипке салуучу конкреттүү нормалардын булагы катары кызмат кылат. Шариятка диний жана жогорку өсүп-өнүккөн бийликтин биримдиги мүнөздүү, ал адам жашоосуна зарыл болгон укуктарды жана

ошондой эле катуу жоопкерчиликтерди өз ичине камтыйт. Шарият кандайдыр деңгээлде мыкты жүрүм-турум жана мээримдүүлүк түшүнүктөрү менен үндөшүп кетет. Мисалы, далилдүү жана негиздүү чыгарылган өкүм “туура-шари” деп аталат, башкача айтканда, ал шарият эрежелерине туура келет [20, 29-30-беттер].

Ислам илимий ой жүгүртүүлөрүндө мусулман динин изилдөөдө зарыл болгон Алла тарабынан коюлган жана өз өкүлү Мухамад пайгамбар (С.А.В.) тарабынан элге жеткирилген шарияттын аныктамалары жаралды. Төмөнкүдөй үч суроого принципиалдуу жооп берүү ал аныктамаларды так түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет:

Биринчиден, жогоруда келтирилген аныктамалардан улам шарияттын жоболорун кайдан издөө керек экендиги белгилүү болуп турат. Мухамад пайгамбар (С.А.В.) жолун жолдоочуларга Кудайдын эки ыйык насиятын калтырып кеткен. Алар Алланынын ордун жарандарга ачып берүүчү исламдын ыйык китеби Куран жана Кудайдын эрк, каалоолорун чагылдырган жана хадистердин жыйнагы болгон пайгамбардын суннасы.

Экинчиден, ислам эрежелеринде жана жоболорунда калыптанып калган шарияттын аныктамалары “шарият” деген түшүнүктүн алдында кандай талаптарды түшүнүүбүз керек экендигин терең ойлонууга мажбурлайт. Бул суроого жооп берүү алдында көптөгөн ислам ой жүгүртүүчүлөрүнүн пикири боюнча шарияттын үч бөлүктөн турары тууралуу белгилей кетүү зарыл алар: диний догматика, ислам этикасы жана адамдардын жүрүм-турумун тартипке салуучу практикалык норма-ченемдер. Ошол эле учурда шарияттын нормативдик бөлүгү жөн гана ислам догматикасына жана этикасына кошумча эмес, ал шарияттын эң маанилүү курамдык бөлүгү. Мына ошондуктан да ислам ой жүгүртүүсүнүн айрым багыттары шариятты жарандардын жүрүм-турумунун эрежелери катары гана чектеп келишет.

Шарияттын диний милдеттерди аткарууну талап кылган нормативдик жоболорду жана ошондой эле мусулмандардын тынч жана келишүүчүлүк

мамилелерин жөнгө салуучу эрежелерди өз ичине камтыгандыгын көңүл борборунда тутууга тийишпиз. Башкача айтканда, шарият ишенимди, инсандын ички дүйнөсүн, мусулмандын динге жана ага тиешелүү жол-жоболорго байланышкан милдеттерин аныктаган постулаттар менен гана чектелбейт. Шарият жарандардын күндөлүк турмуш-тиричиликтеги проблемаларын, алардын бири-бири, бийлик өкүлдөрү жана башка диндегилер менен болгон өз ара мамилелерин да көңүлдөн сырт калтырбайт.

Үчүнчүдөн, жогоруда айтылгандарга байланыштуу шарияттын адам баласынын иш-аракеттерин, жүрүм-турумун канчалык деңгээлде толугураак тартипке сала алат деген да мыйзам ченемдүү суроо келип чыгат. Чындыгында, шарият адам турмушун тартипке салуучу толук түрдөгү социалдык-нормативдик системабы же ал кандайдыр бир чектөөлөр менен токтолуп калабы?

Шарияттын өз ичине камтыган нормативдик системасынын масштабы тууралуу түрдүү пикирлер жана көз караштар жашап келет. Алардын бирине ылайык шарият түрдүү кырдаал, жагдайлардагы жүрүм-турум эрежелерин чагылдыруу менен мусулмандын ар кандай аракеттерин, жашоо-турмуш мүнөзүн жөнгө салып турат. Мусулман мамлекеттеринин жана ошондой эле ислам динин туткан көпчүлүк жарандардын жалпы пикиринде исламдын талаптары мусулмандын ар бир кадамына, ал тургай, ой-каалоосуна көз салган тартип, эрежелердин комплекси болуп саналат, ал адамзатынын каалоосуна жана жыргалчылыктарына каршы максатты көздөбөйт да, ага жол бербейт да. Мусулмандардын жөнөкөй аң-сезиминде шарият дээрлик түрдө ушундайча кабыл алынат, илимий көз караштан алып караганда туура эмес көрүнгөндөйү менен “шарият мыйзамдары” коомубузда формалдуу түрдө жашап келет. Бирок да, мындай пикирлерге баары эле макул эмес. Көпчүлүк авторитеттүү ислам окумуштуулары шарияттын нормативдик жоболору бир канча бөлүктөрдөн түзүлгөн деп эсептешет.

Алардын бирине бир топ түшүнүктүү жана ачык, так болгон Курандын жана сүннөнүн эрежелери кирет. Мындан адам турмушуна жана диний

милдеттерге тиешелүү болгон көптөгөн конкреттүү жоболорду табууга болот, бирок да бул эрежелер көбүнчө нике, үй-бүлөлүк турмуш жана мурас маселелерине басым жасоо менен азыркы мезгилге тиешелүү кээ бир маселелер таптакыр каралган эмес же жетишерлик түрдө чагылдырылбаган.

Нормативдик мүнөздөгү шарияттын башка жоболору баштапкы ориентирлер жана жарандардын жүрүм-турумунун принциптери чагылдырылган Курандын жана сүннөнүн башка бир эрежелеринде берилген. Шарияттын күндөлүк турмуш маселелери боюнча тексттеринде, үстүртөдөн караганда, жекече жана адам мүнөзүнүн жана тарбиясынын конкреттүү бир жагына тиешелүү гана болуп көрүнгөндөй эрежелер да бар. Бирок, аларды да тереңден карап мамиле жасоо, таалим-тарбия алуу зарыл, айрым санат-насаат маанисиндеги ойлорду кошумча интерпретациясыз кабыл алуу жана түшүнүү да мүмкүн эмес. Бул кыргыз элинде айтылып келген “керегем сага айтам, келиним сен ук, келиним сага айтам, керегем сен ук” деген накыл сөз сыяктуу.

Жыйынтыктап айтканда, шариятты нормативдик мамилелерден алып караганда социалдык жөнгө салуунун универсалдык системасы деп атоого толук мүмкүн. Шарият буга чейин эле айтылып келген жана калыптанып калган турмуштук эрежелерди кандайдыр деңгээлде өз ичине камтыйт, бирок ал эреже, жоболор жарандардын диний (культтук), этикалык жана турмуш-тиричиликтик көз караштарын кеңите алган. Алардын ичинде укуктук критерийлер да жок эмес, бизди кызыктырган жана бул ишти колго алууга негиз болгон маселе да дал ушунда.

Ислам традициясы шариятты ар кандай шарт-жагдайга туура келген, ар бир доордун талаптарына жооп берген жана ар кандай суроого жооп бере ала турган система катары кабыл алат. Алланын мындайча айтымы бул баалоонун дагы бир жолу бекемдейт: “Биз бул Жазууда эч нерсени көңүлдөн сырт калтырган жокпуз” (6:38). Бирок да, ислам ой жүгүртүүчүлөрүнүн пикири боюнча, шарияттын универсалдуулугу Курандын жана пайгамбардын сүннөсүнүн ар кандай суроого жооп берерлик касиетинде гана эмес. Аларда

айрым маселелер боюнча так жooптор даяр болсо, алардын айрымдарын чечүүнүн жолдору шарт-жагдайга, жарандардын кызыкчылыктарына жана керектөөлөрүнө жараша чечилет деп айтылат. Образду түрдө айтканда, айрым кырдаалдарда шарият боюнча кийүүгө даяр, өлчөмү чак келген, учурдагы сезонго ылайыктуу кийим даяр болсо, башка жагдайларда шарият кездемени гана берүү менен жергиликтүү климатка ылайыктап заман талабына туура келгенн жана өзүңө жаккан фасондо кийим тигип ал дейт. Муну да Алланын жана шарияттын эрежелеринин ырайымдуулугу деп белгилөөгө болот.

Курандын жана сүннөнүн эрежелеринде каралган кырдаалдар менен аларда каралбаган учурлардын өз ара катышын жана айырмачылыгын анығыраак тактоо үчүн исламдык укуктук ой жүгүртүүлөрдүн тарыхынан мисал келтирели. Ислам юриспруденциясынын негиздөөчүлөрүнүн бири имам Малик бин Анасга 40 суроо беришкенде ал 36 суроого “билбейм” деп жооп берген деп айтышат (Сократ да мен эч нерсе билбестигимди так билемин деп айткан го). Албетте, улуу укук таануучу берилген ар бир суроого өз ой-пикирин билдире алат эле. Ал жөн гана Курандын жана пайгамбардын сүннөсүнүн көпчүлүк суроолоруна жооп бере албастыгын билүү менен жана өзү ыңгайсыз абалда калбоо, жагдайды курчутпоо максатында көпчүлүк суроолорго билбейм деп жооп берүү менен гана кутулуп кеткен. Бул тууралуу кыргыз элинин тамаша иретинде айтылган накылында да “билем десең тутуласың, билбейм десең кутуласың” деп айтылат эмеспи.

Курандын жана пайгамбардын сүннөсүндө айтылбаган жүрүм-турумдар эрежеси боюнча берилген суроого жоопту жакындаштырып болсо да берүүгө мүмкүнчүлүк түзө албаса, анда шарият универсалдуу система боло албас эле. Ошол эле учурда, ислам теориясы боюнча шарият жарандарга түзүлгөн чыр-чатактуу кырдаалдан эч кимге зыян келтирилбегендей, эч кимдин көңүлү оорубагандай деңгээлде чыгып кетүүгө жол берет. Элде “эки адам урушуп калса, анда акылдуусу жана сабырлуусу айыптуу” деп бекер

жеринен айтылбайт. Демек, ислам эрежелери боюнча ар кандай кырдаалда адам өзүн токтоо жана сабырдуу тута билүүгө, түзүлгөн татаал жагдайдан жеңил чыгуунун жолун таба билүүгө тийиш. Алланын өкүлү менен Йемендин соту болуп шайланган жана анын жолун жолдоочусу Муаздын сүйлөшүүсү тууралуу мындай бир аңыз кеп бар: “Сен эмнеге негиздеп сот жүргүзөсүң?”-деп сурады Мухаммад (С.А.В.). “ Алланын эки жана анын жазуусу боюнча”, - деп жооп берди Муаз. “А эгер андан таппасаңчы?” – деп кызыгуу менен сурады пайгамбар. “Алланын Өкүлүнүн сүннөсү боюнча”,- деди Муаз. “Андан да таппай калсаң эмне кыласың?”-деп сотту жарга такады Мухаммад (С.А.В.). “Анда убакытты жана өзүмдү аянбай туруп туура чечимди издөө менен өз оюм жана пикирим боюнча сот жүргүзөм”-деп жооп узатты Муазам. Пайгамбар: “Сени Өзүнүн жолуна сала алган Аллага урматсый!”-деп кыйкырып жиберди пайгамбар.

Куранда жана сүннөтө айтылбаган кайсыл бир маселелерди тактоо же жалпы постулаттарды жана ыйык тексттердеги көп кырдуу маселелелерди өз алдынча чечүү ислам традициясында “иджтихад” (мааниси – аракеттенүү, тырышуу, туруктуулук) деген аталышка ээ болгон. Ислам ой жүгүртүүсүндө бул аныктама кайсыл бир конкреттүү татаалдашкан кырдаалдан чыгууда шарият эрежелеринен чыкпай жол табуу, жарандын тигил же бул аракети боюнча шарият эрежелеринин негизинде баа берүү дегендикти билдирет. Бул миссия муджтахиддерге, башкача айтканда, иджтихадды ишке ашырган шарият билермандарына жүктөлөт.

Иджтихад шарияттын нормативдик бир бөлүгү, ал эми жарандын өзүн коомдо алып жүрүүсү, сырткы жүрүм-туруму боюнча билимдердин тобу “фикх” (мааниси – талданып жана изилденип жаткан маселенин маани-маңызын ача алуучу терең билим) деп аталат. Жогоруда айтылгандай, көп кырдуу жана чиеленишкен маселелерди дин эрежелеринен чыкпай чечүүдөгү татаалчылыктардан улам шарияттын нормативдик жактары боюнча жана мусулман укуктук илиминин бир багыты катары фикхтин жаралышына өбөлгө болду.

Фикхтин табиятын, маани-маңызын жана анын кызматын улуу ислам илимдеринин окумуштуусу Ибн-Хальдундун (1332-1406) берген төмөнкү аныктамасы толугураак ачып берет (1332-1406) : "Фикх – Улуу Алланын бизге жиберген билими, ал бул билимге жана эрежелерге баш ийгендердин бардыгынын тартибине, кылык-жоруктарына жана иш-аракеттерине баа берет. Ал билимдерди билүү, ал эрежелерди аткаруу баарына милдеттүү болгону менен алар талкууга алынат, кеңитилет жана толукталат. Көрсөтүлгөн эреже, жоболор Мыйзам Чыгаруучу (башкача айтканда, Кудай) жарандардын аларды тагыраак түшүнүүсү үчүн бекиткен Ыйык Жазуудан (башкача айтканда, Курандан), сүннөтөн же башка булактардан алынат да, алардын баары жалпысынан фикх деп аталат" [21, 445-бет].

Жогоруда келтирилген аныктамалардан улам фикхтин төмөнкүчө эки маанисин бөлүп кароого болот: биринчиден, ал шарияттын нормативдик талаптарын үйрөнүүчү ислам илим-билиминин өзгөчө тармагынын бири болуп саналат. экинчиден, фикх деп сырткы жүрүм-турум эрежелеринин өзүн түшүнүүгө болот.

Келтирилген ченемдик нормаларга "фикх" сөзүнүн уңгулук, түпкү маанисине көңүл буруу менен аныктама берүүгө болот, себеби анын баштапкы маанисинде адамдын үлгүлүү жүрүм-туруму же болбосо ага туура баа берүү сыяктуу маани камтылган. Фикх эки элементти өз ичине камтыйт – биринчиси, жүрүм-турумдук эрежелердин шарият тарабынан түздөн-түз көрсөтүлгөндөрү, экинчиси, бир нерсеге аныктама берүүнүн шарият сунуш кылган ыкмалары жана методдору.

Диний адабияттарда шарият "көрсөткүчтөрү" деп, адатта, мусулман (ислам) укугунун булактары аталат. Чынында, шарият эрежелерин укуктун юридикалык булактары менен толук түрдө тең катар коюуга, аларды өз ара салыштырууга болбойт, себеби юридикалык укук тартиби кылмышка шектүүнүн сырткы жүрүм-турумуна баа берүү менен гана чектелбей, ага барууга эмне себеп болгонун кошо тергөөгө алат, ал тургай оор түрдөгү кылмыш да кокустуктан, абайлабастыктан, өч алуу максатында, атайылап,

өзгөчө мыкаачылык менен, алдын ала пландаштырылган, топтошуп кылмыш кылган деген сыяктуу бир нечеге бөлүнүп кетет эмеспи. Азыркы сот жараяндарында жана мыйзамдарында өз алдынча жазалоого, соттоого да (самосуд) жол берилбейт. Мына ошондуктан да, биз сөз кылып жаткан “көрсөтмөлөр” жүрүм-турумдун сырткы формаларын чагылдырганы менен алар азыркы нормативдик-укуктук актылардан олуттуу түрдө айырмаланат да, алар толугу менен жана сөзсүз түрдө азыркы укуктук эрежелердин булактары боло алат деп айтуунун өзү татаал маселе. Башкача, жөнөкөйлөтүп айтканда, айтканда, Куран жана хадистер күндөлүк турмуш-тиричиликке жакындаштырылган, жөнөкөйлөтүлгөн, бирок да аздыр-көптүр юридикалык мааниге ээ тарбиялык кодекстер. Биздеги эң эле жаман көрүнүш, айрымдарыбыздын же мыйзамдан, же Алланын талаптарынан, же өз уят-сыйытынан, же болбосо коомчулуктан коркпой жана тартынбай калгандыгында болуп жатат! Жөнөкөй карапайым жана катардагы жарандын укук тартибин бузушунан экономика, элдин жашоо-турмушу айтарлык зыян тартпайт. Ал эми жооптуу кызматтагылардын, бийлик өкүлдөрүнүн мыйзамга же Алланын буйруктарына баш ийбөөсү өлкөнү карызга белчесинен батырып, республикалык бюджетке олчойгон зыяндарды келтирип жатпайбы.

Исламдык ой жүгүртүүлөрдө бардык шарияттык “көрсөтмөлөр” эки топко бөлүнөт. Алардын бири Курандын жана Мухаммад пайгамбардын (С.А.В.) сүннөтөрүнүн ыйык текстерин өз ичине камтыйт. Алардын, жалпысынан алганда, сырткы жүрүм-турумдун жалпылоочу гана эрежелери, бирок түздөн-түз маанисинде негизги башаты эмес экендигин көңүл борборунда тутууга тийишпиз. Мындай баа берүү Курандын нормативдик маанидеги адам баласынын тарбиясына баа берүүчү ыр саптарынын жана хадистердин – фикхтердин даяр түрүндөгү эрежелер эмес, түрдүү маселелерди “тактоочу-деталдаштыруучу” гана накыл сөз маанисинде берилгендигинен улам келип чыкты, мына ошондуктан аларды жалпысынан эмес, заман талабына ылайык гана жерлерин кабыл алуу сунушталат. Тактап

айтканда, мындай “тактоочу-деталдаштыруучу” көрсөтмөлөрдү жалпылоочу жүрүм-турум эрежелерин бири-бирине байланыштыруучу чынжырча деп да атоого болот. Бирок да, мындай логиканын укук таануу илимдеринин көз караштары жана талаптары менен толук дал келбестиги өзүнөн-өзү түшүнүктүү.

Фикхтин түпкү тамырын иликтөөгө алуу менен алектенген ислам ой жүгүртүүчүлөрү биз сөз кылып жаткан “тактоочу-деталдаштыруучу” көрсөтмөлөрдүн негизинде сырткы жүрүм-турум эрежелерин конкреттештирүү максатында шарият эрежелеринин маани-маңызынын чечмеленишин, башкача айтканда, Куран жана хадис жазууларынын лингвистикалык жана логикалык системаларын иштеп чыгышкан, бул болсо, ар бир доордун гана эмес айрым бир конкреттүү учурлардын жана жагдайлардын да турмуштук талабы эле.

Жогоруда аталган ыйык тексттерди логикалык жактан иштеп чыгуунун натыйжасында Курандын жана сүннөтүн диний-этикалык постулаттары сырткы жүрүм-турум эрежелеринин булагына айлануу менен жалпы маанидеги да, жекече маанидеги да терс аракеттерге баа берүүдө колдонула баштады. Натыйжада, шарият эрежелери мусулман баласынын турмуштук ар кандай жагдайларда туш болгон жагымсыз жагдайларына, алардын ич ара талаш-тартыштарына, өз ара мамилелерине жол жана жооп таап бере ала турган деңгээлге жетишти. Тилекке каршы, дайыма эле турмуштук талаптардын жана эреже, жоболордун көпчүлүгүнүн шарияттан алынгандыгын моюнга алгыбыз келбейт.

Фикхтин көп учурларда Курандын жана сүннөтүн өзү башат алган башкапкы эрежелеринен алыстап өз алдынча чечим чыгарууга аракет жасаган учурлары да жок эмес. Ал Курандын жана хадистердин айрым ыр саптарына өзгөчө маани берүү менен мамиле жасап, аларды толугу менен кабыл алса, айрымдарын укук жана тартип эрежелерин, жоболорун тактоо үчүн гана шилтеме катары кошумча пайдаланат. Мисалы, Алла тарабынан тамак катары пайдаланууга тыюу салынган арам өлгөн жаныбардын же

чочконун эти, каны аргасыз түрдө желсе, ичилсе ал күнөө эместиги тууралуу Курандын ыр саптарында берилген. Ушундай эле жарандын аргасыз абалда калган учурунда ага тирүү калуусу үчүн мүмкүнчүлүк берүү фикхте да каралган. Мындан улам фикх Куран саптарынан, пайгамбардын сүннөтүнөн жана хадистерден канчалык деңгээлде пайдалангандыгына карабастан булардын корутунду-тыянактарында орчундуу карама-каршылыктар жок деп жыйынтык чыгарууга болот.

Ыйык тексттерден айырмаланып рационалдуу мүнөзгө ээ болгон башка шарияттык "көрсөтмөлөр" да жогоруда айтылгандай эле кызматтарды аткарган. Аларга мусулман ойчулдары тарабынан иштелип чыккан нормалардын жана баалоолордун үлгүлөрүн иштеп чыгуунун, түрдүү кырдаалдарга ылайык суроолордун жана ага берилүүчү жооптордун логикалык ыкмаларын (мисалы, аналогия) киргизүүгө болот. Булардын айрымдары тууралуу ыйык тексттерде сөз болгон эмес же бири-бирине карама каршы келген же болбосо чачкын түрдөгү пикирлер айтылган. Мындай рационалдуу "көрсөтмөлөр" калыптанып келе жаткан шарият методдору сыяктуу эле диний нормативдик эреже, талаптарга түшүндүрмө берүүгө чакырылган.

Алардын ортосундагы айырмачылыкты мындайча түшүндүрүүгө болот, эгер биринчисинде ыйык тексттерден сырткы жүрүм-турумдун эрежелери тандалып алынса, экинчисинде бул тексттер менен байланышпаган жана алардан алынбаган эреже, жоболор түзүлгөн. Мындан сырткары, рационалдуу "көрсөтмөлөр" катары фикхте Алла тарабынан бекитилген шарият эрежелерине карама-каршы келбеген тыюулардын жана уруксат берүүлөрдүн негизинде жарандардын кызыкчылыгын көздөгөн эрежелерге басым жасалган. Демек, чындыгын алганда, "шарият методдору" сыяктуу эле бул рационалдуу "көрсөтмөлөр" шарияттын нормативдик жактарына түшүндүрмө берүүнүн ыкмасы болуп саналат.

Моюнга алганда, Куран жана сүннөт турмуш-тиричиликтеги жүрүм-турум эрежелеринин азыраак жагын гана өз ичине камтыйт жана муну да

туура түшүнүүгө тийишпиз. Себеби, алардын башкы милдети башкада, алар жарандарга укук берүү же тескерисинче, аларга тыюу салуудан да улуураак максаттарга багытталган. Мисалга ала турган болсок, соода-сатык иштерине бир нече гана курандык саптар арналып, алар сатып алуу-сатуу маселелеринин жалпы мамилелерин гана өз ичине камтыган. Бирөөгө үстөккө акча берүүдөн сырткары соодага Алла тарабынан жол берилген, бирок алып-сатуу ишинде саткан тарап да, сатып алган тарап да баага, тейлөө иштерине жана товардын сапатына наарazы болуп калбаш керек. Мындан тышкары, соода-сатык иштери сатуучуга да, сатып алуучуга да жума намазын окууга жолто болбоого тийиш. Биз буларды эмне максат менен айтып жатабыз, көрсө, ыйык тексттерде түрдүү тармактар, алардын жол-жоболору боюнча маалыматтар дайыма эле жетишерлик түрдө боло бербейт экен.

Жалпысынан алганда, дагы бир рационалдуу “көрсөтмө” болгон “иджтихад”, адам мүнөзүн жана тарбиясын жөнгө салуу багытындагы шарияттык эрежелерди толуктоочу чыгармачыл башталыш, башат болуп эсептелүү менен шарият жолунан чыкпайт, ага тескери пикир билдирбейт.

Иджтихаддын чегинде жаратылган тарбиялык нормалардын жана ага болгон баалоолордун, кандай болгондо да, баары бир теориялык түрдө шарияттын таасирлеринен улам алынгандыгын эсте тутууга тийишпиз. Жыйынтыктап айтканда, иджтихад да, фикх да жана жалпы эле шарият жоболору, эжежелери, укуктары жана милдеттери бири-бирин толуктап-тактап турат.

Бардык шарият эрежелеринин негизинде жана алардын таасиринде фикхтин өзүнчө илим тармагы катары жаралгандыгы жана калыптангандыгы тууралуу айтылып өттү. Фикхтин түрдүү мектептеринин жана бул илимдин улантуучуларынын конкреттүү маселелер боюнча түрдүү көз караштарда, ал тургай, туура эмес пикирлерде болгондугун баса белгилей кетүүгө тийишпиз. Бул жагдайлар кайсыл бир маселе боюнча айрым пикир келишпөөчүлүктөр менен бирге ой-пикирлер плюрализмин да жаратты.

Ар түрдүүчө жана чачкын универсалдуу комплекс катары калыптанган, анын ичинде, сырткы жүрүм-турумдун башка эреже мектептери менен көз караштары дайыма эле туура келбеген фикх, албетте, азыркы юридика илимдеринин анык түрдөгү укук тартиби боло албайт. Анын үстүнө, фикх жарандардын өз ара мамилелерине жана карым-катыштарына, түрдүү аракеттерине укук тартибинин эмес шарияттын позициясынан мамиле жасайт. Ошентсе да, исламдык жана диний ой жүгүртүүлөрдүн таасиринде келип чыккан фикх-доктриналардын айрымдары турмуш талаптарына ылайык юридикалык критерийлерге, укуктук эреже, талаптарга жана жоопкерчиликтерге багытталган.

Күндөлүк жашоо-турмуштагы сырткы жүрүм-турумдарга берилүүчү баага дыкат көңүл буруу менен кызыктай жагдайларга туш болобуз. Эгер фикх түрдүү маселелер боюнча адамдардын иш-аракеттерине, башкалар менен болгон өз ара мамилелерине шарият эрежелеринин негизинде талдоо жүргүзсө, баа берсе, жекече инсандар дайыма эле ал эрежелерге баш ийе бергиси келе бербейт. Ар кандай талаш-тартыштуу маселелерде адамдар, тилеккке каршы, көп учурларда өз пикирин карманышат, өзүн гана туура деп эсептешет, ар кандай жагдайларга өз кызыкчылыктарынын призмасынан субъективдүү түрдө мамиле жасашат, башкалардын материалдык-моралдык кызыкчылыктары аларды дээрлик кызыктырбайт. Карапайым адамдарды жөн коюп республикабызга президент болом дегендерди алып көрөлү, эгер алар эл кызыкчылыгын, жалпы саясий-социалдык жана экономикалык абалды, биримдикти жана эл арасындагы тынч жашоону ойлошсо, алтымыштап, сексендеп президеттикке өз талапкерлерин коюп алышат беле.

Фикхте мусулман калктарынын достугуна жана биримдигине, бардыгынын тең укуктуулугуна өзгөчө басым жасалат, бийлик-байлыгына карабай баарына бирдей мамиле жасоо укугу каралат, мына ошондуктан да шарият боюнча башка мусулмандарга “мусулман бир тууганым”, “момун мусулманым” деп кайрылуу калыптанып калган. Мисалы, фикх боюнча бекитилген шарият сот укугу боюнча сот менен сот процессине

катышуучусунун өз ара мамилеси, сүйлөшүү же тергөө, иликтөө иштеринин жүргүзүлүүсү формалдуу түрдө тең укуктуулук деңгээлде жүргүзүлүүгө тийиш.

Адам баласынын ар кандай терс кылык-жоруктарына жана аракеттерине диний көз караштардан жана талаптардан да, соттук позиция тарабынан да баа берилерин ар бир инсандын бекем эсте тутуусу зарыл. Ошол эле учурда мусулман соту-казы өз чечимдерин чыгарууда адамдын жүрүм-турумунун, түрдүү кылмышка баруусунун сырткы жактарын гана эске алат жана бул кеңири таркалган төмөнкү сөз менен белгилүү болуп турат: "Мен иштин сырткы жагына карап гана сот ишин жүргүзөмүн жана сооттойм, себеби ар кандай аркеттин ички, көмүскө жактары бир гана Аллага белгилүү".

Фикхтин дагы бир негизги концепциясы боюнча жарандын аткарууга мүмкүнчүлүгү болбосо, ал ага тагылган милдеттен бошотулат да, анда адамдын кызыкчылыгы менен адилеттүүлүк концепциясы бири-бири менен тыгыз байланышып турат. Албетте, мында адилеттүүлүк ислам доктринасы боюнча диний-этикалык категория катары кабыл алынат. Кызыкчылык демекчи, бул түшүнүк да абдан татаалдашкан, ар кимдин өзүнүн жекече кызыкчылыктары бар, бирок жеке кызыкчылыктын жалпы, коомдук кызыкчылыктар менен дал келүүсү, алар менен болгон тыгыз карым-катышынын болуусу зарыл. Шарият боюнча болобу, учурдагы сот өндүрүштөрүндө болобу бирөөнүн кызыкчылыгын канааттандыруу адилеттүү түрдө чечилүүгө тийиш, эч ким, эч бир тарап адилетсиз жабыр тартпасын. Мына ошондуктан да дайыма коомчулук алдында сот адилеттүүлүгүн орнотуу боюнча чакырыктар ташталып келет, кылмышкер өз кылмышына жана күнөөсүнө жараша жаза тартканда ал башкаларды эмес дал өзүн гана айыптагандай болсун.

Дин иштерине, жашоо-турмушка, акыл-эске, ар-намыс жана кадыр-баркка, адам тукумунун улантылышына, жеке менчикке тиешелүү максаттар концепциясы фикхтин жалпы теориялык конструкцияларында өзгөчө орунда

турат. Фикх тарабынан кабыл алынган ар кандай эреже бир гана эмес бир нече белгиленген максатты ишке ашырууга багытталат деп эсептелет, бул болсо анын мобилдүүлүгүнө күбө болуп турат.

Жогоруда белгиленгендерден сырткары, ислам ойчулдарынын пикири боюнча, фикх жарандардын өз ара биргелешкен мамилелерине баа берүүдө аракетчилдик, токтоолук, ырааттуулук, ар кандай тобокелчиликтерден этият болуу, эч кимге, эч бир тарапка зыян келтирбөө сыяктуу касиеттерге багыт алууга тийиш.

Биз жогоруда келтирген концепцияларсыз (алардын ичинде, шарият тарабынан берилген көрсөтмөлөрсүз) фикх түрдүү кырдаалдар жана жагдайлар боюнча өз алдынча чечим чыгырууга кудуретсиз фикхтин түрдүү багыттардагы мектептери тарабынан сунуш кылынган жөнөкөй гана техникалык каражат болуп калмак. Бул концепциялар жана жоболордун жардамы менен гана фикх Куран жана сүннөтүн диний-этикалык постулаттарын жарандардын турмуш-тиричиликтик жана түрдүү жагдайлар боюнча керектөөлөрүнө жана зарылдыктарына жооп бере ала турган практикалык нормалардын тилине которуп бере алат. Исламдык көз караштан алганда, фикхтин эрежелери жана жоболору адам кызыкчылыктары үчүн кызмат кылганда гана алардын шарияттык багыттуулуктары жана кызматтары ишке ашырылат. Ал эми юридикалык позициядан алып караганда, фикх укук тартиптеринин критерийлерине жооп бере алуу жана аларды так аткарууга жетишүү менен укуктук жана жоопкерчилик эрежелерин сактоого чакырылат.

Шарияттын диний-нравалык жоболорунун укуктук конструкцияга трансформацияланышына конкреттүү мисал келтирели, фикхте Мухаммад Пайгамбардын (С.А.В.) сөзүнө таянуу менен мынтип жазылат: “кимдир бирөөгө негизсиз зыян келтирүүгө жана зыянга зыян менен жооп берүүгө жол берилбейт”. Фикх өз укугунан ашыкча пайдалануу жана башка бирөөгө же адамдар тобуна себепсиз зыян келтирүү боюнча жоопко тартуу концепциясын негиздеген. Ал концепциянын маани-маңызы түбөлүккө

сакталып калуусуна кийинки мезгилдердеги “кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу беренеси менен жоопко тартылды” дегендердин жайнап чыгып жатышы эң сонун мисал боло алат.

Укук таануу жана Чыгыш таануу илимдеринде “ислам (мусулман) укугу” термини түрдүү мааниде жана максатта колдонулат. Элдик укук тартиптеринде исламдык жол-жоболор жана эреже-талаптар менен бирге эзелтеден акырындык менен калыптанып келе жаткан жана улуттук салт-санаага айланган тыюулар жана чектөөлөр жанаша жашап жана элге кызмат кылып келген. Мисалы, улуттук саламдашуунун түрлөрүнөн мисал келтирели, жогортодон түшүп келе жаткан адам төмөндөн жогору чыгып бара жаткан адамга, атчан адам жөөгө, жөн гана өтүп бараткан адам иш кылып жатканга, кичүүлөр чоңдорго биринчи салам айтууга тийиш. Бизде ислам маданияты да, европалык маданият да, өзүбүздүн ички маданияттарыбыз да өз ара аралашып жатып калды. Кол берип учурашуу боюнча да алып көрөлү, студент балдар менен кыздар бири-бири менен топурашып кол берип учурашып калышат. Эркек менен аял учурашканда ким биринчи кол берүүгө тийиш деп сурасак, көбү эркек адам биринчи кол берет деп жооп беришет. Кайра эле кыздардан жактырган-жактырбаган, чала тааныш же көрүнгөн эле жигиттер колдоруңарды “чапчый” берсе силерге жагабы деп сурасак, алар жапырт жок, жакпайт деп жооп беришет. Демек, аял ал эркек менен жакшы тааныш жана жакын мамиледе болсо өз каалоосу боюнча кол берип учурашат, болбосо, алар оозеки түрдө саалмдашуу, ал-жай сурашуу менен чектелишет. Динге түркөйлүк менен берилип алгандары болсо эркек менен аялдын колдору бири-бирине тийбеш керек деп талашып туруп алышат. Мисалы, кантип эле эки-үч айлык каникулдан кайтып келген группалаштар бири-бири менен кол беришип учураша алышпай калышсын, бул болсо Европа маданиятынын бизге тийгизген оң таасирлеринин бир гана бүркүмү.

Биздин оюбузча, ислам укуктарынын бардык эле трактовкалары илимий-юридикалык негизден алганда так эмес, себеби алар юридикалык

критерийлерге толугу менен жооп бере албайт жана кайсыл бир кылмыш аракеттерин укуктук феномен жана өз алдынча укуктук система катары так аныктай албайт. Бирок да, ислам укуктук мамилелерине бир жактуу мамиле жасоо жарбайт. Ислам укуктук тартибине анализ жасоодо анын ислам дини менен болгон байланыштарына, динге болгон көз карандылыгына гана эмес, биринчи кезекте, алардын укук тартибинин талаптарына жана жоопкерчиликтерине жооп бере тургандыгын, образдуу түрдө айтканда, бул укуктун исламдык укук экендигин же юридикалык укук экендигин аныктоо жана тактоо зарыл.

Юридикалык талаптардан алып караганда шарияттын, ал тургай, фикх тарабынан калыпка салынган сырткы жүрүмдүн тартиптеринин айрым эреже, талаптары ислам укугунун критерийлеринин милдетин аткара албайт. Айрым исламдын диний-этикалык постулаттарында жарандарга көптөгөн негизсиз тыюу салуулар катышып, моюнга алганда, аларга шариятка кандайдыр деңгээлде каршы келген катуу талаптардын да кирип калган учурлары жок эмес.

Ислам укутарынын жана фикх тарабынан кайрадан иштелип чыккан шарият жоболорунун мамлекет жана бийлик өкүлдөрү тарабынан кандайча деңгээлде колдоого алынары да өзүнчө сөз кылууга арзый турган темалардын бири. Башкача айтканда, кандай гана багыттагы эреже, жобо же талап болбосун, ал бир эле мезгилде жалпы калктын кызыкчылыгын көздөө менен бийликке негизсиз түрдө каршы чыгууну да чектөөгө тийиш.

Биз батынуу менен жалпы эл арасында гана эмес окумуштуулар жана юридика кесибиндеги адистер, диний кызматкерлер тарабында да диний эрежелердеги укук жана жоопкерчилик, алардын элементтеринин учурда колдонулушу боюнча түрдүү көз караштарды, пикир келишпөөчүлүктөрдү жана талаш-тартыштарды жараткан теманы тандап алдык. Динге жана анын талаптарына түшүнүү менен мамиле жасоо, аны көз же кулак менен эмес көкүрөк, жан дүйнө менен аң-сезимдүү түрдө таануу, ага мамиле жасоо зарыл. Мында дин эрежелеринин талаптарынын формасы менен мазмунунун

бири-бири менен дал келүүсү, алардын бири-бирин толуктап-тактап туруусу абдан маанилүү.

Албетте, фикхти жалпысынан алганда, так кесе ислам юриспруденциясы же ислам укуктук доктринасы деп чечим чыгаруу мүмкүн эмес. Бирок да, көптөгөн кылымдар аралыгында анын укуктук критерийлерге туура келген айрым корутунду, тыянактары жана принциптери акырындык менен калыптанып жүрүп отурду.

Шарияттын диний-этикалык постулаттарынын толук кандуу укуктук нормаларга жана конструкцияларга айлануусу үчүн юридикалык маани-маңызга ээ болгон кыска, так чечимдердин, курч айтылган сөздөрдүн жана тексттердин, азыркыча айтканда, статья-беренелердин болуусу зарыл. Мисалы, катаал милдеттер жана жоопкерчиликтер менен жаранды ашыкча түйшүккө салбоо, андай болуп калган учурларда аны жооткотуу, көңүлүн алуу, жошутуу маанисинде “кыйынчылык жеңилдөөнү алып келет” же адам баласынын зарыл керектөөсүнө тыюу салуунун жакшы эместиги, анын башкаларга зыян келтирбей тургандай кызыкчылыктары баарынан жогору турары тууралуу “зарылдык тыюу салынган нерсеге да жол берет” деп айтылат.

Фикхте башкаларга зыян келтирбөө же ал зыяндын өлчөмүн кыскартуу, жалпы кызыкчылыкты көздөө тууралуу төмөнкүдөй бир катар принциптер бар: “келтирилген зыяндын орду толтурулууга тийиш”, “башка бирөөгө зыян келтирүү менен келтирилген зыяндын ордун толтурууга тыюу салынат”, “жалпыга зыян келтирбөө максатында жекече чыгымдарды келтирүүгө жол берилет”, “эки зыяндын ичинен жеңилирээги тандатып алынат”, “мүлктүн бузулушу тууралуу эскертүү берүү пайда табуудан да артык” ж.б.

Ал эми жарандардын жекече кызыкчылыктарын, анын ичинде жеке менчикти коргоо боюнча мындай принциптер бар: “башка адамдын жеке менчигинен анын уруксатысыз пайдаланууга эч кимдин укугу жок”, “укуктук негиздерсиз бирөөнүн менчигине эч ким ээлик кыла албайт” ж.б.у.с.

Адилеттүүлүктүн курандык идеялары күнөөсүздүктүн далилденүүсүнө негизделүү менен жана укуктук пирнциптер менен конкреттешет: “мүлктүк доонун бар-жогу тууралуу далилдер чоң мааниге”, “кылмышты далилдөө кыйынчылыктары доогерде болот, ал эми жоопкерге ант берип коюу жетиштүү” ж.б.

Бир катар укуктук принциптерде жарандын кылмыш ишине баруусу жаралган себепке байланыштуу бааланат: “иш кылмышка шектүүнүн алдыга койгон максатына жараша бааланат”, “келишимдин мазмуну айтылган сөздөргө эмес, тараптардын максатына жараша аныкталат” ж.б.

Жогоруда биз келтирген принциптер жүрүм-турум, тарбия, укук жана милдет маселелери боюнча көп жылдык тажырыйбалардын негизинде түзүлгөн жана алардын пайда болуусу, калыптануусу фикх-доктриналардын шарияттын кадыр-баркынын өсүүсүнө жана дүйнөлүк укук маданиятына кошкон зор салымы деп тартынбай айтар элек. Бул принциптердин ичинде Куранда берилген бир да аят жок жана бир нече хадистерге гана укуктук маани, мазмун берилген. Фикх басымдуу көпчүлүк учурларда жарандардын жеке менчикке ээ болуусуна, алардын милдеттерине жана укуктарына, жарандар ортосундагы талаштуу суроолорду чечүү маселерине кайрылат, бул болсо, биз сөз кылган принциптердин юридикалык багыттуулугун дагы бир жолу баса белгилейт.

Айрым мусулман юристтери жогоруда биз сөз кылып жаткан принциптерге укуктук жоболор катары эмес фикх доктриналары катары гана баа беришет. Бул доктриналардын ислам укугунун башаты болгондугуна карабастан фикхтин принциптерине андай статус толук түрдө берилген эмес. Мына ошондуктан да алар дайыма эле соттук чечим чечим чыгаруу үчүн жетишерлик түрдө негиз болуп бере албайт. Ошол эле учурда фикхтин принциптерине таянуу менен шарияттын айрым калпыс жоболоруна каршы чыгууга да болот. Анын үстүнө, кийинки учурларда ислам динине таянуу менен анын нагыз багыт жана максаттарына карамйынча туура келбеген диний агымдар да көбөйүп кетти. Мындан тышкары, ар кандай диний

нормативдик жоболорго түшүндүрмө берүүдө фикхтин жалпы принциптерин эске алуу зарыл.

Жалпысынан алганда, фикхтин принциптери ар кандай укуктук баалоодо жарандарга тиешелүү укук берүүчү жана алардын өз милдеттеринин аткарылышына жооп берүүчү ориентир катары кызмат кылат. Ал принциптердин укуктук табияты юридикалык башталыш катары гана каралбастан, азыркы тил жана түшүнүк менен айтканда, алар мыйзам катары аткарылууга милдеттүү да болгон.

Бир катар мусулман өлкөлөрүндө фикхтин принциптери азыркы укуктук системада алардын конституциялары менен бекитилген, аларда шарият жалпысынан мыйзамдуулуктун башкы башаты катары каралат. Бул жоболорго түшүндүрмө берүү менен андай өлкөлөрдүн конституциялык соттору, эреже катары, шарият методдору катары Курандын жана пайгамбардын сүннөттөрүн гана эмес биз сөз кылып жаткан “калыптанган шарият методдорун” жана фикхтин жалпы принциптерин да кабыл алышат. Бул трактовкалар фикхтин принциптеринин бүгүнкү күндө да бир катар мусулман мамлекеттеринде шарияттын диний-нравалык постулаттарынын юридикалык түшүнүк катары кабыл алынып жатышын дагы бир жолу бекемдейт.

Фикхтин принциптери бир жагынан алып караганда, шарият жоболорунун диний-этикалык эрежелерине туура келүүгө, экинчи жактан алып караганда, укуктук мүнөздөгү нормаларды алып жүрүүгө жана сактоого тийиш. Башкача жана кыскартып айтканда, фикхтин жалпы принциптери шарият менен ислам укуктарын байланыштырып туруучу негизги звено болуп саналат. Мына ошондуктан да аталган принциптердин иштелип чыгышы маани-маңызы жана кызматы боюнча юридикалык докумен катары саналган ислам укугунун калыптанышында чечүүчү кадам катары болуп калды.

Көптөгөн кылымдар ичинде фикх-доктриналар ислам укугу катары көпчүлүк мусулман өлкөлөрүндө таанылып келди жана мамлекеттин

колдоосу алдында ал доктриналар ислам укугунун булагы катары жалпы кабыл алынды.

Ислам доктриналарынын өзгөчө ролу шариятка таянуу ислам укугунун легитимдүүлүгүнүн негизги шарты болгон исламдык укуктук аң-сезимдин өзгөчөлүктөрү менен да түшүндүрүлөт. Фикх-доктриналар аркылуу шариятка таянуу мусулмандар арасындагы ислам укугунун кадыр-баркын көтөрөт жана алар бул доктриналарды өз дининин башкы постулаттары катары кабыл алышат. Фикх-доктриналарынын мындайча дин менен болгон тыгыз карым-катышы, өз ара көз карандылыгы, чынын айтканда, ислам укугунун юридикалык табиятын так аныктай албаганы менен мусулман калктарынын аларды кабыл алуусун шарттайт.

Ислам укугуна ар кандай укуктук система сыяктуу эле түрдүү укуктук нормалардын өз ара байланышуу модели, укуктук аң-сезим жана тартип эрежелери тиешелүү. Шарият эрежелери менен фикх-доктриналардын өз ара байланышы мусулмандар тарабынан адилеттүүлүктүн, жоопкерчиликтин жана укуктук эрежелердин квинтэссенциясы (бир нерсенин негизги мааниси жана кызматы) катары кабыл алынуу менен бул тыгыз байланыш калктын аларга болгон баш ийүүсүн шарттайт, ал принцип, доктриналарды калк механикалык түрдө туура деп эсептейт.

Жогоруда айтылгандардын негизинде ислам укугу шарияттын синоними эмес деп жыйынтык чыгарууга болот. Шарият Куран жана пайгамбардын сүрөөлөрүн, жобо, эрежелерин өз ичине камтыса, ислам укугуна доктриналар менен түшүнүк берилген, укуктук эрежелерге жооп берген принциптер жана нормалар кирет. Шарият диний көрүнүш жана түшүнүк, андан фикхтин призмасы аркылуу айрым укуктук башталыштарды жана башаттарды, айрым гана уктук норма, жоопкерчиликтердин бүртүкчөлөрүн байкай алууга болот.

Ислам укугунда көптөгөн кылымдар ичинде анын формалдуу түрдөгү башаты катары фикх-доктриналары кызмат кылып келген. Ислам укугунда көбүнчө үй-бүлөлүк, турмуш-тиричиликтик маселелер каралган деп айтылып

өттү, мисалы, вакфтар жана зекеттер, кетирилген күнөөлөрүн жууш үчүн болгон аракеттер, намаз, түрдүү сооп иштери ж.б.

Ислам укугунун юридикалык табиятынын кыйыр түрдө болсо да европалык укуктук система менен болгон байланыштары жана окшоштуктары да өзгөчө кызыгууну жаратат. Мисалга алсак, орто кылымдарда эле европалык укук маданияты фикхтин айрым жетишкендиктерин өзүнө кабыл алган. Аларга деңиз кырсыктарына жана векселдерге (азыркыча тил кат), согуш туткундарынын укуктук статусуна, эл аралык соода байланыштарына ж.б.у.с. тиешелүү маселелерди киргизсек болот. Эл аралык мамилелер жана сүйлөшүүлөрсүз, укуктук жана жоопкерчилик мамилелерди бир калыпка салмайын жогоруда аталган маселелерди оң тарапка чечүүнүн мүмкүн эмес экендиги өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Ошол эле учурда азыркы мусулман өлкөлөрүндө ислам укугунун принциптеринин сакталуусу менен европалык моделде түзүлгөн мыйзамдар иштейт. Буга ислам экономикасы деп аталган ислам финансылык-экономикалык институттарынын укуктук негиздерин мисал келтирүүгө болот.

Азыркы ислам укуктук тартиптеринин жана эреже, жоболорунун өнүгүүсүнүн негизги тенденциялары европалык укуктук маданият менен түз жана кыйыр түрдө байланышкан. Учурдагы ислам укуктарынын негизи да нормативдик-укуктук актылар болуп эсептелгендиги да кокусунан эмес. “Ислам мыйзамдары” термини эл аралык укук эрежелеринин байланыштарын даана көрсөтүп турат жана ислам укугунун жаңы этаптардагы өз алдынча юридикалык феномен жана укуктук система экендигин дагы бир жолу күбөлөндүрүп турат. Ошол эле учурда мусулман мамлекеттеринде фикх укуктук доктрина катары азыркы мыйзамдарда да материалдык (тарыхый) башат катары кызмат кылуу менен өз жашоосун токтотпой улантып келе жатат жана мыйзамдарда атайын каралбаган учурларда жана маселелерде ылайыгына карап колдонулат.

Шарият нормалары мазмуну боюнча гана эмес формасы боюнча да ислам укугунун структуралык талаптарына жооп берүүгө тийиш. Форма жана мазмундун бири-бирине дал келүүсүнүн зарылдыгы тууралуу буга чейин сөз болуп кеткен. Укуктук жоболор башка багыттагы жобо, эрежелерге салыштырмалуу абдан так жана салыштырмалуу түрдө кыска болууга тийиш. Ал тургай, тыныш белгилеринин туура эмес коюлушу да сүйлөмдүн, тексттин маанисин өзгөртүп жиберет. Мисалы, эй жетим кабырганы сындырдың. Мындан толук бир маанини так туура түшүнүүгө болобу, албетте жок. “Эй, жетим кабырганы сындырдың” деп үтүрдү “эй” деген сөздөн кийин койсок, бирөөгө катуу айтуу, анын көңүлүн калтыруу жок. Эй деген каратма сөз болуп, бирөөгө кайрылуу, эң төмөнкү жетим кабырганы сындырдың деген гана кайрылуу бар. Ал эми, “эй жетим, кабырганы сындырдың!” деп жазсак, бирөөнү кордоо, ага катуу айтуу мааниси келип чыгат, мында сүйлөмдүн аягына илеп белгиси да коюлбадыбы. Орус элинде тарыхый анекдотко айланган “казнить нельзя помиловать” деген айтым жашап келет. Жогорку сүйлөмдөй эле мындан да толук бир маанини түшүнүү мүмкүн эмес. Падыша катчысына кылмышка шектүүнү жазадан бошотуу боюнча буйрукту оозеки айтып, ага муну кагаз бетине түшүрүүнү айтат. Катчы “казнить нельзя, помиловать” деп жазбастан, “казнить, нельзя помиловать” деп жазып коет да, бир үтүрдүн ката коюлушунан күнөөсүз адам өлүм жазасына тартылып кетет. Демек, шарияттык сот өндүрүшүндө болобу же мыйзамдуу сот өндүрүшүндө болобу ар бир сөзгө гана эмес тыныш белгилерине да кылдат мамиле жасоо зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, фикх укуктук доктриналары юридикалык жактан алып караганда да, тарыхый жактан алып караганда да ислам дининин жана ислам укуктук эрежелеринин тарыхын, алардын өз учурундагы гана эмес азыркы маанисин изилдөөгө алууда чоң мааниге ээ.

1.2. Кыргыздардын демейки укуктук салттарына айрым диний нормалардын кириши.

Элдик каада-салттарга жана үрп-адаттарга негизделген кыргыз адаттарын көчмөндөр цивилизациянын регулятивдик-социомаданий феномени катары ишенимдүүлүк менен мүнөздөөгө болот. Ар кандай цивилизацияда сырткы жана ички факторлордун таасири менен өздүк регулятивдик система жаралат жана калыптанат.

Азыркы дүйнөдө башка мамлекеттердин жана коомчулуктардын укуктук системалары менен байланышка барбай ички ресурстардын негизинде гана өз алдынча пайда болгон жана өнүккөн бир да укуктук система жок. "Укуктук система" түшүнүгү өз ара бири-бири менен байланышкан жана макулдашылган, биргелешип аракетке келген укуктук каражаттардын, кубулуштардын жана институттардын биримдигин түзөт. Ал коомдогу өз ара мамилелерди тартипке салуучу жана алардын укуктук өнүгүүсүн камсыз кылуучу укуктук маселелердин нормативдик, социалдык-маданий, коомдук жана уюштуруучулук аспектилерин өз ичине камтыйт. [22, 544-бет]. Структуралык укуктук система төмөнкү үч негизги элементтен турат: нормативдик; институционалдык жана социологиялык. Нормативдик элемент, өз кезегинде, укуктук башталыштарды жана укуктук системаны түзөт. Институционалдык элемент болсо укуктук чыгармачыл, укук колдонуучулук жана укук коргоочулук кызматтарды аткарган мамлекеттик бийлик органдарынын системасын өз ичине камтыйт. Социологиялык элементтер укуктук маданияттан, укуктук аң-сезимден жана укуктук практикадан турат. Демек, укуктук жобо, эрежелердин нормативдик элементи катары элдик адатка айланган укуктук ченемдерди, институционалдык элементи катары курултайларды (учурда элдик курултайды түзүү маселеси кайрадан катуу каралууда), бийлердин жана казылардын сотторун, социологиялык элемент катары калктын укуктук маданиятын, жашоо-турмушка карата алардын көз карашын жана мамилесин, мыйзам алдындагы алардын жоопкерчилигин кароого болот.

Ереже катары, адат элдик салттарды, улуттук менталитетти жана жашоо-турмуш өзгөчөлүктөрүн, соода-экономикалык, социалдык жана айрыкча, үй-бүлөлүк мамилелерди эске алуу менен калыптанат.

Элдик адат-салттар камтыган аймагына жараша жалпы жана жекече болуп экиге бөлүнөт. Аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, жалпы элдик каада-салттар жана үрп-адаттар кайсыл бир мезгил ичинде өлкөнүн бардык аймагына таралат. Ал эми жекече адат-салттар өлкөнүн айрым гана аймактарына, ал тургай, жарандар тобуна гана тиешелүү болот.

Шарияттын уруксат берүүсүнө жана тыюу салуусуна жараша каада-салттар, үрп-адаттар туура (сахих) жана туура эмес (фасид) болуп экиге бөлүнөт [23, 76-бет]. Туура адат-салттарга (алар жалпыга маалым) атайын токтолуп отурбай аларга мисалдар гана келтирели. Мисалы, ата-энеге, колуктуга ж.б. белек тартуулоо, сатылган эмеректерди кардардын үйүнө жеткирип берүү, жардамга муктаждарга зарыл болгон көмөк көрсөтүү ж.б.у.с. Элде “жазылбаган мыйзамдар-не писанные законы” деген түшүнүк жашап келет эмеспи, керек болсо, алар жазылган расмий мыйзамдардан күчтүү, алар өзгөртүлбөйт, эч качан жокко чыгартылбайт жана түрдүү толуктоолорго да муктаж эмес. “жазылбаган мыйзамдар” боюнча фикхте төмөнкүчө айтылат: “адат-салтка укук берилет”, “адат-салт эгер шариятка каршы келбесе, ага артыкчылык берилет”, “адат-салт тарабынан калыптанган тартип эрежелери шарият тарабынан түзүлгөндөй сыяктуу эле” ж.б. [24. Livejournal электрондук ресурсу, кирүү режими: https ://alifammara.livejournal.com/359584.html].

Туура эмес (зыяндуу) адат-салттар ислам тарабынан тыюу салынган кылык-жоруктар кирет. Мисалы, сүткорчулук, спирт ичимдиктерин ичүү, баңги заттарын пайдалануу, уурулулук, паракорчулук, адам өлтүрүү же ага оор жаракат келтирүү, ал тургай, бийлер, ырлар, эркектердин алтын коомдуктарын тагынуусу ж.б.у.с.

Адат-салттардын жалпы кабыл алынууга болгон шарттары:

▪адат-салт Куранга, Сүннөткө жана дин окумуштууларынын жана аалымдарынын бирдиктүү пикирине (иджма) карама-каршы келбөөгө тийиш;

▪адат-салт мамлекет калкынын айрым бир бөлүгү тарабынан эмес жалпы калктын пикири менен кабыл алынат;

▪мурунку бир кездерде колдонулуп келген адат-салттар эмес заман талабына туура келгендери колдонулат;

▪адат-салт элге кеңири тарап, ал дайыма аракетте болууга тийиш.

Адат-салттар шарият менен байланышына жана биргелешкен аракттерине жараша төмөнкүчө түрдө үчкө бөлүнөт:

▪шарияттан алынган адат-салттар;

▪шарият тарабынан жол берилген адат-салттар;

▪ шарият тарабынан катуу тыюу салынган адат-салттар.

Алардын салыштырмалуу түрдө кеңири тарагандарынан мисал келтирели, биринчисине мисал, талион принциби, башкача айтканда, “өлүмгө -өлүм”принциби; экинчисине мисал, тойго (бизде, кыз тарапка берилген калың) берилүүчү тартуунун өлчөмүн аныктоо; үчүнчүсүнө мисал, ыйык деп саналган булакка, тоого же башка нерселерге сыйынуу.

Аль-урф жана аль-адат шарият нормалары түзүлгөн кошумча негиздер болуп саналат. Мусулманчылыкта эгер анын жол-жоболоруна каршы келбесе элдик адат-салттардан шариятка өтүүгө жол берилген жана элдик, улуттук каада-салттарды биротоло четке кагуу шариятка туура келбейт.

Ислам дин өкүм сүргөн аймактарда, өлкөлөрдө, социалдык топтордо колдонулган каада-салттар жана үрп-адаттар “адаттар” (араб тилинен которулганда “адат” салт деген түшүнүктү билдирет) деп аталат. Кыргыз тилинде болсо, “адат” дайыма болуп келүүчү, кайталанып туруучу көнүмүш көрүнүштү билдирет. Мисалы, адатта, биз сабакка чогуу барабыз. Мындай окуя, адатта, бизде көп эле жолу кайталанып турат. Мусулмандык-укуктук доктрина коомдук мамилелерди тартипке салууда элде калыптанып калган улуттук укуктук эрежелерге өзгөчө орунду берет.

Кыргыз элинин укуктук эреже, жоболору көп кылымдык тарыхында бир топ татаал мезгилдерди башынан өткөрдү. Кыргыз эли башка улуттар, мамлекеттер, хандыктар жана уруулуктар менен достошуп-касташып жашап келди. Алардын укуктук эрежелери айрым өзгөрүүлөрү менен кыргыз элине, биздин укуктук жобо, талаптарыбыз жана жоопкерчиликтерибиз башка элдердин каада-салттык, менталитеттик белгилерине жараша өзгөртүүлөр менен аларга өттү. Демек, дүйнөдө башка тил аралашпаган таза тилдин болбогондугу сыяктуу эле бир гана улутка же элге гана тиешелүү укуктук эрежелер жокко эсе. Улуттук укуктук эрежелер элдин саясий, социалдык, жашоо-тиричиликтик, диний, экономикалык, отурукташкан жеринин климаттык-рельефтик өзгөчөлүктөрүнө жараша калыптанары шексиз. Бирок да, ислам дининин кабыл алынышына жана бул диндеги талаптарга ылайык Борбор Азия өлкөлөрүндө, анын ичинде кыргыз элинде мусулман укугу өз ордун ээлеп келгендиги, бул чындык.

Түпкү калкка тиешеси жок же аларга туура келбеген башка элдерден же өлкөлөрдөн өздөштүрүлгөн юридикалык жоболор андан аркы жашоосун уланта албайт же жергиликтүү элдерге ыңгайлашып өзгөрүүлөргө дуушар болот. Мисалы үчүн Кыргызстандын түштүгүндө түрмөнүн жоктугуна жана ислам дининин толук мааниде кабыл алынбагандыгына байланыштуу динди кабыл албагандарга же ага каршы сүйлөгөндөргө дээрлик түрдө жаза колдонулбаган. Ошол эле учурда өлкөнүн түштүгү аймактагы ислам дининин борбору болгон Кокон хандыгынын жакындыгына жана ага көз карандылыгына байланыштуу динге каршы чыккандар зинданга да отургузулган учурлар болгон

Отурукташып жашаган түрк элдерине салыштырмалуу кыргыздар узак убакыттар бою жергиликтүү эрежелерге, каада-салттарга баш ийип жашап келишкен, ислам дини кыргыздарга негизинен өзбектер, отурукташып жашаган казактар жана татарлар аркылуу жайылтылган. Алгач өздөштүрүлгөн диний жоболор кыргыздардын көчмөн жашоо образына ылайыкташтырылып кабыл алынып келген. Кыргыздардын укуктук

системасы буга чейин колдонулуп келген элдик укуктук нормаларды түп тамырынан алмаштыруу менен эмес, шарият эрежелерин улуттук салттар менен айкалыштыруу аркылуу түзүлгөн.

Кыргыз коомчулугуна кирүү менен мурдагы ишенимдерден баш тартууну пропагандалоочу шарият жоболору кеңири колдонулууга ээ боло алган эмес жана ал негизинен үй-бүлөлүк, мурас маселелерин гана жөнгө салып келген. Шарияттын жоболоруна баш ийбөө көпчүлүк учурларда алар өтө катаал жана туура эмес деп чечим чыгаруу менен гана акталып келген. Мисалы, кыргыздарда жана казактарда мал уурулукка катуу айып коюлган эмес. Башка уруунун жылкысын айдап (түз маанисинде уурдоо) келүү "жылкы тийүү" деп аталып, кийинки мезгилдерге чейин эле кандайдыр деңгээлде эрдик катары бааланган. Элдик салт боюнча киши өлүмүнө кун, майдараак күнөөлөргө айып төлөнгөн. Ислам динин катуу кармаган айрым өлкөлөрдө уурулук кылган адамдын манжалары чаап ташталган жана башкаларга сабак болсун үчүн бул жаза эл көп топтолгон жерлерде, чоң аянттарда же базарларда ишке ашырылган. Кандай болгондо да, кармалып калган ууру малды өз ээсине кайтарып берүүгө жана анын пайдасына айып тартууга тийиш болгон, мында соттун милдеттерин аткарган казы, бийлер да куру кол калган эмес.

Жалпысынан алганда, масхабдар айрым элдик каада-салттардын жана улуттук укуктук эрежелердин шарият башаттарына киргендигин жокко чыгарышпайт. Дин аалымдарынын пикири боюнча шарияттын принциптери жана нормалары улуттук салттык эрежелерден жогору турат да, алар жалпы мусулмандар тарабынан аткарылууга милдеттүү. Бирок да, айрым мусулман аалымдары же дин догмалары менен тыгыз карым-катышта болбогон укук таануучулар адаттарды (урф) эң башында Куран жана пайгамбардын сүннөтү тарабынан пайда болбогон жана жөнгө салынбаган мусулман укугунун негизи деп эсептешет. Чынында да, кандай гана эреже, жобо, укуктук тартип болбосун ал кандайдыр бир боштуктан пайда боло калбайт да, алар улуттук, элдик негиздерден улам жаралат жана калыптанат эмеспи, ошондуктан биз

да бул пикирге кошулар элек. Айрым элдик каада-салттарга, мисалы, үйлөнүү, турмушка чыгуу, той өткөрүү, калың төлөө сыяктуу маселелерге мусулман укуктук тартиби тыюу салбайт. “Мезгил талабына ылайык укуктук нормаларды өзгөртүүгө жана толуктоого тыюу салынбайт” [24, Электрондук ресурс]. Ошондуктан да кыргыз элинде “калыңсыз кыз болсо да каадасыз кыз болбойт” деген накыл сөз бекер жеринен айтылып келбейт. Элдик адат салттын, жалпы элдик кызыкчылыктын кадыр-баркы тууралуу хадисте мындайча айтылат: “Мусулман жакшы деп эсептеген нерсени Алла да жакшы деп эсептейт” [24, Электрондук ресурс]. Жыйынтыктап айтканда, шарият жоболорунун ийкемдүүлүгүнүн натыйжасында чектен ашыкча чыкпоо менен аларды бир аз өзгөртүүгө, кошумчалоого жол берилет. Көп улуттар мусулман динин кабыл алышкан, бирок алардын жашоо-шарттары, байыртадан келе жаткан каада-салттары ар түрдүүчө. Мисалы, көп жерлерде адамдын көзү өткөн тажияда мал союлбасын деп айтылып келет, бирок куда-сөөккө, алыстан келгендерге же уяттуу жарандарга кыргыз кантип кой сойбой кое аласың. Байыртадан эле кыргыз эли сый-урматты бир жилик эт менен баалап келген эмеспи. Анын үстүнө, кыргыз эли отурукташпай бири-биринен чачкын жашап келген, жөнөкөй тил менен айтканда, алардын айрымдары эрте менен үйдөн чыгып, түш оой бара турган жерлерине араң жетишкен, анан алар ачка келип, ачка кетмек беле. Азыр айрым жерлерде боз үйдө же атайын бөлмөдө ыйлап отурган аялдарга эркектерди киргизбей жатышат. Анчалык жакын эмес адамдар, макул, сырттан бата кылып кете беришет. Ал эми жакын досуң өтүп аяшыңа көз көрсөтө албасаң, ага көңүл айта албасаң бул эмне дегендик. Досуңдун ата-энеси өтүп кеткен дейли, анын балдары жаш, башкалар сени таанproblem, анда сен ким үчүн ашуу ашып, бел басып баргансың деген суроо да пайда болот эмеспи. Айрым молдолор ыйлабагыла, үн чыгарбагыла дешет, атаң же энең, бир тууганың, күйөөң же аялың өтүп жатса кантип өксүп ыйлабай кое аласың. Кыргыздын “чала молдо дин бузат” деген макалы да ушуга окшош көрүнүштөрдөн улам пайда болгон го?!

Коомчулукта көптөгөн кылымдар бою жашап келе жаткан көпчүлүк адат-салттар ислам тарабынан колдоого алынмак турсун аларга тыюу салынып да келген. Мисалы, ыйык деп аталган тоого-сууга сыйынууга исламдын тыюу салгандыгы тууралу айтылып өттү, өч алуу маселеси да ушундай эле абалда болгон. Азыр биздин гана эмес казак, өзбек тоолору да жалпысынан Ала-Тоо деп аталат. Мурда биздин тоолор Теңирдин тоосу делип, Теңир-Тоо деп аталып келген. Ислам дини келгенден кийин арабдар Теңир деген жок нерсе, аны биротоло унуткула, бул тоолор Алланын тоосу, ошондуктан Алла-Тоо деп атагыла деп талап кылышып, ошондуктан да биздин тоолорубуз жалпысынан Ала-Тоо аталып калган. Азыркыга чейин тоолуу Нарын областынын аймагы Теңир-Тоо деп аталып келет эмеспи. Демек, Ала-Тоо ала-була, түркүн түстүү деген мааниде эмес. Бирок да, биз теңирчиликти кайра калыбына келтирүүгө аракет жасап жаткандарга караманча каршыбыз.

Шарият эрежелерине каршы келген айрым элдик адат-салттардын айрым нормаларына таянуу менен коомчулук исламдын кээ бир канондорун кабыл албай же терең өзгөртүүлөр менен кабыл алып да келишкен. Ал тургай, айрым элдик каада-салттар, адаттар ислам дининин жайылтылышына жана калыптанышына тоскоолдук да кылган. Мына ошондуктан да Кокон хандыгы кыргыз элине ислам динин күч менен жайылтууга жана сиңирүүгө аракет жасап келишкен. Бирок да, кыргыздардын алмустактан калыптанып калган каада-салттарын, ишенимдерин алар түп тамырынан жок кыла алышкан эмес.

Кыргыздар көчмөн жашоо образында болгондуктан жана ислам борборлорунан алыс жайгашкандыгына байланыштуу мусулманчылык салыштырмалуу түрдө кеңири жана ишеничтүү түрдө тараган эмес деп айтып өттүк. Элдин жашоо-турмушу, каада-салты, ар кандай ишеними бир чечкиндүү лидердин пайда болушу менен радикалдуу түрдө өзгөрүп да кетет. Мисалы, дээрлик тоолуу аймак болгон Түндүк Кавказда имам Шамил диний-саясий лидерге айлануу менен бул аймактарда ислам дининин бекем

орношуна чоң салым кошкон. Ал ислам өкүмдарына айлануу менен тоолуктардын биригүүсүнө тоскоолдук жараткан элдик каада-салттарга каршы чыккан, алар үчүн жалпы бир эреже, жоболордун, укук тартиптеринин калыптанышына баалуу салым кошкон [24, Электрондук ресурс].

Элдик укуктук эрежелер кагаз бетине конкреттүү түрдө түшпөгөндүктөн алар сот-казылар же бийлик өкүлдөрү тарабынан өз кызыкчылыктары үчүн бурмаланып да кеткен. Ошондуктан да кыргыз элинде "мыйзам буйлалаган төө", орус элинде "закон дышло" деген кептер айтылып келет [25, 104-бет]. "Бардыгы мыйзамга эмес учурдагы абалга, жекече мамилеге жараша болуп келген. Бийлер адилеттүүлүктүн кепилдиги болгон эмес жана ар кандай кийлигишүүлөргө, кайсыл бир тараптын кызыкчылыгын ачык түрдө эле коргоого тартынбай барышкан" [26, 45-бет]. Ал эми шарият жана анын курамдык бөлүгү болгон мусулман укук тартиби ислам жоопкерчиликтери менен катаал түрдө чектелген. Бул жерде кылмыш фактылары анча-мынча интерпретацияланганы менен жогоруда аталган факторлор менен чектелген мусулман укуктук доктринасынын ордун жана кызматын өзгөчө белгилей кетүүгө туура келет. Казылар орой катачылыктарды кетиргенде коомчулук кыргыз тилинде да ошондой эле маанини билдирген "адат" тартиптерине кайрылууга аргасыз болгон. Араб тилинде "адат" түшүнүгүнөн сырткары ага синоним катары "урф" сөзү да колдонулган. Кыргыз тилинде адат сөзү, негизинен, калыптанып калган көнүмүш адатты-привычканы билдирип, ал үрп-адат-обычие катарында көп колдонулат. Чоң юридикалык сөздүктө мындайча жазылат: "адат (араб тилинде "ада", көптүк түрүндө "адат"-обычай-үрп-адат) - мусулман элдериндеги шариятка, башкача айтканда, Курандын түшүндүрмөлөрүнө жана пайгамбардын сүннөтүнө анча-мынча каршы келген элдик укук тартиби" [27, 15-бет]. Казак окумуштуучусу А.К. Алимжан адатка негизги дини катары исламды кабыл алган элдердин укуктук эрежеси катары баа берет [28, 247-бет]. Б.М.Харсиев "Ингушские адаты как феномен правовой

культуры” деп аталган изилдөөсүндө адатка төмөнкүчө аныктама берет: “Адат-бул жүрүм-турумдун стереотиптик ыкмасы жана түрү, ал, биринчиден, же мусулман коомчулугунда түзүлөт, экинчиден, же мурда мусулман болбогон элде, бирок ислам дининин таасири менен калыптанып, ошол социалдык топ үчүн жоопкерчиликтүү түрдө укуктук маданиятка айланат” [29, 32-бет].

Кыргыз тилинин лексиконуна “адат” сөзү элдин исламдашуу мезгилинде кирген. [30, 62-бет]. Бул сөз кыргыз элине гана эмес бүтүндөй Борбор Азия жана Түндүк Кавказ элдеринде кабыл алынып, укук тартибинин эрежелери маанисин түшүндүрөт.

Кыргыз тилинде “адат” сөзү жалгыз өзү конкреттүү маанини билдирбей, кандайдыр бир көнүмүш адатты чагылдыруу үчүн колдонулуп калгандыгы же “үрп-адат” кош сөз формасында болору тууралуу буга чейин сөз болуп өттү. Бирок, биз изилдөөгө алган темабызга ылайык “адаттын” укуктук тартиптер маанисинде колдонуларына басым жасайбыз [30, 43-44-беттер].

Ч. А. Агакеримова өзүнүн диссертациялык изилдөө ишинде: “Адат жана демейки укук түшүнүктөрү бири-бирине толук дал келбейт, себеби адат өз мазмуну боюнча демейки укуктан кеңири жана ал укуктук, юридикалык принциптерди, кылмышка баа берүүнү жана ага берилүүчү жазанын түрүн жана мөөнөтүн гана аныктабастан тоолуктардын жашоо мүнөзүнө жараша үй-бүлөлүк, тууган-уруктук, урууларштык жана ошондой эле айылдаштарына, меймандарга, коңушулаш жашагандарга болгон мамилелерге тиешелүү моралдык-этикалык нормаларды да өз ичине камтыйт”,-деп жазат [31, 68-бет].

Ата-Мекендик адабияттарда, биз буга чейин бир нече жолу белгилеп өткөндөй, “үрп-адат” сөзү эч кандай юридикалык мааниге ээ эмес, “адат укугу” термини деги эле сейрек кездешет [32, 270-бет]. К. Нурбеков үрп-адатты кыргыз элинин улуттук укуктук эрежелеринин баштапкы негизи

катары кароо менен кыргыз адаттарына үстөмдүк кылуучу таптын эркин билдирген талаптардын жыйындысы катары баа берет [33, 62-бет].

Жыйынтыктап айтканда, бизин изилдөө иштерибизде “адат” термини *коомчулук тарабынан жалпы кабыл алынуу менен узак мөөнөттүү кызмат аткарган, жалпы калтын ага моюн сунуусуна тийиш болгон укуктук жана укуктук эмес мүнөздөгү эреже, укук жана талаптардын жыйындысы* катары колдонулду. Аталган аныктамадан улам биз адаттын курамдык бөлүктөрү болуп саналган укуктук жана укуктук эмес, салттык-традициялык жана моралдык – этикалык нормаларын ажыратып бөлүп талдоого алдык.

Юриспруденция багытындагы илимий адабияттарда демейки укукка берилген көптөгөн аныктамалар бар. К.А. Алимжан ага: “Анык бир коомдук топтун (социумдун) мүчөлөрүнүн эркиндигин жана укугун чектөөчү жалпыга милдеттүү нормалардын жыйындысы”,- деп аныктама берет. [28, 58-бет]. К. С. Сооронкулова болсо демейки укукка мындайча баа берет: “демейки укук- бул этностун тарыхый өнүгүү процессинде пайда болгон жана калыптанган укуктук эрежелердин системасы. Ал баалоочулук-дүйнө таануучулук жана социалдык тажырыйбаларга негизделет, муундан-муунга айрым толуктоолор менен өткөрүлүп берилет жана ар бир муундун аң-сезимине терең сиңүү менен жалпы кабыл алынат” [30, 35-бет]. Б.И. Борубашов демейки укукту кыргыз коомчулугунун социалдык, мүлктүк, саясий жана башка жактарын жөнгө салуучу система катары аныктайт [34, 56-бет]. В.С. Нерсесянц болсо демейки укукка төмөнкүчө аныктама берет: “Демейки укук деп укуктун жалпыга милдеттүү нормасы катары расмий түрдө таанылган (мамлекет тарабынан санкцияланган), узак мезгилдер бою жарандардын жүрүм-турумун (коомдук мамилелерди) жөнгө салган эрежелер системасын түшүнөбүз”. [35, 401-бет]. Бул айтылган аныктамалар сырткы формасы боюнча ар түрдүү болгону менен ички мазмуну боюнча дээрлик түрдө бирдей экендиги даана байкалып турат жана алардын ар бирине жекече токтолуу менен анализ жасоонун кажети жок деп ойлойбуз.

Адаттар укуктук жана укуктук эмес (жалпы жарандык) болуп бөлүнөрү тууралуу сөз болуп өттү. Укуктук адаттар аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, жарандардын укугун жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргойт да юридикалык күчкө ээ.

Профессор Е.Б. Абдрасулов демейки укуктун жаралуу жана калыптануу тарыхы тууралуу мындай дейт: "демейки укук тынымсыз түрдө элдик укуктук эрежелердин, укук тартиптеринин эсебинен байып келген, кан жүрүп турган сыяктуу укуктук тартиптер элдик тажырыйбалардан азык алган" [36, 392-бет]. Учур талабына жана коомдук мамилелердин жаңылануусуна жооп бере албай эскирген адат-салттар өзгөртүүлөргө учураган, алар жаңылары менен алмаштырылган.

Демейки укуктун изилдөөчүсү казак окумуштуусу Е.Б. Абдрасулов айтылып келген аңыздарга таянуу менен Мыйкы бийдин укук тууралуу сөзүнөн мындайча мисал катары келтирет: "Эдет - эдет емес, жен-эдет", кыска бирок нуска айтылган кептин кеңири маанисин биз "жашоо-турмушта адаттын нормасы негизги орунда эмес, чындыкка карай туура жол башкы орунда, жогорку баада" деп чечмелээр элек [36, 392-бет]. Демек, калктын кызыкчылыгы, чындык жана адилеттүүлүк үчүн кызмат кылган адатты гана туура адат деп эсептөөгө болот.

Туура жана туура эмес адаттарга баа берүүдө, алардын курамдык бөлүктөрүнө талдоо жүргүзүүдө алардын айырмачылыктарына так аныктама бере билүү зарыл. "Укуктук адат – бул жарандарга мыйзам чегинде укук берүүчү жана аларды мыйзам эрежелерин так сактоого милдеттендирүүчү юридикалык-социалдык нормалары, жүрүм-турумдун типтештирилген, калыпка салынган эрежелери. Анын күчү жана эл үчүн болгон кызматы кайсыл бир коомдун, социалдык топтун, мамлекеттин нравалык, улуттук-маданий, социалдык-экономикалык жана тарыхый өнүгүүсү менен шартталган [30, 45-бет].

Укуктук эмес адаттардан айырмаланып укуктук адаттар төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ:

▪жалпы милдеттүүлүк - укуктук адаттарда көрсөтүлгөн талаптарды бардык жарандардын аткарууга милдеттүүлүгү;

▪нормативдүүлүк: - укуктук адат – уруксат берилүүчү жүрүм-турум, тартип эрежелеринин нормасы;

▪аргасыз кылуу критерийи – адам өзүн-өзүн зордоо менен (ыктыярдуулук) адат эрежелерин аткарат же коомчулук, инсан иштеген жамаат же жетекчилик, мамлекет, күч органдары тарабынан өз милдеттерин аткарууга аргасыз болот. Демек, жаран талкууга алынуу, эскертүү, сөгүш берүү, ар кандай жазалар аркылуу жүрүм-турум жана эмгек тартибин сактоого аргасыз болот;

▪укук берүүчү – милдеттендирүүчү критерийде бир тарапка (ыйгарым укутуу өкүлдөргө, доогерлерге) кандайдыр деңгээлде эркиндик берилет да, экинчи тараптын (милдеттүүлөрдүн, жоопкерлердин) укуктары тиешелүү деңгээлде чектөөгө алынат (мисалы, ал күрөөгө-залогго, үй камагында кармалат).[37, 81-бет]. Кыргыздардын укук берүүчү – милдеттендирүүчү салттык эрежесине туугандык жардамдарды, белек алмашууларды мисал катары келтирсек болот. Орус элинде “кнутом или пряником- камчы менен же пряник менен” деген макал бар. Кылмышка шектүү өз айыбын жана жоопкерчилигин билүү менен жабырлануунун алдынан өтө алса, кыргыз элинин салты боюнча ага кечирим берүү каралган. Буга байланыштуу элибизде “алдыңа келсе атаңдын кунун кеч” деген философиялык маанидеги макал бар.

▪юстициабелдүүлүк - субъект жарандык укугу сакталбаганда үчүнчү жактарга кайрылууга укуктуу. Байыртадан эле жапа чеккен жаран өзүнүн ыйгарым укугун же уурдалган мүлкүн сактап калуу максатында жогорку бийлик өкүлдөрүнө кайрылууга укуктуу болгон. Кылмышка шектүү башка уруунун өкүлү болсо кадыр-барктуу адамдардын кийлигишүүсү менен мындай маселелер да чечилип келген.

Адаттын кийинки курамдык бөлүгү традиция болуп эсептелет. *Традиция* (лат. traditю өткөрүп берүү, баяндоо) – муундан муунга өткөрүлүп

берилген жана тарыхый жактан калыптанган жүрүм-турум эрежелери жана иш-аракеттер жана ошондой эле эски каада-салттан алыстабаган, калк жалпы кабыл алган үрп-адаттар, жашоо-тиричилик эрежелери, элдик тажырыйбалар жана баалуулуктар. Кандай гана традициялык-салттык эреже, жобо, укуктук талаптар болбосун, ал турумуштук тажырыйбадан жана мезгил сыноосунан өткөн болот, мына ошондуктан да ал традициялык-салттык деп аталат. [38, Электрондук ресурс].

Моралдык жана этикалык нормалар. Моралдык (нравалуулук) нормалар - адамдардын боорукердик жана кара ниеттик, адилеттүүлүк, кадыр-барктуулук жана башка оң касиеттери тууралуу көз караштарына негизделген жалпы мүнөздөгү эреже, жоболор. Алар адам баласынын коомдогу ордуна, иш-аракеттерине баа берүүчү критерийлер болуп саналат. Кыргыз элинде ар биринин мааниси ат көтөргүс жүктүн салмагына барабар тарбиялык маанидеги сандаган макалдар бар. Мисалы, “жакшыга жанаш, жамандан адаш”, “улууга урмат, кичүүгө ызат”, “киши болор кишинин киши менен иши бар, киши болбос кишинин киши менен эмне иши бар”, “аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп сиңди өсөт” ж.б.у.с. [39, с.27].

Моралдык нормалар кокусунан эле пайда боло калбайт, алар адам баласынын көп жылдык тажырыйбасына таянылат да, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү сыяктуу алардын авторлору белгисиз болуп кетүү менен макалдар элдик баалуу мураска айланып калган. Моралдык эрежелер оозеки келишимдерде да так сакталган. Совет дооруна чейин кыргыздар эч кандай нотариуссуз, тил катсыз жана буюмду күрөөгө коюсуз эле иш бүтүрүп келишкен. Албетте, ал учурларда калк дээрлик түрдө туташ сабатсыздыкта эле. Адамдар бири-бирине ишенишкен, алдап кетүү деген дээрлик жок болгон. Элдик эпосторду алып көрсөк, баатырлар жеңилерин же өлүмгө учурарын билсе да айткан сөздөрүнөн кайтышкан эмес. Башканы айтпаганда да Манас жана анын жакын жигиттери, досу Алмамбет душмандарга алдануу менен курман болушкан. Алмамбеттин сөзүнөн улам Манас душманга жети күн берүү менен алданганын билсе да убада берип

койдум деп сөзүнөн кайткан эмес. Айтылган сөзгө, убадага бекем туруу боюнча “айтылган сөз атылган ок”, “түү деген түкүрүк кайра оозго алынбайт”, “сөз оозуңдан чыккыча ал сенин кулуң, ооздон чыккандан кийин сен сөзүңдүн кулусуң” деген сыяктуу элдик накылдарды да мисал катары келтире кетсек ашыкча болбостур. Дагы мисал, бирөөдөн бир нерсе алуу керек болуп ал адам өзү бара албаса, жашыраак бирөөдөн ишеничтүүлүк үчүн бир буюмун, көбүнчө баш кийимин берип жиберген, болду ошо менен иш бүткөн. [40, 74-бет].

Аткарууга жана моюн сунууга милдеттүү болгон талаптар жана эрежелер байыртадан келе жаткан улуттук салт-санаалардын, үрп-адаттардын негизинде пайда болгон, өсүү жана калыптануу жолунда болгон. Элдик эрежелер жана талаптар, укуктук эрежелер тууралуу элде образдуу түрдө “жазылбаган мыйзамдар” деп айтылып келет. Алар эч качан алмаштырылбайт, өзгөртүүгө жана толуктоого учурабайт, күчү, кызматы жана кадыр-баркы мамлекеттик расмий мыйзамдардан кем эмес. Мисалы, мезгилдик, экономикалык-саясий абалдарга байланыштуу урбанизация процесси күчөп, адамдар шаар жерлерине кача баштады. Бирок да, ата-эненин үйү бош калбаш керек, үй-бүлөдөгү эң кичүү уул кааласа да, каалабаса да ошол жерде, ошол үйдө калат. Жакшылык-жамандык болобу, ар кандай иш-чаралар, мааракелер болобу, айтор, элдик салт толук сакталууга тийиш. Элдик каада-салттын бекем сакталышы боюнча буга чейин “калыңсыз кыз болсо да каадасыз кыз болбойт” деген мисал айтылып өткөн.

Демейки укук (адат) этностун маданиятынын жана тарыхынын органикалык ажырагыс бир бөлүмүнө айланган жана мамлекеттин атайын институттарынын кийлигишүүсүз эле калк арасында кандайдыр деңгээлде туруктуулукту жана тынчтыкты камсыз кыла алган.

Адат нормалары кылымдардын тереңинен баштап эле элдик уктарды жана милдеттерди калыптандарган, андан ары өнүктүргөн, заман талабына жана кыргыздардын руханий-психологиялык деңгээлине, көчмөн жашоо-

турмушуна, чарбачылыгына туура келерликтей толуктоолорду киргизип жүрүп отурган.

Традициялык кыргыз коомчулугунда адат муундан муунга макалдар, накыл сөздөр аркылуу оозеки түрдө берилип келген. Атайын тарбиялык максатта айтылган макалдар гана эмес элдик эпостордо жана жомоктордо канчалаган элдик идеялар, курч проблемалар көтөрүлгөн. Укуктук нормалардын алып жүрүүчүлөрү жана сактоочулары болуп уруу аксакалдары, бийлер эсептелген. Кийинки учурларда "көчмөндөр демократиясы" "көчмөндөр цивилизациясы" деген терминдер улам көбүрөөк угулчу болду. Кандайдыр бир олутту проблема жаралса, айыл аксакалдары, бийлик өкүлдөрү, эл билермандары дөңгө чыгып алып же кадырлуу бир адамдын үйүндө отуруп алып маселени чечишкен. [41, 226-бет]. Кыргызда "ийри отуруп түз чечүү" деген накыл сөз бар, демек ар кандай олуттуу маселе, азыркыча айтканда, демократиялык жол менен каралган жана чечилген. "Ата-бабалардан калган салттык эрежелерден чыгуу алардын рухун сыйлабоо катары эсептелген [42, 165-бет].

Кыргыз эли сөзгө, сөз өнөрүнө чоң баа берген. Дүйнөдө кыргыз элиндей эпосторго бай эч бир эл жок. Эпостордун океаны "Манас" көлөмү боюнча рекорддордун Гиннес китебине катталган. Сөзүнөн качуу, айткан сөзүн тануу, убадасында турбоо кыргыз элинде чоң маскарачылык катары эсептелген, ошондуктан да "сөзүң өлгөнчө өзүң өл" деген накыл сөз жаралган. Элдик үрп-адат темасын изилдөөчүлөрдүн бул багытта айткан сөздөрүнөн мисалдар келтирели: М. А. Супатаев: "Укуктук адат нормалары көпчүлүк учурларда макалдарда, накыл жана учкул сөздөрдө, афоризмдерде берилип келген" [43, 57-бет]. Т. М. Культелеев: "Элдик укуктук нормалар эч бир жерде атайын катталбаган, алар ооздон оозго, муундан муунга кыска түрдөгү накыл сөздөр, макалдар түрүндө өткөрүлүп берилген" [44, 87-бет].

Адаттын башаттары кооомдук өзүн-өзү башкаруунун жогорку органдарында калыптанган. Кыргыздарда тууган-уруктук, айылдык, уруулук, болуштук жана өзгөчө кырдаалдардык курултайлар чакырылып турган да,

аларда үй-бүлөлүк, турмуш-тиричиликтик, аймактык жана жалпы элдик маселелер каралып турган. Кыргыздардын көчмөн турмушунда бирдиктүү мамлекеттүүлүк идеясына караганда уруулар союзунун идеясына артыкчылык берилүү менен урууларга тең укуктуулук жана кандайдыр дегээлдеги автономдуулук укугу берилген.

“Уруулар союзунун жогорку бийлиги курултай болуу менен ага мамлекттик бийлик функциясы берилген да, анда аскердик, соттук, салык төлөө сыяктуу маанилүү маселелер каралуу менен алар бардык урууларга тиешелүү болгон демейки укуктун (адаттын) негизинде чечилген” [45, 25-бет]. “Курултай” термини, ошондой эле, уруу башчыларынын катышуусундагы аскердик кеңешти да билдирген.

Курултайларда ички жана сырткы саясат маселелери чечилген, коомдук өзүн-өзү башкаруу органдары түзүлгөн, курултайлар соттук милдетти да аткарышып, аларда чарбалык, жашоо-турмуштук маселелерден баштап бир топ олуттуу маселелер да каралган.

Кыргыз бийлери кайсыл бир олутту ишти кароо алдында бири-бирине өздөрү жетекчиликке алышкан адат, каада-салт жоболорун эскертип өтүшкөн. Эскиден калга адат-салтты сактабоо, анын эреже, талаптарын бузуу ата-бабалардын арбагын сыйлабоо катары каралган. Курултайга чогулган бийлер мыйзам катары каралган токтом – “эрежеге” токтолуу менен бирдиктүү чечим чыгарышкан. Биз да мындан ары “эреже” терминин токтом, жобо, ошол эле өзүндөгү укуктук эреже маанисинде колдонобуз.

Эреже адаттын башаты жана негизи катары укуктук тартиптерге түшүндүрмө берүүчү, аларды калкка түшүндүрүүчү жана укуктук маселелер үчүн колдонулуучу юридикалык документ. Эрежелер Борбордук Азия элдеринде XIX кылымдын экинчи жарымында пайда боло жана калыптана баштаган. Бирок да, Е.Б. Абдрасуловдун айтуусу боюнча казактарда эреже Тооке хандын тушунда эле практикалана баштаган [46, 393-бет]. Эреже кабыл алынганга чейин үч айлык мөөнөт менен жалпы талкуудан өткөн. Талкуунун жүрүшү боюнча алынган чечимдер жергиликтүү бийлик

өкүлдөрүнө тапшырылган. Курултайда уруу жана аймак өкүлдөрү өз элинин кызыкчылыктарын коргоп чыгышкан, алар эреженин жоболорунун иштелип чыгышына жана кабыл алынышына активдүү катышышкан. Натыйжада, курултайдын жалпы кабыл алынган эреже жоболору кыргыз бийлери жетекчиликке алган токтом жана "укуктук нормалардын чакан кодекси" болуп калган [47, 120-бет]. "Эрежеге түрдүү багыттардагы талаш-тартыштуу маселелерди чечүүдө бийлер кабыл алган укуктук эрежелердин тизиминен турган жана курултайда бий, казы жана башка бийлик өкүлдөрү таратбынан кабыл алынган укуктук жобо деп аныктама берүүгө болот" [48, 197-бет].

Кыргыз коомчулугунда адат бир катар багыттардагы кызматтарды аткарышкан. Мисалы, М. Н. Кулажников адаттардын жарандарды тартипке салуучулук, тарбиялык, элдик нравалык тажырыйбаларды жайылтуучулук, аларды кийинки муундарга өткөрүп берүүчүлүк кызматтарын бөлүп көрсөтөт [49, 18-бет]. М. А. Супатаев укуктук адаттарга идеологиялык, укуктук эреже, талаптарды түзүүчүлүк соттук орган катары баа берет [50, 55-бет]. К. А. Алимжан демейки укуктун негизги сырткы кызматтарына адаптациялык-калыптандыруучу, социалдаштыруучу, когнитивдик (таанып-билүүчүлүк), маалымат берүүчүлүк, коммуникативдик, трансмиссиондук, интегративдик жана башка функцияларды киргизет [28, 153-бет].

Жыйынтыктап айтканда, адаттардын кызматтарына инсандарды укуктук тартипке салуучулук, жалпы этикалык тарбиялык, идеологиялык, укуктук тартип, эрежелерди түзүүчүлүк жана алардын аткарылышын талап кылуучулук, мекенди жана калк кызыкчылыктарын коргоочулук, калктын эзелтеден келе жаткан улуттук баалуулуктарын сактоочулук ж.б.у.с. көптөгөн функциялар кирет.

Кыргыз элинде адат эрежелери, негизинен, төмөнкү төрт багыт боюнча өнүгүүгө ээ болгон, алар: нике-үй-бүлөлүк, мүлктүк, кылмыш жана аны ашкерелөө менен далилдөө жана соттук-процессуалдык укук-жана жоопкерчиликтер.

Кыргыз адаты элдин традицииялык укуктук аң-сезиминин өзгөчөлүктөрүн, өз алдынча укуктук маданиятын чагылдырган социалдык жана руханий жашоо-тиричиликтин оригиналдуу кубулушун билдирет. Адат кылымдар бою кыргыз элинин нравалык жана юридикалык нормаларын сактап калуу жана кийинки муундарга татыктуу өткөрүп берүү менен элдин салттык өзгөчөлүктөрүн, кыргыз калкынын улуттук кадыр-баркын, маданиятын жана жашоо, чарба жүргүзүү образдарын сактап калды [51, 124-бет].

Кыргыз эли басып өткөн тарыхый жолунун көпчүлүк бөлүгүн мамлекеттик бийлик жүргүзүү форматында эмес өткөргөндүктөн элдик каада-салттардын, үрп-адаттардын жана укуктук эрежелердин орду, маани-маңызы абдан чоң болгон. Мамлекеттик расмий бийлик, мамлекеттүүлүк жок жерде элдик салттар абсолюттук күчкө жана мааниге ээ.

Кыргыз эли чачкын жана бири-биринен алыс жашагандыгына, кандайдыр деңгээлде экономикалык жана саясий автономияга ээ болгондугуна карабастан жана аймактар ортосунда укуктук, жоопкерчилик, каада-салттык айрым гана өзгөчөлүктөр болгону менен жалпысынан алганда, адам укугуна жана милдеттерине болгон көз караштар, укуктук эрежелер дээрлик бирдей болгон. Булардын бардыгына чарба жүргүзүүнүн бирдей принциптери, бирдей тил, жалпы тарыхый басып өткөн жол, жалпы кызыкчылыктар, уруулар ортосундагы карым-катыш, сырткы душмандардан чогуу коргонуу зарылдыгы өбөлгө болгон [52, 11-бет]. Мындан тышкары, тоолуу аймактарда жашагандардын түздүктө жашагандардын дан эгиндерине жана башка айыл-чарба азыктарына керектөөсү болсо, тескерисинче, түздүктөгүлөр тоолуктардан мал чарба азыктарын алып турушкан. Соода байланышынын, башкача айтканда, экономикалык байланыштын сөзсүз түрдө саясий-маданий байланыштарга өсүп жетери турган сөз.

Биз сөз кылып жаткан демейки укук жана ошондой эле ар кандай социалдык норма коомдук мамилелерсиз жашай албайт. Ар кандай коомдук мамилелердин ийгиликтери жана натыйжалары калк, мамлекет ичиндеги өз

ара биргелешкен мамилелерден, өз ара түшүнүшүүдөн, түрдүү маселелер боюнча бир пикирге келүүдөн аныкталат жана ачык билинет.

Социалдык система өз кезегинде демейки-укуктук подсистема үчүн социомаданий фонду түзүп берет, анын жогорку нравалык-этикалык деңгээлде өнүгүшүн жана калк үчүн кызмат кылышын камсыздайт. Укук системасында жеке адам менен жалпы коомчулуктун кызыкчылыктарынын дал келүүсү да абдан маанилүү, жеке адам жалпы эл үчүн кызмат кылууга милдеттүү болсо, жалпы коомчулук ар бир жеке адам үчүн кам көрүүгө милдеттүү. Советтик идеологиянын талабы менен Октябрь революциясына чейинки колунда бар бай-манаптарды жалпы элге бир жактуу түрдө жаман көрсөтүп келдик. Айталы, ачкачылыктан кимдир бирөө дүйнөдөн өтүп кетсе же начар жашоодон улам бир үй-бүлө башка элге же урууга көчүп кетсе ошол айылды же урууну башкарган бай, манап же бий жаман сөзгө калган. Демек, эзелтеден келе жаткан адат-салт боюнча колунда барлар аздыр-көптүр кембагалдарга көз салган, саап ич деп уй берген, малын бактырып жумушсуз калтырган эмес.

Кыргызстан элдеринин этникалык-маданий өз алдынчалыгы жана өзгөчөлүгү элдик улуу байлык жана аларды азыркы ааламдашуу доорунда сактап калуу жалпыбыздын ыйык милдетибиз. Кылымдап жашап келе жаткан элдик укук эрежелерин расмий түрдө кабыл алуу жана аларды ылайыгына жана ошондой эле зарылдыктарына жараша мыйзам кодекстеринде пайдалануу Кыргыз Республикасынын укуктук системасынын өнүгүшүнө өз салымын кошо алмак. Биздин пикирибизче, өлкөнүн мыйзамдык талаптарынан чочулабаган айрымдар ислам эрежелеринин жоопкерчиликтерин сактабоодон коолтонмок. Жыйынтыктап айтканда, өнүккөн цивилизациянын жана учурдун талаптарына жооп бере ала турган ислам эрежелеринин элементтерин мыйзам түзүүдө эске алуунун жана колдонуунун пайдадан башка зыяны жок.

Биринчи глава боюнча корутундулар

Адаттын жана шарияттын нормалары кыргыздардын коомдук мамилелерин тартипке салуу менен калктын салтка айланган укуктук жана жоопкерчиликтик эрежелерин түзгөн. Кайсыл эл же улут болбосун алардын укуктук системаларынын башатында эзелтеден жашап келген элдик үрп-адаттар жана каада-салттар турат. Бирок да бир эле улут ичиндеги аймактык каада-салттарда орчундуу айырмачылыктардын болуусу толук мүмкүн. Шарият ушундай чачкын эрежелерди жана үрп-адаттарды бир калыпка салды. Исламда эгер шарият мыйзамдарына каршы келбесе “мүмкүн болуучу” жана “мүмкүндүк берилүүчү” категориялар каралат. Үстүртөдөн алып караганда, эки категориянын тең маани-маңызы бирдей сезилет. Бирок да, түрдүү кырдаал, жагдайларга жараша экөөнүн ортосунда чоң айырмачылыктар бар жана булар шарияттын жарандарга биротоло кысым көрсөтпөстөн шарият укугунун чегинде аларга эркиндик бере тургандыгына далил болуп турат.

Арабдардан түздөн-түз же коңушулаш элдер аркылуу алардан өздөштүрүлгөн шарият эрежелери башка мусулман элдери сыяктуу кыргыздарга да туура келе баштады. Биз буга чейин белгилеп кеткендей, кыргыз эли улуттук өзгөчөлүктөрүнө, башка элдерге жана идеологияларга оңой менен баш ийе бербестигине байланыштуу өз улуттук каада-салттарын биротоло колдон чыгарып жиберген жок. Демек, кыргыз коомчулугунун укуктук системасы мурункуларын биротоло алмаштырып жиберүү жолу менен эмес, шарият жана адат эрежелерин өз ара айкалыштыруу, бири-бири менен байланыштыруу ыкмасы менен өнүгө баштады.

Көбүнесе тоо арасында көчүп-конуп жашаган кыргыздар отурукташып жашаган башка түрк элдерине салыштырмалуу дайыма өздөрүн эркин сезер эле. Мына ошондуктан да алардын өз алдынча каада-салттык, үрп-адаттык эрежелери, укуктары жана милдеттери байыртадан калыптанып келген. Түрдүү багыттардагы салттык эрежелерди, жекече жана жамаатык

келишимдерди, укуктук прецеденттерди, диний тыюуларды жана укуктар менен мүмкүнчүлүктөрдү, моралдык-этикалык эрежелерди, эпикалык мурастарды, санат-насыят сөздөрүн, соттук чечимдерди, макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү ж.б.у.с. элдик адаттын башаты катары кароого туура келет. Ал эми шарияттын башаттары – Куран жана Сүннөтүн негизинде түзүлгөн диний жана укуктук нормалар, алар мусулмандардын нравалык жана диний аң-сезимин калыптандырат жана ошондой эле алардын туулгандан өлгөнгө чейинки жүрүм-турумун тартипке салуучу конкреттүү нормалардын башаты катары кызмат кылат.

Азыркы Кыргызстандын аймагында жашаган элдерди исламдашуу процесси эки этап боюнча жүргөн. Биринчи этаптарда эл ислам динин күч менен кабыл алууга аргасыз болсо, кийинки этаптарда арабдар элди азгыруу методуна өтүшкөн, башкача айтканда, исламды кабыл алгандарга салыктардан жеңилдиктер берилген, соода кылгандарга ылайыктуу шарттар түзүлгөн. Кыргыздар отурукташып жашаган элдердей жабыла ислам динине өтпөстөн динди өздөрүнүн маданий-цивилизациялык, улуттук, жашоо-шарттык өзгөчөлүктөрүнө жараша акырындык менен кабыл алышкан.

Бардык мусулман калкынын тең укуктуулугун жарыялоо менен арабдар көпчүлүк элдерди өздөрүнө көз каранды кылып алышты жана аны менен ислам динин кеңири жайылта алышты. Ислам дининин универсалдуулугунун натыйжасында бири-биринен оолак жашаган, каада-салттык жагынан айырмаланган элдер жана уруулар шариятты кабыл алуу менен жашоо-турмушка, келечекке жана табиятка болгон көз караштары боюнча жакындаша баштады. Араб жана фарс маданияты, дини жана тили жергиликтүүлөр тарабынан тез темп менен өздөштүрүлө баштады. Арабдар башка элдерге өз маданиятын, адат-салттарын жана динин сиңирүү менен кандайдыр деңгээлде өздөрү да акырындап жергиликтүүлөрдүн улуттук баалуулуктарын кабыл алышты.

Мечиттерде жана медреселерде каалоочуларга ислам дининин жол-жоболору, араб тили жана жазуусу үйрөтүлгөн. Ири мечиттер алдында

уюштурулган медреселерде Куранга түшүндүрмө берүү иштери жүргүзүлгөн, түрдүү илимдердин багыттары боюнча сабактар окутулган. Сабатсыз, караңгы калкка салыштырмалуу кат тааныгындардын кадыр-баркы жогору болору турган сөз, кыргыздар ар бир эле сабаттуу адамды “молдоке” деп сыйлап турушкан жана бул критерийлер да кыргыз элинде исламдын таралышына өз салымын кошо алган.

Шарият талаптары жана эрежелери уул балдарды сүннөткө отургузууда, балдарга ат коюуда, үй-бүлөлүк маселелер болгон нике окутуу, жубайларды ажыраштыруу, дүйнөдөн өткөндөрдү жерге берүүдө айрыкча так сакталган. Айрыкча, шариятта нике маселесине катуу көңүл бурулат, баланын никесиз төрөлүп калуусу катуу шермендечилик катары кабыл алынат. Азырга чейин айрым баш кошкондордун нике кагазын албай жашап жатышкандарын сейрек болсо да учуратууга болот, бирок баш кошкондорго атайын нике окулбай калуусу такыр жок десек жаңылышпаган болор элек.

Кыргыздар ислам динин кабыл алгандан баштап араб тилинен кабыл алынган аттар эл арасында арбып кетти жана бул процесс азыр да активдүүлүк менен улантылууда. Кыргыздардын эркин ой жүгүртүүсү ушул балага ат коюудан да ачык байкалат. Улуу орус элинде уул балдарга да, кыз балдарга да коюлуучу аттардын саны саналуу гана жана эл бул чектен сейрек гана чыгышат. Кыргыздар балага көз тийбесин деп мурда тотемдик түшүнүк менен Бокмурун, Итибай, Сасык, Тезекбай, Кылжыр, Чымын сыяктуу аттарды коюп келишсе, азыр эл адам оюна келбеген европалык же бир ойкуштаган аттарды кое башташты. Мына ошондуктан да учурда кыргыздардын эзелтеден келе жаткан маани-маңызы жагымдуу аттары жоголуп, аттарыбыз арабдашып же европалашып кетеби деген тынчсыздануулар да чыга калууда. Мына ошондуктан, Өзбекстан жана Тажикстандагыдай атайын кызматтар тарабынан уул балдардын жана кыздардын аттарынын тизмесин түзүү, андан чыкпоого сунуш берүү боюнча токтом чыгаруу маселесинин көтөрүлүп жаткандыгы да кандайдыр деңгээлде орундуу.

Ислам дининин кабыл алынышы бийлик өкүлдөрүнө элди башкаруу боюнча жакшы шарттарды түзүп берди. Динге жамынган бийлик өкүлдөрү букараларды шарият сызып берген сызыктан чыкпоону талап кылуу менен өз пикирлерин жана кызыкчылыктарын эл массасына таңуулай башташты. Кыргыз элинин мусулмандаштырылуусу менен уруулардын конфедерациясына негизделген жалпы түрктүк башкаруу системасы шариятка негизделген башкаруу системасы менен алмаштырылды.

2-ГЛАВА ЖАЗЫК УКУГУН ГУМАНДАШТЫРУУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН САЛТТЫК УКУКТУК ЭРЕЖЕСИ КАТАРЫНДА

2.1 Кыргыз коомчулугундагы шарият менен адаттын өз ара биргелешип аракетке келүүсү.

Ар кандай укуктук систтеманын калыптануусу ички мамлекеттик өнүгүүнүн жана ошондой эле башка сырткы системалардын таасири астында жүрөт. Араб халифатынын өнүгүшү жана ага көз каранды аймактардын кеңейиши, анын таасиринде шарияттын Борбор Азия элдеринде жайылтылышы, албетте, традициялык кыргыз коомуна, азыркы Кыргызстандын аймагына өзүнүн чоң таасирин тийгизди.

Улуттук жана аймактык өзгөчөлүктөргө ээ болгон Борбор Азия элдеринин экономикалык, саясий жана маданий байланыштары бул мамилелерди жөнгө салуу максатында универсалдуу системаны түзүүнүн зарылдыгын шарттады жана бул система катары шариятты пайдаланууга болор эле. Ислам дини бардык мезгилдерге жана ар кандай кырдаалдарга жарактуу базалык принциптерге ээ юридикалык жана мыйзамдык системаны түзгөн жана ар түрдүү элдердин жана улуттардын өзгөчөлүктөрүнө жараша салыштырмалуу түрдөгү бирдиктүү укуктук система аракетте болгон.

Көптөгөн изилдөөчүлөр кыргыздар арасында ислам дининин жайылтылышы баш-аламан түрдө болгону менен кыргыздардын мусулман динин кабыл алышкандыктарын бир ооздон ырасташат. Буга далил 1897-жылкы Россия Империясынын эл каттосунда Пишпек уездинин сурамжылоого алынган 176 577 жаранынын 164 208 жараны, Пржевальск уездинин 147 517 жаранынын 136 015 жараны ислам динин кабыл алышкандыктарын билдиришкен.

Кандай гана укуктук система болбосун ал өз принциптерине, өзгөчөлүктөрүнө, өнүгүү деңгээлине карабастан коом менен анын өкүлдөрүнүн өз ара байланышын чыңдоого, өлкөдө укук тартибин орнотууга багытталган. Ислам дининин укуктук негиздеринин калкка тийгизген

таасири тууралуу Д.Ш. Нуриев мындай дейт: "Диний принциптерге негизделген шарият укугунун натыйжалуугу тууралуу калктын басымдуу көпчүлүк бөлүгүнүн исламды кабыл алган учурунда гана сөз кылууга болот." [54, 26-бет].

Араб басып алуучулары кыргыздар жашаган аймактарга (айрым учурларда жанаша жашаган улуттар аркылуу) ислам динин киргизүү менен кыргыз коомчулугунун укуктук системасына бир топ өзгөртүүлөрдү киргизди жана муну менен элдин укук системасы аздыр-көптүр алдыга жылды деп айтсак жаңылышпаган болор элек. XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап кыргыз бийлеринин чечимдеринде шарият нормалары арбындап учурай баштады.

Тарыхый жана дин тарыхы боюнча адабияттарда ислам дининин төмөнкүчө үч мезгили бөлүп көрсөтүлөт: баштапкы, алгачкы учурлардагы ислам, феодалдык ислам жана азыркы учурдагы ислам. Баштапкы учурлардагы исламда (VII-IX кылымдар ичи) анын жалгыз булагы болуп Куран эсептелген. Феодалдык исламда (IX-XП кылымдар) ислам окуусунун феодалдык идеология катары иштелип чыгышы аягына келип жеткен [55, 22-бет]. Акырындап шарияттын эреже, жоболору иштелип чыкты жана шарият мусулмандын төмөнкүдөй түрдөгү беш аракетин аныктады:

1) милдеттүү түрдөгү;

2) сунуш кылынган;

3) уруксат берилген;

4) жазага тартылбай турган туура эмес иш-аракеттер;

5)жазага тартыла турган туура эмес иш-аракеттер.

Шарият өз алдынча укук болуу менен мамлекеттик бийлик колдонгон адат эрежелеринен айырмаланат. Адат нормаларын жалпы эл, саясий бийлик мыйзам катары кабыл алганда гана ал толук күчүнө кирет. Шарият укук тартибине, укуктук жоопкерчиликтерге салыштырмалуу мамлекеттик бийликтин моделин жана анын ыйгарым укуктарын тактоого көбүрөөк басым жасайт [56, 11-бет].

Шариятта биринчи планга аймактык жана мезгилдик принципке эмес конфессионалдык принципке басым жасалат, башкача айтканда, мусулман жараны кайда жана качан болбосун шарият тарабынан бекитилген эрежелерди жана нормаларды сактоого милдеттүү.

Шарият менен мусулман укуктук тартиптеринин бири-бирине толук дал келе бербестиги тууралуу белгилей кетүү зарыл. Бул боюнча Л. Р. Сюкияйнен мындай дейт: -"Шарият Куран жана сүннөт тарабынан адамдарга карата берилген кайрылууларды өз ичине камтыйт, ал эми мусулман укуктук тартибине ислам доктриналары боюнча иштелип чыккан жана укук маселелеринин талаптарына жооп бере ала турган принциптер жана нормалар кирет." [57, 17-бет]. Мусулман укуктук эрежелери шарияттын ажырагыс курамдык бир бөлүгү жана алар юридикалык мааниден жана талаптардан алып караганда социалдык-нормативдик тартипке салуунун бирдиктүү ислам комплексинин подсистемасы. Бул комплекстин өзөгү болуп коомдук мамилелерди тартипке салып турууга кызмат кылган диний нормалар эсептелет.

Шарият теологияны, башкача айтканда, ишеним принцибин (акида) жана укук тартибин (фикх) өз ичине камтыйт. Фикх же мусулман укук тартиби өз кезегинде төмөнкүчө эки бөлүккө бөлүнөт: биринчиси өзү сыяктууларга мусулман кандай мамиле жасоо керек экендигин (муамалат), экинчиси мусулман жаранынын Алланын алдында кандай жоопкерчиликтерге ээ экендигин (ибадат) көрсөтөт. Шарияттын бул эки бөлүгүн тең заман талаптарына ылайыкташтыруу менен юридика илимдеринин предметине айландырууга болот [58, 30-бет].

Шарияттын эң эле маанилүү булагы жана багыттоочусу болгон Куран (араб тилиндеги "Аль-Куран" – үн чыгарып окуу, насаат сөз") – ислам дининин негизги постулаттарын камтыган мусулмандардын ыйык китеби. Куран 114 сүрөөдөн туруп, алар да аяттарга бөлүнүп кетет. Курандын 9-сүрөөсүнөн башкасынын бардыгы "ырайымдуу жана боорукер Алланын аты менен" деп башталат. Сүрөөлөрдөгү аяттардын саны үчтөн (мисалы, Аль-

Аср, Аль-Каусар, Ан-Наср сүрөөлөрү) 286га чейин жетет. Жогорудан төмөн карай жиберилиши боюнча сүрөөлөр Мекке жана Медина сүрөөлөрү деп бөлүнөт.

Мекке сүрөөлөрү Мухаммад пайгамбар (С.А.В.) 610-жылдан 622-жылга чейин Меккеде жашап турганда жиберилген 86 сүрөө.

Медина сүрөөлөрү Мухаммад пайгамбар (С.А.В.) 622-жылдан 632-жылга чейин Медина шаарында жашап турганда жиберилген сүрөөлөр.

Курандын укуктук маанилүүлүгү "биз Куранды араб тилинде жерге жибердик" деген сөздөрдөн айкын билинип [59, 229-бет].

Мухаммад пайгамбардын (С.А.В.) көзү өткөндөн кийинки халифтер Абу Бакрдын и Умардын убагында Куран катчы Зайд-бин Сабит тарабынан жыйналган жана системага салынган. 646-жылы Халиф Усмандын тушунда араб урууларынын тилдеринде жазылган 7 варианттын ичинен Курайшит варианты чыныгы жана чындыкка туура келет деп табылган. Халиф Курандын тексттерин ага көз каранды болгон бардык мамлекеттерге Курандын ыйык эрежелерин Алланын буйругу катары бардык өкүмдарлар, казылар, мухтасибдер, кызмат адамдары жана жалпы эле мусулман жарандары кыйшаюусуз аткарууга тийш деген буйрук менен кошо таркаттырган. Ошол мезгилден баштап Куран "Алмусхафу ал Усмони", башкача айтканда, Усмандын Кураны деп аталып, анын түп нускаларынын бири Ташкет шаарындагы Муйи Мубарак Ансамбль Хазрати Имам медресесинде сакталып турат.

Сүннөт – Курандан кийинки эле укук тартибинин булагы болуп саналат жана ал Мухаммад пайгамбардын (С.А.В.) ой толгоолору жана аткарган жумуштары тууралуу хадистерден турат.

Хадистердин акыркы жана биротоло редакциясы IX кылымда жүргүзүлгөн. Имам Исмаил аль Бухари (870-жылы дүйнөдөн өткөн) 600 миңден ашуун хадистерди жыйнап, талдоого алып, алардын 7 миңин гана ишенимдүү жана татыктуу (сахих), мутоватир (кеңири тараган) жана машхур (кеңири белгилүү болгон) деп эсептеген. Борбор Азия өлкөлөрүндө Исмаил

аль Бухоринин (“Сахих Бухори” деп да аталат) хадистери чоӊ кадыр-баркка ээ болгон.

Кайрадан иштелип чыккандыгына карабастан хадистердин айрымдарында карама-каршы жана бири-бирине туура келбеген пикирлер да жок эмес жана эл арасында чоӊ кадыр-баркка ээ болгон сахабалардын айткан хадистерине калк көбүрөөк ишенген.

Мусулман укуктук тартибинин кийинки бир булагы иджма болуп саналат да, ал бири-бирине туура келген диний жана укуктук маселелерден турат. Анда Мухаммад пайгамбардын (С.А.В.) айтымдары да кеӊири түрдө келтирилген, мисалы: “Эгер өзүӊөр билбесеӊер, аны эч тартынбай башкалардан сурагыла”, “ кандайдыр бир ката нерсени менин жамаатым эч качан туура деп айта албайт.” [61, 472-бет]. Шарият укугунун дагы бир башаты “кияс” – укуктук маселелерди туура үлгүгө жана тажырыйбага таянып чечүү.

“Укук тартиби боюнча маселелердеги кенемтелер мусулман укук таануучуларынын алдына негизи иджтихад болгон укуктук доктрина түзүү милдетин койду. Иджтихад – Курандын жана Сүннөтүн нормаларын чечмелөөдө жана колдонууда же пайда болгон маселе боюнча башка эреже, жобо жок болгон учурларда аларды заман талабына жана түзүлгөн кырдаалга жараша кароонун эркиндиги” [62, 126-бет].

Фикхадагы истислах (араб. “пайдалуулукка умтулуу”) – кайсыл бир аракеттер боюнча маселелер, аларды чечүүнүнү жолдору негизги булактарда жок болгон учурларда жалпы жамааттын (умманын) кызыкчылыгы үчүн эркин ой жүгүртүүнүн негизинде чечим (фетфа) чыгаруу. Истихсандан айырмаланып истислах Курандан жана Сүннөттөн толугу менен көз карандысыз [63, 115-бет]. Жыйынтыктап айтканда, иджма, кияс, истислах мусулман укуктук тартибинин экинчи тобун түзөт. И. А. Крывелев, Л. Р. Сюкияйнен, Н. А. Крашенинников [64, 944-бет] сыяктуу айрым дин тарыхын изилдөөчүлөр аларды мусулман укугунун булагы катары эсептешет, башка

бирөөлөрү болсо аларга Куранга жана Сүннөткө түшүндүрмө берүүнүн методу катары баа беришет.

Шарият укуктарынын кошумча булактары катары мусулмандашкан жергиликтүү калктардын ислам принциптерине каршы келбеген адат-салттарын колдонууга шарият жол берет [65, 422-бет].

Мухаммад пайгамбар (С.А.В) дүйнөдөн өткөндөн кийинки бийлик үчүн болго күрөш ислам дининин эки багыт боюнча бөлүнүп кетишине алып келди. Төртүнчү халиф Алинин башкаруу учурунда бийликти халифатка берүү боюнча курч талаш-тартыштар келип чыкты да, натыйжада ислам дини сунниттер жана шииттер багыттары боюнча бөлүнүп кетти. Сунниттердин пикири боюнча халифаттагы бийлик умма тарабынан дайындалган халифке өткөрүлүп берүүгө тийиш эле. Шииттер болсо бийликти Мухаммад пайгамбардын (С.А.В) тууганы болгон Алинин урпактарына берүүгө чакырык ташташкан. Сунниттер диндин жана дин укугунун булагы катары Куранды жана Сүннөтү гана таанышат. Ал эми шииттер болсо суннит хадистерин таанышпайт же алардын тууралуулугу жана чындыгы тууралуу толук ишеним көрсөтүшпөйт жана алар түрдүү талаш-тартыштуу маселелерде өз жыйнактарын пайдаланышат. Ислам дининин үчүнчү багыты болгон хариджиттерди да белгилей кетүү ашыкчалык кылбайт.

Араб халифатынын кеңейиши жана мусулмандашкан элдердин көбөйүшү менен көптөгөн диний багыттар жана улуттук өзгөчөлүктөргө байланыштуу түрдүү түшүнүктөр пайда боло баштады. Түрдүү элдердин улуттук укук тартиптеринин ар түрдүүчө болору жалпыбызга маалым жана мына ошондой чачкын укуктук эрежелерди тартике келтирүү максатында масхабдар пайда болду. “Мазхаб” сөзү араб тилиндеги “захаба” (баруу, багыт алуу) сөзүнөн пайда болгон жана ислам дининдеги ар кандай багыт “махзаб” деп аталат. Ар кандай махзабдын Куранга жана Сүннөттө түшүндүрмө берүү боюнча өз методу жана ыкмасы бар. Дүйнөдө алты махзаб башкаларына салыштырмалуу бир топ белгилүүлүккө ээ. Сунниттер менен шииттердин махзабдары бири-биринен кескин айырмаланып турат. Биздин күндөрдө

мусулман-сунниттер арасында төмөнкүдөй төрт түрдөгү махзаб жайылтылган: ханафиттер, маликиттер, шафииттер жана ханбалиттер, мурунку учурларда захирит махзабы да болгон, бирок ал дээрлик түрдө өз жашоосун токтоткон. Шиизмдин базасында жафариттик, исмаилиттик, зейдиттик жана башка масхаддар пайда болгон.

Кыргыздар ханафит багытындагы сунниттер болуп саналат жана анын негиздөөчүсү Абу Ханифа Ибн Сабит (699-767 жылдар). Ал рационалисттик, укук таануучулук жана укук тартиптерин колдонуучулук методдорунун жардамы менен ислам классикалык укук эрежелерин гумандуу жана адилет адамдык сапат постулаттары менен бириктирип сактап калган жана кийинки муундарга өткөрүп берген. Дал ушул методикалардын натыйжалуу колдонулушу менен ислам укук тартиптери өз жашоосун татыктуу улантып келген. Ханафизм принциптери боюнча ислам укуктук эрежелери жергиликтүү калктын адат-салттары, тартип жоболору менен эриш-аркак байланышта иштеген. Укуктук эрежелер жана жоболор, эркиндик жана милдеттүүлүк маселелери Куранга, Сүннөткө, сахабалардын чечимдерине, андан калса, табииндердин, кыястардын, истихсандардын, иджмалардын, урфалардын жана ошондой эле жергиликтүү калктын салттык эрежелерине жана укуктук көз караштарына негизделген.

Борбордук Азия элдеринин тарыхы арабдардын басып алуулары жана Араб халифатынын кеңейтилиши менен тыгыз байланышта. Бул аймактарга ислам дини жайылтылганга чейин теңирчилик, буддизм, фетишизм, христиан дини, шаманизм жана башка диндер аралаш колдонулуп келген. Элдин жашоо-турмушу улуттук каада-салт, эрежелердин негизинде жүрүп турган.

Борбордук Азиянын исламдашуу процесси этаптар боюнча жүргөн. Биринчи этаптарда эл ислам динин күч менен кабыл алууга аргасыз болушса, кийинки этаптарда калк динди Алланын ырайымдуулугу катары кабыл ала баштап, ошентип, ислам дини элден элге, уруудан урууга өтүп турган да, мусулманчылык Араб халифатынын чегинен бир топ алыстарга тарап кетти.

Анча чоң эмес араб сектасы Араб халифаты көзөмөлгө алган элдердин жалпы динине айлана алды. Бардык мусулман калкынын тең укуктуулугун жарыялоо менен арабдар көпчүлүк элдерди басып алышты жана ислам динин жайылтышты. Басып алуучулардын маданияты, дини жана тили жергиликтүүлөр тарабынан тез темп менен өздөштүрүлө баштады. Араб тили Борбордук Азия өлкөлөрүндө адабияттын тилине жана азыркыча айтканда, расмий тилге айланды. Арабдар башка элдерге өз маданиятын, адат-салттарын жана динин сиңирүү менен өздөрү да аз-аздап жергиликтүүлөрдүн улуттук баалуулуктарын кабыл алышкандыгын да кошумчалай кетүүгө туура келет.

Халиф Умардын башкаруу мезгилдеринде (634-644-жылдар) ислам done динде капырлар деп аталгандарга, башкача айткада, мусулман эместердин бардыгына “ыйык согуш” деп аталган аракеттер башталды. Кубаттуу куралданган араб аскелери бир колуна кылыч, бир колуна Куран кармап жаңы жерлерди, элдерди өздөрүнө каратып алууга жортуулга чыкты. “Чачкын жашаган, аскердик жактан анчалык кубаттуу эмес араб уруулары жаңы дин болгон ислам дининин туусу астында аны өздөрүнүн идеологиясы, укуктук эрежелери, жашоо образы катары кабыл алуу менен биригип, Азия жана Түндүк Африка аймактарын бороон болуп каптап өтүү менен көптөгөн элдерди өздөрүнө каратып алып ислам динин таратышты” [66, 37-бет]. Борбордук Азия өлкөлөрүнө арабдар менен кошо келген ислам дини жергиликтүү элдердин маданиятын, нравалык жана укуктук негиздерин биротоло өзгөрттү.

Арабдар ислам дининин тезирээк жайылтылышы жана кабыл алынышы үчүн экономикалык рычагдарды пайдаланышты. Ислам динине ишенбегендер жана аны кабыл албагандар жан башына салык (джизя) төлөөгө милдеттүү болгон, ал эми динди кабыл алгандарга (негизинен, соодагерлерге) материалдык жеңилдиктер берилген жана соода жүргүзүү үчүн жакшы шарттар түзүлгөн, аларга арабдар жылуу мамиле жасашкан.

Басып алуунун алгачкы этаптарында жергиликтүүлөр арабдарга катуу каршылык көрсөтүшкөн, ар бир эле улут эзелтеден келе жаткан салттык эрежелеринен өз эркинче баш тартууну каалашкан эмес. Ислам дини келгенге чейин жергиликтүү калк отко, көккө, күнгө, жаратылыш кубулуштарына жана ошондой эле өздөрү ыйык деп эсетешкен нерселерге сыйынып келишкен.

Аскердик отряддар менен бирге келген миссионерлер жана дин таратуучулар (азыркыча айтканда, даватчылар) ислам дининин улуулугу тууралуу түшүндүрүү иштерин жүргүзүшкөн, араб жазуусун, Куранды кырааты менен окууну элге бекер үйрөтүшкөн жана акырындап болсо да жергиликтүүлөрдүн ислам динине өтүү процесси башталган.

Араб баскынчылык жортуулдары IX кылымдын биринчи жарымында токтотулган, бирок ислам дини Борбордук Азия өлкөлөрүнө жайылтылышын акырындап уланта берген. Мында ислам динин жайылтуу ролу жергиликтүү элдердин тилдерин жана салт-санааларын, ислам догмаларын жакшы билген миссионерлерге (даватчыларга) өткөн.

Борбордук Азия өлкөлөрүн исламдаштыруунун экинчи этабынын башталышы VIII кылымдын экинчи жарымына туура келет. Бул мезгилден баштап арабдардын жергиликтүү элдерге басым көрсөтүүсү токтогон. Перс жана түрк тектүү сабаттуу жарандардан жана колго түшүп кеткен туткундардын арасынан Кудай, дин таануучулар – Куранга жана Суннага түшүндүрмө берүүчүлөр даярдалган. Көчүп-конуп тоо-тоолорду мекендеген кыргыз сыяктуу элдерге ислам дининин сиңирилишине дал ушул дин таануучулар зор салымын кошкон.

Биринчи этапта ислам дини горизанталдык багытта кеңири таркалуу менен жайылтылса, экинчи этапа дин вертикалдык багытта тереңдеп, жергиликтүү элдердин аң-сезимине сиңүү, калктын жашоо-тиричилигинин ажырагыс бир бөлүгүнө айлануу менен кабыл алына баштаган. Калк соодадагы кызыкчылыктар, салык төлөөдөгү жеңилдиктер же чет жерден келгендерден коркуп эмес өз ыктыяры жана ишеними менен ислам динин

кабыл ала башташкан. Н. Н. Балхашин өзүнүн “О киргизах и вообще, о подвластных России мусульманах” деген китебинде мынтип жазат: “Ислам от жана кылыч күчү менен гана эмес Курандын аларга ишеним жана укук тартиптерин бергендиги үчүн да кеңири жайылтыла баштаган. Бул мыйзамдар жана укук тартиптери (шарият) көп жагынан жергиликтүү элдердин салт-санааларына (адаттарына) окшошуп кетет жана мунусу менен да алар ыйык катары саналган. Мына ошондуктан да калың эл пайгамбарлардын жолун жолдоочуларды ыйык адамдар катары көрүшкөн, аларга дайыма урмат-сый көрсөтүшкөн” [67, 12-бет]. Акырындап жана туруктуулук менен кыргыз коомчулугунун укуктук системасына шарият кире баштаган.

Мечиттерде жана медреселерде каалоочуларга ислам дининин жол-жоболору, араб тили жана жазуусу үйрөтүлгөн. Ири мечиттер алдында уюштурулган медреселерде Куранга түшүндүрмө берүү иштери жүргүзүлгөн, араб, перс жана түрк филологиясы, тарых, география, поэзия, математика, астрономия, философия сабактары окутулган, алардан тышкары, албетте, Кудай таануу предметтерине артыкчылык берилген. Архивдик маалыматарга ылайык 1875-жылы Балыкчы шаарында 3 медресе болгон, Ош вилаятындагы 10 медреседе 304 окуучу окуган [68, 116-бет]. Демек, ислам кыргыз элинде шарият таануунун гана эмес илим тармактарынын жана билим берүүнүн өнүгүшүнө да оң таасирин тийгизген.

Албетте, жалаң гана күч, зордук менен жат идеологияны жана динди башка элдерге таңуулоо мүмкүн эмес, жалаң күч колдонулган жерде ага карата жек көрүүнүн да пайда болору шексиз. Анын үстүнө, эл жек көргөн диний көз караштарды башкаларга жайылтууга аракет жасамак беле. Ислам башаты башында тынчтык жана дүйнөлүк кызыкчылыктардагы көз карашта (космополиттик) болгон, башкача айканда, бүткүл адамзатка багытталган. Түрдүү элдердин майда диндери өз мүмкүнчүлүктөрүн дээрлик түрдө түгөтүп бүткөн жана бул себептер да ислам дининин кеңири жайылтылышына өбөлгө болгон.

Ислам бирдиктүү дин алдында майдаланган урууларды бириктирип, алар көптөгөн мамлекеттердин түзүлүшүнө негиз болду. Көптөгөн окумушуулардын пикири боюнча Караханид мамлекетинде ислам мамлекеттик дин катары жарыялангандан кийин ислам дини Жети-Сууга, Фергана өрөөнүнө биротоло жайылып, ал жат идеология тарабынан кирген ишеним эмес мамлектик бийлик органдарынын, жалпы эле коомдук жашоонун негизи катары тааныла баштады. Өкүмдарлар жана мамлекет башчылары, уруулардын хандары жана ордо хандары мамлекеттик башкаруунун мусулмандашкан системасынын артыкчылыктарын өз кызыкчылыктары үчүн пайдалана алышты.

Элдик адаттар бириктирүү потенциалына ээ эмес эле, себеби аймактар, уруулар ортосунда бир топ салттык айырмачылыктар болгон. Бирдиктүү мамлекеттин түзүлүүсү үчүн жалпы кабыл алынган нормалар жана эрежелер талап кылынат. Шарияттын нормалары болсо жалпы элге бирдей болгон жана бул бирдиктүү мамлекеттин түзүлүүсүнүн жана бекемделүүсүнүн мыкты механизми.

Куранда жогорку бийлик адамы Алланын жердеги өкүлү деп көп жолу кайталанат. Демек анын бардык буйруктары, иш-аракеттери жана көрсөтмөлөрү ислам жоболоруна туура келүүгө тийиш. Демек, карапайым сөздөр менен айтканда, мамлекет башчысы биздикилерге окшоп эл байлыгын уурдабайт, аны чет өлкөлөргө ташып бекитпейт, калк өлкө башчысы үчүн эмес, тескерисинче, ал өз тууган-уругу, бала-чакасы үчүн эмес эл үчүн, элдин жыргалчылыгы, жакшы жашоосу үчүн адилет кызмат кылууга милдеттүү.

Жогорку бийлик уммага (жамаатка, элге) тиешелүү, ал өз өкүлдөрүн халифке сунуштайт. Халифтин ыйгарым укуктуу бийлиги абдан чоң жана кеңири, себеби ал элге керектүү, элдин суроо-талаптарын канааттандырган бийликке да, диний бийликке да ээ.

Ислам эрежелерине жана талапарына баш ийүүдө эл Алланын канондору менен жашайт жана ошондой эле мамлекет башчысынын жана

башка бийлик органдарынын бийлигин толугу менен тааныйт жана аларга баш ийет, калк бизге окшоп демократияга жамынып алып “оозуна келгенин оттоп, мурдуна келгенин жыттап” ач кыйкырык сала бербейт.

IV-XV кылымдарда кыргыздардын көпчүлүк бөлүгү тоолуу аймактарда жашап, Моголстандын курамында болгон жана мына ошондуктан да ислам дини кыргыздарга башка түрк элдерине салыштырмалуу кечирээк кирген. XVI—XVII кылымдардагы тарыхый маалыматтар боюнча кыргыздар же мусулман эмес же мусулман болбой ортосар абалда болгон [69, 517-бет]. Кыргыздардын жалпы ислам динин кабыл алышы боюнча так маалыматтар жок. Кыргыз урууларынын айрым гана өкүлдөрү XIII- XIV-кылымдардан баштап исламга кирген деген маалыматттар бизге келип жетти [70, 131-бет], бирок да бул процесс массалык түргө ээ боло алган эмес.

XVII кылымда айрым кыргыз урууларынын Фергана өрөөнүнө көчүп келиши алардын исламды кабыл алуусунда чоң мааниге ээ болду. Бул жерлерде өзбек динчилдери кыргыздарды ислам динин кабыл алууга үгүттөшкөн. Фергана өрөөнүнөн Ала-Тоого кайтып келген кыргыздар менен кошо өзбек, татар молдолору, эшендер, демек, ислам дини кошо келди.

XVII кылымдын экинчи жарымынан баштап жана XVIII кылымда Кокон хандыгы азыркы Кыргызстандын аймагына кирген кездерде ислам дини кыргыздар арасында бир топ интенсивдүүлүк менен жайылтыла баштады.

Кокон хандыгы өздөрү ээлик кылган аймактарга ислам динин чоң аракеттер менен жайылтышканан, себеби дин аларга чексиз бийлик жүргүзүү үчүн да абдан ыңгайлуу эле. Кыргыздардын Кокон хандыгы аркылуу ислам динин кабыл алышы узакка созулган жана талаш-тартыштуу процесске айланган. Жергиликтүү кыргыздардын көз карашы боюнча ислам дини Кокон баскынчыларынын дини болгон да, алар бул динди чын-дили менен кабыл алууга көп умтула беришкен эмес. Демек, кыргыздарга, айрыкча түшүк кыргыздарына ислам дининин таркатылышына негизинен өкүлдөрү

өзбек улутунан болгон Кокон хандыгы чоң таасирин тийгизген. [71, 26-бет]. Ислам дининин кыргыздар арасына жайылтылышына көчүп келишкен татарлар да өздөрүнүн чоң салымын кошкон. Бийлер жана манаптар массага идеологиялык таасир этүүнүн рычагына ээ болуу үчүн элге ислам дининин терең сиңүүсүнө кызыгдар болушкан жана мына ошондуктан өздөрү динди кабыл алуу менен муну калың элден да талап кылышкан. Айрымдары атайылап өзбек, татар молдолорун айылга чакыртып, элге диний эреже, талаптарды, намаз окууну үйрөтүүнүн тапшырышкан. Айыл арасында мусулман майрамдары (айт, курбан айт ж.б.) майрамдала баштады. Орозо кармоо жасалма түрдө ата-бабалардан калган осуят катары каралды. Эркектер мечитттерде же намаз окууга жайлуу жерлерде чогулуп намаз окуй башташты.

Башкаруучу бийлик өкүлдөрүнүн катуу аракеттерине карабастан кыргыз элинин калың массасында диний фанатизм ачык байкалган жок. Ислам догматтары жалпы элге толук түшүнүктүү эмес эле жана диний салт-санаалар бардык эл тарабынан дайыма эле аткарыла берген эмес. Бул боюнча Ч. Валиханов мынтип жазат: “Ислам пуританизми бул элдерге толугу менен жайылтылып акыр аягына чыга элек. Буруттар (ал кыргыздарды ушунтип атаган) өздөрүн мусулманбыз деп аташат, бирок Мухаммаддин (С.А.В.) ким болгондугун толук билишпейт. Өлгөн адамды жерге берүүлөр, той-тамашалар шаман үрп-адаттары боюнча өткөрүлөт, эгер Куран окуй билген орто азиялык же татар болсо ага Куран окууну тапшырышат” [72, 33-бет].

В.В. Радлов: “Кара кыргыздар орозо кармашпайт, ислам дининин догматтарына толугу менен ишенишпейт, бирок өздөрүн мусулманбыз деп эсептешет,” – деп жазган [73, 363-бет].

Ислам кыргыз элине терең жана кеңири иштелип чыккан деңгээлде, бирок жергиликтүү адат-салттарга карама-каршы келген сапаттары менен келип кирди. Изилдөөчү Н Малышев: “Калк сабаттуулукка ээ болуу менен аларда Куран, укуктук дүйнө таануу жана шарият менен жакындан тааныша баштады”,-деп жазган [74, 181-бет]. Кыргыз элинин укуктук жашоосуна

шарияттын нормаларынын кире баштагандыгы ачык байкала баштады. Ислам өзүнүн универсалдуулугу менен кыргыз элинин аң-сезимине бекем сиңүүсү аркылуу коомдук турмуштун түрдүү аспетилерине активдүү түрдө катыша алды. Мисалы, бугу уруусунун манаптары Батыш Сибирдин генерал губернатору Г.Х. Госфальдга Россия Империясынын букаралыгына кабыл алуу өтүнүчү менен 1854-жылы 10-июлда Россиянын карамагына өтүүнү каалап, сиздин улуу урматыңызды сыйлоо менен бизди кабыл алууңузду суранабыз жана сизге чын дилибизден кызмат кылууну Кудайдын жана ыйык Курандын алдында билдиребиз деген мазмунда кат жиберишкен. [75, 217-бет]. Демек, түндүк кыргыздардын эл бийлөөчүлөрү да Россиянын расмий бийлигине Кудайдын жана Курандын алдында убада берүү менен кайрылышкан.

Кыргыздарда ислам дини салыштырмалуу түрдө Борбордук Азиянын отурукташып жашаган элдери өзбектердегидей же тажиктердегидей кеңири жана тереңдеп тарабагандыгын өзгөчө белгилей кетүүгө туура келет. “Бул көрүнүштүн негизги фактору болуп көчмөн түрктөрдүн мусулман цивилизациясынын чет жакаларында көчүп-конуп жашагандыгы жана ислам дининин негизги тилдери болгон араб жана фарс тилдеринин бул элдерге кеңири тарабагандыгы эсептелет. Натыйжада алар үчүн ислам дини социалдык-саясий кубулушка караганда көбүрөөк маданий түшүнүк катары кабыл алынган да, элдик демейки укук (адат) шарияткa салыштырмалуу көбүрөөк мааниге ээ болгон” [76, №12 (Электрондук версия)]. С.Ү. Дүйшөнбиев кыргыз коомчулугунда жыйырма учурдун бирөөндө гана ислам эрежелери колдонулган деп белгилейт [77, 123-бет].

Шариат талаптары жана эрежелери уул балдарды сүннөткө отургузууда, балдарга ат коюуда, үй-бүлөлүк маселелер болгон нике окутуу, жубайларды ажыраштыруу, дүйнөдөн өткөндөрдү жерге берүүдө айрыкча так сакталган.

Караханиддер доорунда жана Борбордук Азиянын көпчүлүк элдери Могол мамлекеттүүлүгүнө баш ийип турган мезгилдерде ислам дини

калктын коомдук-саясий турмушунда өзгөчө орунда болгон. “Дал ушул мезгилдерде ислам дини мамлекеттик дин катары жарыялануу менен кийинчерээк кыргыздар мурастап калган мамлекеттүүлүктүн түзүлүшүнө жана калыптанышына өбөлгө түздү”[78, 48-бет].

Элдин тигил же бул динди кабыл алуусу же тескерисинче, кабыл албоосу социалдык-экономикалык шарттарга жана калк арасындагы руханий-маданий баалуулуктарга жараша болот. Ал дин элге кабыл алынгандан кийин айрым улуттук жана жергиликтүү өзгөчөлүктөргө ээ болот. Алыс жашаган аймактар арасында гана турсун айрым коңушулаш эле айылдар ортосундагы кээ бир салттык өзгөчөлүктөр да ушул себептерден улам пайда болгон жана биротоло калыптанып бүткөн. Мисалы, айрым айылдарда ар бир эле там-тум басып калган балдардын тушоо кесүүсүн уюштурушса, башкаларында басуусу ар кандай себептер менен кеч кала баштаган балдардын гана тушоо кесүүсүн өткөрүшөт.

Кыргыз эли араб элинин таасиринен эркин өз алдынча өнүгүүгө ээ болгон, бирок да арабдар менен кыргыздардын дүйнө таанымында кескин көз айырмачылыктар болгон эмес жана бул окшоштуктар кыргыздардын ислам динин кабыл алышын шарттоо менен элдик адат-салттар шарият жоболору жана нормалары менен байылтылды. Натыйжада дин, үй-бүлөлүк маселелер, мурас иштери жана айрым жарандык доолор шарият боюнча чечилген. Ал эми жазык иштери, жеке менчик укуктун бузулушу жана башка олуттуу кылмыштар улуттук демейки укук нормалары боюнча чечиле берген.

Кыргызстан элдериндеги ислам дининин өзгөчөлүгү синкретизм болгон. Каалайбызбы, каалабайбызбы ар бир улуттун башкалардан айырмаланып турган өзгөчөлүктөрү бар. Кыргыздар байыртадан башкаларга, алардын идеологиясына оңой менен баш ийе койбогон жана эркин жашоого умтулган калк. Жалгыз гана кыргыздар эмес бүтүндөй Борбордук Азиянын көпчүлүк элдери исламды өздөрүнүн жергиликтүү маданий-цивилизациялык өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтыруу менен кабыл алышкан.

Көчмөн жашаган элдерге салыштырмалуу бир топ өнүккөн коомду түзүүнү камсыз кыла алган мусулман укуктук тартиби кыргыз коомчулугунун да укуктук мамилелерин өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк алды. Мусулман укуктук тартиби жана эреже, жоболору маани-маңызы боюнча негизинен бийликтин кызыкчылыгын көздөгөн феодалдык укук болуп эсептелет. Мына ошондуктан да "шарият укук тартиби экономикалык кызыкчылыктардан, элдин жашоо-турмушунун жакшырышы менен шартталган коомдун маданий өсүүсүнөн жогору тура алган эмес" [79, 111-бет]. Түрдүү факторлордун таасири астында коомдогу өнүгүүгө бет алган экономикалык, саясий жылыштардын талабын мурда колдонулуп келген улуттук демейки укук тартиптери жана эрежелери толук канааттандыра албай калды.

Пайгамбардын жана алгачкы төрт халифтин мезгилдеринде ислам бийликтин шайлоо түрүн пропагандалаган жана бийлик атадан балага өткөн эмес. Ислам эрежелери боюнча эң жогорку бийлик уммага (жамаатка, бизче айтканда, курултайга) таандык болуп, ал өз өкүлдөрүн халифке жиберип турган. Халифтин ыйгарым укуктары абдан кеңири болуп, ал өз колунда саясий да, диний да бийликти кармап турган.

Өкүмдарлардын колунда катуу жана жеке бийликтин болушу калк арасындагы түрдүү көз караштарга тыюу салып турган. Акырындап ислам дини катуу кармалган өлкөлөрдө же хандыктарда жергиликтүү калктын биз сөз кылып жаткан адаттары жана каада-салттары четке сүрүлүп чыгарыла баштаган. Буга далил катары, Тимуриддердин мамлекетинде же Кокон хандыгында жогорку бийликте тургандар жергиликтүү адаттардан шариятка өтүүгө умтулушкан. Кыйынчылык менен жашаган карапайым калкты бул дүйнөдө канчалык көп кыйынчылык тартсаң, кийинки дүйнөдө ошончолук анын ырахатын көп тартасың деп ишендирип келишкен. Ислам ишеними боюнча бул жашоо жалган дүйнө, чыныгы түбөлүктүү жашоо тиги дүйнөдө, ал адам өлгөндөн кийин келет.

Коомдук мамилелерди тартипке салып туруучу классикалык варианттагы укук мамлекеттик нормалар менен бекемделсе жана санкцияланса, ислам укугу мамлекеттик эмес, ал бийлик органдарына баш ийбейт. Анын күчү Куран жана Сүннөт тарабынан кабыл алынган фундаменталдык принциптер менен камсыздалган. Ислам укук тартиптери бийлик тарабынан кийлигишүүсүз түрдө көз карандысыз укук таануучу адистер тарабынан иштелип чыккан.

Бүгүнкү күндө ислам динин тутунган басымдуу көпчүлүк кыргызстандыктар расмий мамлекеттик мыйзам тарабынан тыюу салынбаган шарияттын айрым гана элементтерине баш ийүү менен жалпысынан алганда, мамлекеттик мыйзамдардын талаасында жашашат, иштешет жана дем алышат. Жарандардын дин ишенимине болгон эркиндиги, диний ишмерлердин, мечиттердин жана медреселердин күндөлүк иш аракеттери, дин менен мамлекеттик саясаттын ажырымы ж.б.у.с. Кыргыз Республикасынын Конституциясында “Кыргыз Республикасындагы дин ишенимине болгон эркиндик жана диний уюмдар жөнүндө” деген аталыштагы атайын мыйзам менен бекитилген жана бул мыйзам да мезгил талаптарына ылайык өркүндөтүүнү жана толуктоолорду талап кылары бышык.

2.2.Салтуу кыргыз коомчулугундагы жазык жоопкерчилиги

Биз изилдөөгө алган мезгилдердеги кыргыздардын демейки укуктук тартиптери патриархалдык-уруулук түзүлүштүн калдыктарын сактап калуу менен салттык- традициялык мүнөзгө ээ болгон. Уруулук мамилелердин басымдуулук кылышы жана саясий-экономикалык түзүлүштүн өзгөчөлүктөрү кылмышкерлерди жазалоонун жеңил түрлөрүн шарттаган. Кыргыз эли байыртадан уруу-уруу болуп жашагандыктан жана туугандык

мамиле, карым-катыштын жакындыгынан улам элдик адаттарда кылмышка шектүүлөргө же кылмышкерлерге катуу жаза берилбей келген.

Совет бийлиги жеңишке жеткенге чейин кыргыз элинин укуктук системасында традициялык демейки укук тартибине (адат) артыкчылык берилген [71, 12-бет]. Ошентсе да, көпчүлүк изилдөөчүлөр Кокон хандыгына көз каранды болуп турган түштүк Кыргызстанда гана эмес түндүк Кыргызстан элдеринде да шарият нормаларынын өзгөчө мааниге ээ болуп тургандыгын баса белгилешет.

Айлан-чөйрөдөгү, жашоо-турмуштагы реалдуу чындыкка жана жарандардын кызыкчылыктарына жараша чыр-чатактарды чечүүнүн түрдүү жолдору жашап келет. Н. Руландын жарандар оросундагы чыр-чатактарды, айрым келишпестиктерди чечүү боюнча антропологиялык изилдөөлөрү боюнча мындай жагдайларда коомчулуктун социалдык-экономикалык тиби чоң мааиге ээ. Мисалы, көчмөн жана жарым көчмөн абалда жашаган жана негизинен мал чарбасы менен алектенген уруулар пайда болгон чыр-чатактарды тынчтык жол менен чечүүнү артык көрүшкөн, ал эми аларга салыштырмалуу отурукташып жашаган жана дыйканчылык менен оокат өткөргөн урууларда пайда боло калган чыр-чатактар кээде олуттуу маселеге да айланып кеткен. Тоо элдериндеги жайыттар, тоо кыркалары, ал тургай, түздүктөр да да жалпыга тиешелүү деп эсептелип келинген. Ал эми дыйканчылык жерлериндеги ар бир чакан жер бөлүгүнүн, суугат суусунун ар бир тамчысынын алар үчүн чоң орду бар. Ошондуктан да түздүктөрдө жашагандар ортосунда жер талаш, суу талаш маселелери тез-тез көтөрүлүп тургандыгы мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Көчмөн элдер мал кеңири жайылсын үчүн бири-биринен оолак да жашап келишкен жана муну менен уруулар ортосундагы келишпестиктер сейрек болгон. Бул боюнча көчмөн жашаган бедуиндерде мындайча макал бар: “Жан дүйнөбүздү жакындаштыруу үчүн өз чатырларыбызды бири-бирибизден алыс тигебиз” [80, 157-бет].

Көчмөн жашоо ары-бери көчүүдө, мал жаюуда, сырттан коркунуч болгондо чогуу биргелешип коргонууда, түрдү жаратылыш кырсыктары болгондо, той-тамаша уюуштурууда, өлүм-житимдерде жана башка күтүлбөгөн жагдайларда жамаатташып чогуу чечим кабыл алууну талап кылат. Деги эле, көчмөн жашоодо түрдүү кырдаалдар боюнча биргелешип аракетке келмейин жашоо татаал. Түз жерлерде жашагандарга салыштырмалуу тоолуу жерлерде жашаган элдерде уруучулук мамиле-катыш да бир топ күчтүү.

Кыргыздардын жазык укугунун негизги булагы болуп элдик адат-салттар, уруу же айыл аксакалдары тарабынан жалпы чыгарылган чечимдер жана эрежелер эсептелет. [82, 158-бет].

Мусулман жазык укугу дин менен тыгыз байланышкан, бирок да ал диний түшүнүк катары эмес укуктук мүнөздөгү юридикалык түшүнүк, эреже, талап катары кабыл алынат [83, 38-бет].

Шарията нормалары боюнча төмөнкүдөй кылык-жоруктар жана кылмыштар оор күнөө катары эсептелет: 1) динден чыгуу, дин алмаштыруу; 2) мыйзамдуу бийликке жана бийлик башындагыга каршы чыгуу; 3)моралдык терс жоруктар, эркек менен аялдын никесиз жыныстык байланышы; 4) кайра-кайра кайталанган уурулук; 5) күч колдонуу менен талап-тоноо; 6) чагымчылдык, жалган жалаа, бирөөнү жалган жеринен күнөөлөө; 7) спирт ичимдиктерин ичүү; 8) баңги заттарын колдонуу. Мындай кылмыштары үчүн шарият эрежелери боюнча кылмышкерлер катуу жазаланат.

Мусулман жазык укугунун башкы башаты болуп Куран эсептелет. Мухаммад пайгамбар (С.А.В.) тарабынан да айрым кылмыштын түрлөрү, ага берилүүчү жазалардын катары айтылып өткөн [84, 14бет]. Курандын отузга жакын аяттарында түрдүү кылмыштар жана аларга карата жазанын принциптери чагылдырылган. Мусулман укук тартибинин доктринасы жазык укуктарынын кошумча булактары болуп саналат жана алар Куранга жана Сүннөткө түшүндүрмө берүү аркылуу алынган.

Сүннөт Курандан кийинки мусулман жазык укуктарынын экинчи булагы болуп саналат жана ал хадистердин топтомунан туруп, казылар жана бийлер ар кандай кылмыш иштерине баа берүүдө ушул хадистерге таянышкан.

Кыргыз элинде “жалпы коомчулуктун же жеке адамдын коопсуздугуна, кол тийбестигине коркунуч келтирүү, деги эле, жалпы да жекече бирөөгө зыян келтирүү кылмыш деп аталат” [85, 274-бет]. Башкаларга материалдык гана эмес моралдык зыян келтирүү да – бул кылмыш.

“Мусулман жазык укуктук тартиптери ислам эрежелерин жана алардын принциптерин билдирет жана бул принциптер коомдун жыргылчылыгы үчүн кызмат кылат. Мыйзам, биринчи кезекте, коомдун кызыкчылыктары үчүн кызмат кылат, мыйзамды сактабоо кылмыш жана ал тиешелүү жазасын алууга тийиш [82, 141-бет].

Кыргыздарда катаал кылмыш, жарандык укук тартибин бузуу, диний талаптарды аткарбоо сыяктуу түшүнүктөрдүн ачык-айкын чеги болгон эмес. Ошентсе да, жалпы эл коомдук тартип эрежелеринин бузулушу менен диний жоболордун жана талаптардын аткарылбоосунун ортосундагы айырмачылыктарды даана ажырата билген. Бул боюнча Н.И. Гродеков мынтип жазат: “Народ отличает дурной поступок от греха” – “Эл келесоо чалыш аракеттерди күнөөдөн ажырата билет” [86, 141-бет].

С.К. Кожоналиев майда күнөөлөрдүн (муну кийинки кездерде жорук жана жосун деп атай башташты, орусчасы проступки) кылмыштардан айырмасы боюнча мындайча жазган: “Башка бирөөгө зыян алып келүү, денесине жаракат келтирүү, кемсинтүү же материалдык зыян тарттыруу күнөөлүү аракеттерден айырмаланат [87, 77-бет].

Кыргызстандын түндүгүндө ислам дининин терең сиңбегендигине байланыштуу диний шарттарды бузуулар кандайдыр деңгээлде талкууга алынганы менен катуу кылмыш катары эсепке алынбаган жана жазага

тартылбаган. Түштүктө болсо динге каршы чыгуу олуттуу кылмыш катары эсептелген.

Мусулман өлкөлөрүнүн жазык укуктук доктринасынын өзгөчөлүгү - анда кылмыштын жалпы курамы түшүнүгүнүн болбогондугунда. Ошентсе да, европалык континенталдык, айрыкча, француз жазык укуктуктук эрежелеринин таасиринде ислам юрикалык адабияттарында “ар бир кылмыштын курамын түзүүчү элементтер” жана “ар кандай кылмышка тиешелүү элементтер” терминдери колдонулат.

Мусулман укуктук системасындагы шарият тарабынан бекитилген жазалар системасы төмөндөгүдөй принциптерге негизелет:

- сакралдуулук принциби; башкача айтканда, ислам жоболору боюнча кылмыштууну жазалоо жеке адам үчүн да, коом үчүн да күнөөдөн тазалануу катары кабыл алынат. Буга мисал катары уурулугу үчүн күнөөлөнгөн аялдын күнөөдөн арылуу үчүн суранычына пайгамбар мындай деп жооп берген: “Күнөөдөн тазалануу ал үчүн эмес” [88, 235-бет]. Жазалоо жалгыз адам үчүн гана эмес социум үчүн да каралат.

- жазалануунун сөзсүз түрдө болушу; ислам түшүнүгү боюнча адам бул дүйнөдө да, аркы дүйнөдө да жазаланат. Кандайдыр себептер менен жаза кийинки мөөнөттөргө жылдырылышы мүмкүн, бирок убагы келгенде ал жаза ишке ашырылууга тийиш. Мисалы, боюнда бар аял кылмыш жасаса, ал төрөгөнгө чейин жаза токтотулуп турат.

- жазанын эквиваленттүүлүгү; жаза жасалган кылмышка ылайык болууга тийиш;

- жазанын адилеттүүлүгү; ислам эрежелери боюнча кылмышка шектүүнүн тазалыгы боюнча кичинекей эле илинчек болсо, ага карата жаза колдонулбайт. Мына ошондуктан ар кандай кылмыштын күбөсү болууга тийиш жана мындай күбөлөргө чоң жоопкерчилик жүктөлөт. Ал тургай, аял күйөөсүнүн көзүнө чөп салса (төшөгүн башка эркекке тебелетсе, ойноштук кылса) аны жазага тартуу үчүн да үч күбөнүн болушу зарыл деп айтылат.

Бул, балким, ислам талабы боюнча мындай аялдар дароо өлүм жазасына тартылат деп айтылгандан улам болсо керек.

Кандай гана кылмыш болбосун ага жаза колдонууда мусулман өлкөлөрүндө Алланын ырайымдуулугу доктринасы колдонулат. Куранда бул жагдай боюнча мынтип айтылат: “Кылмышка жараша жаза болсун. Бирок, кылмышкерге кечирим бергенге жана аны менен жарашканга Алланын сый-урматы”. Бул тууралуу кыргыз элинде “алдыңа келсе атаңдын кунун кеч”, “атаңды өлтүргөнгө энеңди алып бер”, “битке өчөшүп көйнөгүңдү отко салба” деген сыяктуу образдуу айтылган макалдар бар. Шарият эрежелери боюнча кылмыштын түрүнө карап чыгым төлөө шкалалары да бар. Мисалы, “кылмышкер жабырлануучунун эки колуна же эки бутуна жаракат келтирсе анын жарымына ылайык, манжасына жабыр келтирсе ондон бир эсепте, манжанын бир муунуна зыян келтирилсе он үчтөн бир бөлүк, бир тишке жыйырмадан бир үлүш айып тарттырылат. Эгер келтирилген жаракат жаранды шалдыкка (паралич) алып келсе, анда жабыркоонун жарым эсебиндеги айып төлөнөт” [89, 58-бет].

Дин таануу багытындагы окумуштуулар жогоруда айтылган жазалардын түрлөрүн шарттуу гана берилген деп эсептешет, себеби басымдуу көпчүлүк учурларда жазанын түрлөрүн соттун милдетин аткарган бийлер жана казылар аныкташкан.

Шариятта каралган жазалар төмөнкүчө категориялар боюнча бөлүнөт:

а) негизги жаза (мисалы, аялдарды ойноштук кылгандыгы үчүн көпчүлүктүн таш менен ургулап өлтүрүүсү же уурулугу үчүн колунун манжасын кырка чабуу);

б) альтернативдик жаза; күнөөсү үчүн айып төлөө (адам өлүмү үчүн кун төлөө);

в) кошумча жаза, негизги жазадан кийинки берилүүчү жаза (мисалы, колу кырка чабылган адам анын жазалангандыгын башкалар көрсүн үчүн колун байлап алып жүрүүгө тийиш). Айтылып калган аңыздар боюнча Енисей боюнда жашаган урууларда катуу күнөө кылган, уурулукка барган

адамдын башы алынып атасынын моюнуна байланып коюлган жана анын үй-бүлөсү элден бөлүнүп айдалып жиберилген.

г) негизги жазаны коштоп жүрүүчү жаза (мисалы, жалган көрсөтмө берген күбө өмүр бою күбө болуу укугунан ажырайт, атасын өлтүргөн уул мураскер боло албайт) [90, 6-бет].

Суннит (ханифитик, маликиттик, шафииттик, ханбалиттик) жана шииттик (джафариттик, исламисттик, зейдиттик) диний-укуктук багыттардын кылмыштарга карата конкреттүү жаза колдонуудагы айырмачылыктарына карабай, жалпысынан алганда, шарияттагы жазалардын категорияларын төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот:

1) хадд – өлүм жазасы, таш менен уруу, колу жана бутун чаап таштоо, камчы менен сабоо, ссылка-башка жакка айдап жиберүү, үй мүлкүн тартып алуу;

2) кисас – өч алуу, өлүм жазасы,кун төлөө;

3) тазир - камчы менен сабоо, башына селде кийүү укугунан ажыратуу, сакалын жана чачын кырып таштоо, казылардын жана бийлердин эскертүүсү ж.б.у.с.

Ислам талаптары боюнча атайын максат менен адам өлтүргөндөргө, ойноштук кылгандарга, исламдын кадыр-баркына наалат келтиргендерге өлүм жазасы киргизилген. Айрым мусулман мамлекеттеринде адам зордуктагандар да таш менен уруп өлтүрүлгөн.

Шарият эрежелери боюнча уурулук катуу жазаланган, колго түшкөн уурунун манжасын чаап ташташкан. Демек, муну ууру үчүн түбөлүк жаза деп эсептөөгө болот, себеби анын ууру экендиги баарына ачык эле байкалып турат да. Куранда да: “Алланын жазасы катары уурунун манжаларын чаап таштагыла”,-деп жазылган [92, 210-бет]. Жаза мунун менен гана чектелбей ууру уурдалган буюмдун өзүн же анын баасына барабар мүлктү ээсине кайтарып берүүгө тийиш болгон.

Ойноштук боюнча жалган көрсөтмө бергендер камчы менен сабалган. Куранда бул боюнча төмөнкүчө жазылган: “Төрт күбөнү келтирбей туруп

таза адамды күнөөлөгөндөрдү камчы менен сексен жолу ургула, алар бузукулар, ушакчылар жана чагымчылар, сабоо жолу менен алар оң жолго түшсүн жана оңолсун” [92, 216-бет].

Мусулман укук тартиби азыркы учурдагы төрт негизги кылыш-жаза укуктук системасынын бири болуу менен диний мүнөзү аркылуу уникалдуулукка ээ. Анын өнүгүүсүнүн карама-каршы келген тенденциялары (салттык демейки эрежелер жана шарият эрежелери) кылмыштуулукту жана аны жазалоонун жолдорун аныктоодо ислам мамлекеттерине гана эмес калкынын көпчүлүк бөлүгү ислам динин тутунган мамлекеттердин, алардын ичинде Кыргызстандын да процессуалдык кодекстерине өз таасирин тийгизе алат.

Элдик адаттардын нормалары боюнча кылмыштар оор жана жеңил болуп бөлүнгөн. Оор кылмыштарга адам өлтүрүү, кадырлуу же бийлик адамдарынын ар-намысына шек келтирген кылмыштар, уруу ичиндеги же үй-бүлө башчысына карата жасалган кылмыштар [93, 39-бет], улум-улам кайталанган уурулук, кыз ала качуу же аны зордуктоо, ойноштук ж.б.у.с. кирген. Кыргыздарда калыптанып калган оор кылмыштын түрлөрү тууралуу Ч. Валиханов: “Кыргыздардын түшүнүгү боюнча оор кылмыш деп саналган манапты өлтүрүү, кыз ала качуу, бойго жете элек кызды зордуктоо, үчүнчү жолу кайталанган уурулук үчүн кылмышкерлер өлүм жазасына тартылган. Ормон хандын Каскелен дарыясынын боюнда дары болуп, ага элге таасир этүү үчүн ашынган уурулар асылып турган”,- деп жазат [94, 795-бет].

Бийлик адамдары тарабынан букараларга, үй-бүлө башчыларына, алардын балдарына же аялына карата жасалган кылмыш жеңил кылмыш катары каралган. Себеби, тилекке каршы, казылар жана бийлер иштеп чыккан эреже боюнча бийлик адамы жаңылышпайт, ал кандайдыр бир кылмышка барса, демек, күнөөкөрдү жазалаган деген да түшүнүк бийлөөчү таптын өкүлдөрү арасында жашап келген.

Ислам юриспруденциясы басымдуулук кылган мусулман укугу катуу кылмыштар жана жарандык укук тартибин бузуулар боюнча жазанын

төмөндөгүдөй үч категориясын бөлүп көрсөтөт: хадд, кисас и тазир [96, 572-бет]. Европа мамлекеттеринен айырмаланып мусулман укук тартибинин нормалары кылмышка аныктама берүүдөн эмес кылмыш иши үчүн жазаны аныктоодон башталат. Катуу жаза колдонулуучу биринчи категория Куранда жана Суннада жазылган хадд. Мындай кылмыштарга “ислам дининен чыгып кетүү, динге каршы аракеттер, бийликке каршы козголоң, ойношчулук, талап-тоноо кирет. Экинчи категория кисаска адам өлтүрүү, адамга катуу жаракат келтирүү киргизилген. Калган бардык кылмыштар үчүнчү категория – тазирге туура келет” [82, 160-бет].

Шарият нормалары жазык жоопкерчилигине тартуунун эң төмөнкү курагын – 13 жашты белгилеген. “13 жашка толо элек балдар соттолбойт, алар үй шартында кайра тарбиялоо, жазалоо үчүн ата-энесине, жакын туугандарына же аларды багып жаткан башка адамдарга берилет” [97, 278-бет]. Шарият боюнча дүйнөдө биринчи жолу кылмыш кылгандар бойго жете элек, бой жеткен деп гана ажыратылбастан жарандын туулгандан баштап кылмышка барганга чейинки курактык өзгөчөлүктөрү жана жоопкерчиликтери айырмаланып берилген. Мисалы, шарият жарандарды төмөнкүчө үч этапка бөлүп карайт: баланын акыл-эси, жоопкерчилиги толук түрдө калыптана элек курак (бала туулгандан баштап жети жашка чейин); тестиер курактан баштап өспүрүм куракка чейинки балдар (7 жаштан 12 жашка чейин); жетилген курак, алар, жогоруда айтылгандай, кандай гана кылмыш болбосун жоопкерчиликке тартылат (12 жаштан ары [98, 155-бет]. Жалпыбызга белгилүү болгондой, европалык түшүнүктөрдөн айырмаланып, ислам эрежелери боюнча балдар 12-13 жаштан баштап жетилген куракка кирет.

Кокустуктан болгон өлүм үчүн жаза жеңил болгон же жаза таптакыр колдонулган эмес. Мисалы:

а) ат чабыш, аламан байгеде ат чаап бара жаткан бала жыгылып көз жумса эч ким жазалаланган эмес;

б) мандикер же малай кожоюну тапшырган жумушту аткарып жатып өз этятсыздыгынын натыйжасында дүйнөдөн өтсө эч кимге жаза колдонулбаган;

в) эки кат аялдын ден-соолугуна байланыштуу боюнан түшсө ага эч ким күнөөлөнбөгөн;

г) аял кокусунан сууга чөгүп кетип же айныган тамакка ууланып өлсө ага өзү гана күнөөлүү болгон.

Шарият боюнча кокустуктан болгон өлүм менен этиятсыздыктан болгон өлүмдүн ортосунда да айырма бар. Жаран этиятсыздыктан бирөөнү өлтүрүп алса, ага өлүм жазасы колдонулган эмес. Мисалы, Кокон хандыгында "Аялдар" сүрөөсүнө ылайык 92-аятта мынтип жазылган: "Ким гана болбосун этиятсыздыктан бирөөнү өлтүрүп алса, ал динди кабыл алган бир кулду эркиндикке чыгарууга жана өлгөн адамдын үй-бүлөсүнө кун төлөөгө тийиш" [99, 100-бет]. Мында эч ким эч кимден өч албайт. Эгер күнөөлүүнүн кун төлөөгө дарамети келбесе, ал эки ай катары менен орозо тутат жана ошонусу менен тиешелүү жазасын алды деп эсептелинет.

Кыргыз элинде башка бирөөнүн ден-соолугуна атайылап жаракат келтирүүдө же киши өлтүрүүдө жарака алган адам же өлгөн адамдын жакындары кылмышкерден өч алууга укуктуу болгон. А.И. Левшин кыргыз элинин үрп-адаттарына, каада-салттарына талдоо жүргүзүү менен элдик укуктук тартиптер ичинде өч алуу маселесин биринчи орунга коюу менен: "Өлүмгө өлүм, жаракатка жаракат" принциби кыргыздарда катуу сакталган деп жазган [95, 24-бет]. Кыргыз элинин абдан намыскөй, чечкиндүү эл экендиги азыркы күндө өзүбүзгө гана эмес жалпы дүйнөгө маалым болуп калды окшойт. Куранда да мынтип жазылат: "Өлтүрүлгөн адам үчүн өч алууга жол берилет: эркин адамга эркин адам, кул ордуна кул, аялдын ордуна аял берилүүгө тийиш...", "биз мынтип айтар элек: жанга жан, көзгө көз, мурунга мурун, тишке тиш, олутуу жаракат үчүн өч алуу...." [99, 117-бет]. Өлтүрүлгөн адамдын жакын туугандары кылмышкерди өлтүрүүгө, колун чапса колун, бутун чапса бутун чаап таштоого укуктуу болгон. Бирок да,

акыр аягына чейин туруп өч алам, өлтүрөм дегенден көрө "кун-дия" (материалдык компенсация-ордун толтуруу) төлөтүүнү, жеңилирээк кылмыш болсо кылмышкерге кечирим берүүнү шарият колдогон. Курандын 45-аятында: "эгер ким кылмышкерге кечирим берсе, анда кылмышкердин күнөөсү жуулган болот",-деп жазылган [99, 116-бет].

Кыргыздар карапайым адамдардын өлүмү үчүн кун төлөө менен эле кутулуп кете алышкан. Ал эми бийлик өкүлдөрүнүн өлүмү уруулар ортосундагы чоң чырга да алып келген учурлар жок эмес. Буга бугу уруусунун баатыры Балбайдын колунан сары багыш уруусунун ханы Ормондун өлүм тапканынан кийинки эки уруунун чабышын мисал келтирсек болот (буга Ормондун өзү күнөөлүү болсо да). Башка түрк элдерине салыштырмалуу кыргыз элинде санжыра сүрүү, уруулук мамилелер абдан күчтүү. Мына ошондуктан да ар бир уруу өкүлү өз уруулашынын кылган кылмышына кандайдыр деңгээлде жоопкерчиликти кошо тарткан. Н. И. Гродеков бул жамааттуулукту баса белгилөө менен мынтип жазган: "Кыргыздын башка бир уруу өкүлү кыз ала качса же көп сандагы малды айдап кетсе уруу мүчөлөрүнүн бардыгы ал уруудан өч алууну өз милдетим деп эсептейт. Ал кимдин кызы, кимдин малы экендиги эч кимди кызыктырбайт [97, 185-бет].

Шариятта кылмыш үчүн сөзсүз түрдө өч алуу зарыл деп эсептелбегени менен "эгер сизге бирөө кандайдыр зыян келтирсе, сиз да ага ошондой эле деңгээлде зыян келтирүүгө акылуусуз" деп айтылат [99, 52-бет]. Ошол эле учурда "кылмышка кылмыш менен жооп берүү ошондой эле кылмыш кылгандык менен барабар" деп да айтылат [99, 435-бет]. Шарият адам өлүмү үчүн күнөөлүү болгон кылмышкерди өлтүрүүгө уруксат бергени менен Мухаммад пайгамбар (С.А.В.) кылмышкерге кечирим берүүгө же ал тараптан дия-кун алуу менен чектелүүгө чакырган.

Изилдөөчү В.Д. Тронов Кыргызстан элдеринин Россия империясына кошулуусу менен жергиликтүү жана шарият эрежелеринде айтылган өч алуу, өлүм үчүн өлүм түшүнүктөрүнө, өзүм билемдик менен өз алдынча соттоо

(самосуд) аракеттерине тыюу салынгандыгын белгилеп өткөн [100, 85-бет]. Мындай тыюу салуулар түрдүү эрежелерде толугу менен чагылдырылды. Мисалы, 1893-жылы чыгарылган эрежеде: “Өлтүрүлгөн адамдын тууганадарынын кылмышкерден же анын тууганадарынан өч алууга, аны өз алдынча жазалоого укугу жок. Мындай кылмышкер Россиянын мыйзамдары боюнча жазалануу жана өлтүрүлгөндөрдүн туууганадарына кун төлөтүү үчүн сотко өткөрүлүп берилет [93, 38-бет].

Д.Ш. Нуриев белгилегендей, кыргыздар Россия империясынын курамына киргенге чейин эле адам өлтүргөн кылмышкерди өлүм жазасына тартуудан көрө өлгөн адамдын даражасына жана бийлигине жараша кылмышкер тараптан жабырлануучу тарапка кун төлөтүү учурлары кеңири учураган [54, 49-бет].

Кылмышкерди жазага тартуунун максаттары – коомдо адилеттүүлүктү орнотуу, кылмышкер өз жазасын алды деп жабырлануучу тараптын моралдык жактан жеңилдөөсү, келтирилген материалдык чыгымдын ордунунун толтурулуусу, кылмышкердин жазага тартылышынын башкаларга сабак болуусу, коркунучтуу кылмышкердин коомдон четтетилүүсү ж.б. Жазага тартуу өз табияты жана максаттары боюнча жазалоочу, профилактикалык жана тарбиялоочу мүнөздөргө ээ.

Шарият мусулманды мыйзамды сыйлоого жана анын талаптарын так сактоого тарбиялайт. “Жаза мусулман укук тартибинин башкы максаты эмес. Жазалоонун максаты – кылмышка баруунун адам баласы үчүн коркунучтуу жана зыяндуу экендигин мусулман калкына көрсөтүү. Жаза кылмыштуулук менен күрөшүүдөгү социалдык каражаттардын бири [84, 155-бет].

Кылмыштуулук менен күрөшүүдөгү эң мыкты каражат жана ыкма аны жазалоо эмес, анын алдын алуу, калк арасында, айрыкча, жаштар арасында тарбия иштерин активдүү жүргүзүү. Орус элинде “несунов только поймают а везунов не поймают- машиналап уурдагандарды эмес, көтөрүп ташып уурдагандарды кармашат” деген учкул сөз айтылып келет. “Айрым эскертүү

берүү менен чектелүүгө боло турган кылмыштар да оор кылмыш катары жазага тартылып калган учурлар жок эмес [101, 1156-бет].

Шарият жоболору боюнча катуу кылмыш кылгандарды өлүм жазасына тартуунун көптөгөн ыкмалары колдонулуп келген, мисалы: кылмышкердин башын алуу, дарга асуу, муунтуп өлтүрүү, тирүү боюнча жерге көмүү, таш менен уруп өлтүрүү, колу-бутун байлап жырткычтарга жем кылып тоого таштап коюу, сууга чөктүрү, аскадан же бийик мунарадан ыргытып жиберүү ж.б.

Өлүм жазасынын аткарылышына күбө болгон Ф. Назаров жүрөктүн үшүн алган төмөнкүдөй окуяны баяндайт: “Эл кылмышкерди соттоп жаткан учурда барып калдык. Бийлер маанилүү иш бүтүрө тургансып килемде салабаттуу отурушат. Алардын чечими боюнча кылмышкерди өлүм жазасына тартуу ишин дароо эле баштап жиберишти. Кылмышкердин моюнуна аркан сыйыртмак салышып, бир учун аттын ээрине байлап коюшту. Жазаны ишке ашыруучу кылмышкердин жаны үзүлгүчө атты талаада чапкылап жүрдү” [101, 77-бет].

Башка элдердей эле кыргыз элинде да өлүм жазасы сейрек колдонулган. Адатта, күнөөкөр тараптын сунушу менен эки жак макулдашып, жаза катары кун төлөө ыкмасы колдонулган. Г. Загряжский XIX кылымдын 70-жылдарындагы кыргыз элиндеги өлүм жазасынын колдонулушу боюнча мындайча жазат: “Өлүм жазасы азыркы учурда сейрек колдонулат, ал мурунку кездерде да кун төлөө менен алмашылып, сейрек түрдө ишке ашырылган. Бийлердин соту менен ишке ашырылган өлүм жазасы өч алуу максатында өз алдынча ишке ашырылган киши өлтүрүүгө, кылмышкерди же анын жакындарын барымтага алуу караганда сейрек кездешкен” [87, 100-бет].

Кыргыз Республикасында КРнын Конституциясынын 21-беренесине ылайык өлүм жазасына тыюу салынган [1,]. Мурдагы совет мезгилинде бир катар өзгөчө оор кылмыштар үчүн, мисалы, мамлекеттин коопсуздугуна коркунуч келтирүүдө кылмышкерге өлүм жазасы колдонулган. Кыргызстан

эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин эл аралык милдеттенмелерди алуу менен адагенде өлүм жазасын колдонууга мораторий киргизилген, андан кийин, 2007-жылы өлүм жазасы биротоло алынып салынып, ал кылмышкерди өмүр бою түрмөдө отургузуу менен алмаштырылган [103, 45-бет]. Бирок да бүгүнкү күндө коомчулук, укук коргоо уюмдары жана айрым парламенттик фракциялар жаш балдарга жана кыздарга жыныстык зомбулук көрсөткөндөргө, жана башка оор кылмыш кылгандарга өлүм жазасын киргизүүнү кайтаруу идеясын активдүү түрдө көтөрүп чыгышууда.

Адат эрежелери боюнча айрым кылмыштардын түрлөрү үчүн денеге жабыр келтирүүчү, эл алдында уят кылуучу жазалар да колдонулган. Мисалы, камчы, чыбык менен сабоо (кылмыштын түрүнө карап 6 жолудан 90 жолуга чейин), кылмышкерди чечиндирип, тикенекке ороп ары-бери сүдүрөө, балак уруу, башкача айтканда, атайын даярдалган таяк менен кылмышкерди эл алдында жамбашка чапкылоо, жонго камчы чабуу, кыл чылбыр салуу – колдун билегинен же тизеден жогору кыл чылбырды ороп, таякча менен чылбырды бурап билекти же санды кысуу, эринди же кулакты кесип таштоо, таноону тешүү, уурулугу үчүн манжаны чаап таштоо ж.б. [87, 99-бет].

Шарият боюнча да, кыргыз элинин адат-салты боюнча да адам өлтүргөн кылмышкерди өлгөн адамдын жакындарына арабча “дия”, кыргызча “кун” төлөтүү аркылуу жоопкерчиликтен бошотуу колдонулуп келген. Кун өлгөн адамдын даражасына, жаш курагына, эркек, аял экендигине карата аныкталган да, ал мал же кымбат баалуу буюмдар менен төлөнгөн. Кыргыз элинин чарба жүргүзүсүнө ылайык кун негизинен мал менен төлөнгөн [104, с.145]. Кээде адам өлүмү көп болгондо же кадырлуу адам өлтүрүлгөндө төө баштаган тогуздап кун акысы суралган. Бул сөз тогуз төө, тогуз жылкы, тогуз бодо, тогуз кой дегендик. Буга чейин бугу уруусу менен сары багыш уруусунун чатагы тууралуу кыскача эскере кеткенбиз. Ошондо сары багыштар Ормон хандын өлүмү үчүн бугуларга 1000 жылкы же Боронбайдын кызы баш болгон 100 кызды атчан бересиңер деген талап

коюшкан [105, с.84], ошол учуларда жөнөкөй карапайым адамдын куну 25 кана кой болгон.

Эгер адам өлтргөн кылмышкердин кун төлөөгө мүмкүнчүлүгү жок болсо доогер тарапка кул болуп өзү барган же бир үй-бүлө мүчөсүн жиберген. “Манаптардын жалчыларынан сырткары жоолашкан калктар же уруулар менен болгон уруштарда колго түшкөн туткундардан же өз уруусундагы эле кылмышкерлерден турган кулдары болгон” [106, 217-бет].

Кылмышы үчүн айып төлөө мусулман элдеринде, алардын ичинде кыргыз элинде эң кеңири тараган. Кыргыз эли Россия империясынын курамына киргенден баштап чоң күнөө кылгандар түрмөгө отургузула баштады [107, 107-бет].

Эң эле кызыгы, кылмышкер жапа тарткан тарапка гана эмес башкаларга да айып пул төлөөгө мажбур болгон. Мисалы, кылмыш ишин териштиргендиги үчүн бийге; жасоол акы – тараптарды чакырып же айдап келгендиги үчүн жасоол жигиттерге; касам акы – тараптардан жана күбөлөрдөн ант алгандыгы үчүн молдого кылмышкер акы төлөөгө тийиш болгон.

Кылмышкердин айып төлөөгө кудурети жетпесе же айып төлөөнү өз эрки менен каалабаса, анын үй-мүлкү, малы, курал-жарактары да тартылып алынган.

Жасалган кылмыш анчалык олуттуу болбосо бий, казы же айыл аксакалдары, бийлик өкүлдөрү ага оозеки гана эскертүү берүү менен чектелишкен.

Күйөөсү бар аялдардын ойноштук кылуусу шарият эрежеси боюнча катуу жазаланган жана ал өзүн гана эмес бүт урууну, тууган-уругун шерменде кылды деп эсептешкен. Ойноштук кылган эркек башка бирөөнүн үй-бүлөсүн булгады деп гана эсептелип, айып пул төлөө менен гана кутулган. Деги эле, никесиз эркек менен аялдын жыныстык катнашка баруусу бузулгандык деп эсептелген жана ал шарият боюнча катуу күнөөлөнгөн.

Суннит масхабдарда күйөөсү бар аял ойноштук кылган учурларда аны бир жерге байлап коюп таш менен уруп өлтүрүшкөн “раджм” учурлар да болгон. Бирок да, кыргыз элинин салттуу эрежелери боюнча ойноштук мынчалык катуу жазаланган эмес. Мында көбүнчө айыпка жыгылган тарап, анын тууган-уругу, жакындары доо койгон тарапка айып пул төлөшкөн, айыпкерлер эл алдында сабалган же башка жактарга көчүп кетүүгө мажбур болушкан. Ойноштук кылган аял менен күйөөсү жеке чечим кабыл алуу аркылуу ажырашып кетүүгө, балдары болсо аларды өзүндө алып калууга укуктуу болгон. Ойноштук кылган эркек болсо аялдын күйөөсүнө мурда төлөнгөн калыңдын кайсыл бир үлүшүн төлөп берүүгө тийиш болгон [108, 442-бет].

Шарият боюнча аялдын ойноштук кылганын далилдөө үчүн ишенимдүү төрт күбө керек болгон. Эгер аялын башка эркек менен жыныстык мамиледе болгондугуна күнөөлөгөн күйөөсү төрт күбө таба албаса, ал аялын негизсиз күнөөлөгөндүгү үчүн камчы менен сексен жолу сабоо менен жазаланган. Эгер аялын ойноштук кылды деп шектенген эркек таап келген төрт күбөнүн көрсөтмөлөрү бири-бирине дал келбесе же ал көрсөтмөлөр чаташкан болсо, анда жалган көрсөтмө берип жатасыңар деп күбөлүккө катышкан адамдар да күнөөгө тартылып, мындай кийин алар кандайдыр бир кылмышка күбө катары катышуу укугунан ажыраган. Демек, мындай адамдар адамдар эл ишениминен чыккандар катары эсептелип калган. Аялын турсун башка бирөөнү да жалган күнөөлөгөндөр да жазага (хадд) тартылат. Куранда: “Таза аялды күнөөлөгөн эркекти сексен жолу сабагыла жана андан эч качан күбө катары көрсөтмө албагыла”, - деп жазылган [99, 313-бет].

Ф. Назаров ойноштук кылган аялдын жазаланышына да күбө болуу менен ал тууралуу мынтип жазат: “Жаза белгиленген күнү базарга эл абдан көп чогулду. Аны аянка алып чыгышып, чуңкур казышып, көкүрөгүнө чейин көмүштү. Желдет биринчи болуп анын башына таш менен уруп, андан кийин калгандары бечара аялды таш менен башка уруп, анын башын биротоло

талкалап таштышты. Аял өлгөндөн кийин туугандары анын денесин алып чыгышып, жерге бергени алып кетишти" [33, 85-бет]. Ошондой эле, мындай аялдардын бетине көө сыйпап, жылаңач кылып чечиндирип, көчө кыдыртып жетелеп да жүрүшкөн.

Ж.Ч. Тегизбекова өз изилдөөлөрүндө XIX кылымдын орто чендеринен баштап ойноштук үчүн жаза бир топ жумшартылды, эркекке ажырашып кетүүгө уруксат берилүүдөн тышкары күнөөлүү айып пул төлөгөн, денесине жаракат келтирүү менен жазаланган же аны шерменде кылуучу жазалар колдонулган. Падышалык бийлик ойноштук үчүн аяларды өлүм жазасына тартууга катуу тыюу салган деп белгилейт [109, 101-бет]. Жаза катары айыпталган аялды чыбык менен ондон алтымыш жолкуга чейин же камчы менен токсон жолу чабышкан.

Ойноштук үчүн жаза колдонуу боюнча Куранда мынтип айтылат: "Ойноштук кылган эркекти же аялды камчы менен жүз жолудан чапкыла ....ал эми күбөлөр динге чын дилинен ишенген чынчыл адамдар болууга тийиш" [99, 313бет]. Жаза дайыма эл алдында ишке ашырылып келген. Кыргыз Республикасынын мыйзамдары боюнча ойноштук (эгер ал эки тараптын өз ара макулдугу боюнча болсо) кылмыш катары эсептелбейт.

Бирөөнүн мүлкүнө ээсинин урусатысыз же ага билдирбей, күч колдонуп, коркутуп же алдамчылык жолдору менен да ээ болуунун түрлөрү бар [34, 117-бет]. Шарият боюнча мында да уурулукка шектелген адамдын күнөөсүн моюнуна коюу жана аны далилдөө, кылмышкерге айыптоочу чечим чыгаруу үчүн төрт ишеничтүү жана калыс күбө же шектүүнүн өз ыктыяры менен күнөөсүн моюнуна алуусу зарыл болот.

Мусулман эрежелери боюнча уурулук чоң уят иш жана шермендечилик катары бааланган. Майда уурулук үчүн айып 10 дихрамдан баштап 29 грамм күмүшкө чейин чегерилген [110, 156-бет]. Курандын 38-аятында: "Уурунун колун дароо чаап таштагыла, анын уурулугу жалпыга дароо байкалып турсун", - деп жазылган [99, 116-бет].

Биринчиден колдору чабылган адам мындан кийин уурулукка бара албайт, экинчиден, бул ал үчүн берилген жаза, үчүнчүдөн, бул башкалар үчүн сабак, коркутуу.

Ислам дининин позициясы күчтүү болгон Кокон хандыгында уурулук, ууруну жазалоо үчүн өкүм чыгарууга кылмышкердин өз күнөөсүн эки жолу моюнуна алышы зарыл болгон. Эгер ууру уурулук кылганын танбаса жана бул кылмышка эки күбө болсо, анын бир жолку күнөөсүн моюнуна алышы жетиштүү болгон жана бул бир жолку соттук отурумда эле ууруга карата өкүм чыгарууга негиз катары саналган. жетиштүү. Уурдалган нерсенин баасы 10 тенгеге жетсе жана бул боюнча далилдүү фактылар болсо, анын кантип, качан, кимден уурдалгандыгына карабай ууру күнөөлүү деп эсептелген. Мында уурунун өз күнөөсүн моюнуна алуусу же албоосу зарыл эмес болгон да, анын оң колунун манжалары чаап ташталган [55, 82-бет].

Ислам эрежелерин, укуктук тартиптерин изилдөөчү Ф. Назаров жазалоонун дагы бир жолку түрүнө күбө болгондугун мындайча жазат: “Уурулук үчүн уурунун колун чаап ташташып, калк арасында эркин жашоосун уланта берүүгө уруксат берилген. Мен 30 кой уурдагандыгы үчүн уурунун оң колунун манжаларын чаап ташташып, канды токтотуу үчүн анын колун кайнак майга салып алышып, ууруну кайда барсаң анда бар деп кое беришкенин өз көзүм менен көрдүм” 102, 77-бет]. Бул аталган жазанын түрү боюнча Мухаммад пайгамбардын (С.А.В.) көрсөтмөлөрүндө төмөнкүдөй деп жазылган: “Колу чабылган уурунун манжаларын күйгүзбөсө кан токтобой, ууру өлүп калышы мүмкүн а биздин милдет адам өлтүрүү эмес, кылмышкерди жазалоо” [60, 88-бет].

Калыптанган элдик адат боюнча ууру уурдалган буюмду же ал жок кылынган болсо анын баасына туура келе турган нерсе же акчаны, буюм, мал ж.б. ээсине кайтарып берүүгө милдеттүү. Уурунун өз айыбын моюнуна алганын, эч кимдин эскертүүсүз эле күнөөсүн сезип эл алдына чыкканы, буюм, мал ж.б. ээсинен кечирим сурагандыгы боюнча бир мисал келтирели. Ысык-Көл жана Жарген уезддери боюнча 2 июль 1890- жылы чыккан

эрежеде: “Эгер ууру айыбын өз алдынча аң-сезимдүү түрдө түшүнүүчүлүк менен сезсе жана өкүнсө, бул уурулук деп эсептелбейт, ал уурдалган буюм, мал ж.б. ээсине кайтарып берет жана айып пул тартпайт”, - деп жазылган [34, 178-бет].

Ханафит масхабы боюнча бардык эле уурулук “хадд” катары каралбайт жана уурдалган буюмдун баасы, сапаты, уурдоонун себептери жана жагдайларына карата уурулук төмөнкүчө квалификацияланат:

1) уурдалган нерсенин баасы 10 дихрамдан жогору болууга тийиш;

2) бир эле жерден ууралган түрдүү буюмдар уурдалса, ал бир уурулук катары эсептелет;

3) уурдалган буюм ууруга жат жана ага тиешелүү эмес (эгер, уурдалган буюм уурунун ата-энесиники же жакын тууганыныкы болсо ага карата хаддуд колдонулбайт);

4) уурдалган буюм тез бузулуучу нерсе, азык-оокат болбоого тийиш (сүт же эт уурдаган ууруга хаддуд колдонулбайт);

5) жаран аргасыздыктан, ачкачылыктан уурулукка барган болсо, ага карата хаддуд колдонулбайт (мисалы, ачка калган адам нан же башка азык-оокат уурдаса);

6) ууру акыл-эс жактан өнүкпөгөн болсо, кылган ишине баа бере албаса ал жазага тартылбайт [111, 95-бет].

Кыргыздарда уурулук мүмкүндүк берилген (дозволенное) жана мүмкүндүк берилбеген (недозволенное) болуп бөлүнгөн. Балдардын же кыздардын же кембагал, кыйналып жашагандардын ата-энесинен, чоң ата, чоң энесинен, таята, таэнесинен, агасынан же эжесинен турмуштук зарылдык, ачка калгандык үчүн бир нерсе же азык-оокат уурдоосу мүмкүндүк берилген уурулукка кирет. Үчүнчү муундан ары кеткен (чоң ата, чоң энесинен, таята, таэнесинен) туугандарынан жашыруун түрдө бир нерсе уурдоо кылмыш катары эсептелген.

Уурулук кылган адамдын малды же буюмду ээсине кайтарып берүү менен бирге айып тартары тууралуу буга чейин айтып өттүк. Бул боюнча кыргыз элинде “мойнуна кесек, көчүгүнө – тиркөө” деген накыл сөз айтылып калган. Мисалы, уурдалган малды же анын ордуна ошондой эле малды кайтарып берүүдө ууру деп эсептелген адам башка бир малды анын мойнуна, бирөөнү куйругуна байлап берүүгө милдеттүү болгон [34, 181-бет].

Кыргыз эли Россия империясынын курамына кошулгандан кийин мыйзамдуулукту сактоо талабы дагы күчөдү. Уурдалган нерсенин баасындагы мүлктү сотко кайрылган доогер гана кайтарып ала алган. Ал эми сотко кайрылбаган адамдардын ууру табылгандан кийин да мүлктү кайтарып алууга укугу жок болгон. Бул болсо ар кандай кылмыш боюнча жабырлануучуларды сотко кайрылууга акырындап көнүктүргөн жана кылмышкердин же уурунун өз алдынча жазага тартылышына жол берилген эмес.

Шарияттын тартиптеринин таасири менен кыргыз элинин укуктук эрежелерине динге каршы келген Кудайга, динге шек келтирүү, динден чыгуу, Кудайга, динге шек келтирүү фактылары боюнча унчукпай коюу, бирөө көмүлгөн көрдү чукуу сыяктуу кылмыштуулуктар да кошулду. Кокон хандыгында динге каршы чыккандардын, каршы сөз айткандардын үй-мүлкү тартып алынып, өздөрү зынданга салынган.

Кыргыз элинин салттык үрп-адаттары, эрежелери менен шарият жоболорун өз ара салыштыру аркылуу элдик укук-жаза талаптарында жана жоопкерчиликтеринде эзелтеден жашап келе жаткан элдик адаттарга артыкчылык берилерин байкадык.

Оор кылмыш, адам өлүмүндө кимди жоопко тартуу жана кимден өч алуу маселеси да орчундуу темалардан. Адам өлтүрүү болгондо шарият боюнча кылмышкердин өзүнөн башкадан өч алууга жол берилбейт. Мына ошондуктан да элде “бала ата үчүн жооп бербейт” деп айтылып келет.

Кыргыз элинин улуттук укуктук эрежелеринде патриархалдык-уруулук түзүлүштүн саркындылары да кандайдыр деңгээлде сакталып

келген. Элдин ислам динин кабыл алышы менен элдик укуктук эрежелер диний жана моралдык эреже, жоболор менен өз ара байланышта чырмалышып кетти, алар бири-бирин толуктады, тактады жана алардын ортосундагы кескин чектер да аздыр-көптүр жоюлду. Ошентсе да, бирдей эле кылмыштын шариятта жана элдик адатта ар түрдүүчө кабылданган жана жазага тартылган учурлары жок эмес. Кыргыз эли байыртадан уруулашып жашап келгендиги жана эл ичинде башка улуттарга салыштырмалуу туугандык байланыштын күчтүү экендиги айныгыс чындык. Бир уруу ичиндеги элдердин бири-бири менен туугандык байланышта экендиги жалпыга маалым, ошондуктан да намыскөй кыргыз эли айрым бир уяттуу кылмыштар сыртка чыкпасын, башка урууларга угулбасын, уятта калбайлы, жалпы эл ичинде насакка (лакап) айланып кетпейли деп жаап-жашырып да келген.

Шарият позициясынын бекемделиши менен жарандардын жекече жоопкерчилик түшүнүктөрү да өсө баштады. Оор кылмыштары үчүн шарият боюнча кылмышкердин жеке өзү гана жооптуу, кылмыш боюнча өлүм жазасы каралса кылмышкер өзү өлтүрүлөт, сабоо, ур-токмокко алуу же кайсыл бир дене мүчөсүн чаап таштоо боюнча чечим чыгарылса да бул жаза кылмышкердин жеке өзүнө карата гана колдонулат. Бирок, кылмышкерге айып төлөө боюнча чечим чыгарылса, анын жакын туугандары ага материалдык жардам көрсөтүүгө укуктуу.

Элдик адаттар менен шарият жоболорунун ортолорундагы айырмачылыктар диний, үй-бүлөлүк, жыныстык маселелерден гана келип чыкпаса, башка кылмыштар боюнча эки багыттын ортосунда кескин деле айырмачылыктар жок.

Экинчи глава боюнча корутундулар

Ислам дининин кабыл алынышы бийлик өкүлдөрүнө элди башкаруу боюнча жакшы шарттарды түзүп берди. Динге жамынган бийлик өкүлдөрү букараларды шарият сызып берген сызыктан чыкпоону талап кылуу менен өз пикирлерин жана кызыкчылыктарын эл массасына таңуулай башташты.

Кыргыз элинин мусулмандаштырылуусу менен уруулардын конфедерациясына негизделген жалпы түрктүк башкаруу системасы шариятка негизделген башкаруу системасы менен алмаштырылды.

Кыргыз элинин жазык демейки укуктук тартиптери патриархалдык-уруулук түзүлүштүн калдыктарын сактоо менен салттык-традициялык мүнөзгө ээ болгон. Укуктук нормалар диний жана моралдык эреже, жоопкерчиликтер менен тыгыз байланышып, алардын ортосунда кескин айырмачылыктар болгон эмес. Бирдей эле кылмыш коомго келтирген коркунучу боюнча шарият жана адат тарабынан ар түрдүүчө кабыл алынат жана бааланат. Кыргыз элинин уруу-уруу болуп жашашы жана экономикалык укладдын, чарба жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрү айрым пайда боло калуучу кылмышкерлерге (азыркы учурларга салыштырмалуу мурунку мезгилдерде кылмышка баруу аз болгон) карата жаза колдонуунун гумандуулугун шарттаган. Салттык-традициялык кыргыз коомчулугунда кылмышкерге карата жаза колдонуу, негизинен, башкаларга сабак болсун үчүн кызмат кылган. Шарият боюнча да, элдик адат боюнча да кылмышкерге карата жаза колдонуунун башкы максаты ага жабыр келтирүү, кыйноого алуу эмес, доогер тарапка айып төлөтүү, материалдык, моралдык зыяндын ордун толтуртуу болгон. Шарият менен улуттук адаттардын кылмыштуулукка каршы биргелешип аракетке келүүсү дегенибиздин түпкү мааниси - эки багыттын тең кылмыштуулуктун алдын алууга умтулгандыгында. Шарият жарандын кылган күнөөсү үчүн бул дүйнөдө жаза тартканына караганда наркы дүйнөдө тарткан жазасы катуураак жана ал жаза түбөлүктүү деп жарандарды алдын ала катуу эскертет. Бул сыяктуу коркунучтуу эскертүүлөр элдик адаттар менен айкалышып, өз ара мамилелешип жана биргелешип кылмыштуулакка каршы күрөш жүргүзгөн деп айтууга болот.

Шарият позициясынын бекемделиши менен жарандын жекече жоопкерчилик түшүнүгү күчөйт. Анын эрежелеринин жана талаптарынын элге сиңиши менен укуктук процедуралар жана сот адилеттүүлүгү

өзгөрүүлөргө учурайт. Элдик үрп-адат нормалары боюнча да, шарият талаптары боюнча да өтө оор кылмышы үчүн кылмышкерлер өлүм жазасына тартылып, өз өмүрү менен кош айтышкан, катуу сабоого, токмоктоого алынышкан. Бийлердин жана казылардын чечими менен кылмышкердин жабырлануучу тарапка айып төлөө менен жазадан кутулуп кеткен учурлары да кездешет, адам өлүмү үчүн кун (шариятта дия) төлөнгөн, адам өлүмүнө күнөөлүүнүн кун төлөөгө дарамети жетпесе үй-мүлкү, болгон малы тартылып алынган. Мындагы эң эле жаман көрүнүш - кылмышкерди сотто ишине катыштык, туура чечим чыгардык деген шылтоо менен бийлердин жана казылардын төлөнгөн айыптын бир топ бөлүгүн өздөрүнө энчилеп алгандыгы. Шарият эрежелеринин элдик адаттардан айырмасы – анда динге байланыштуу маселелердин көп каралгандыгы, мисалы, ислам дининен баш тартуу, башка динге өтүп кетүү, динге, дин кызматкерлерине акаарат келтирүү шарият талаптары боюнча катуу каралган.

3-ГЛАВА ЖАЗЫК УКУГУН ГУМАНДАШТЫРУУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН САЛТТЫК УКУКТУК ЭРЕЖЕСИ КАТАРЫНДА

3.1. Шарияттын диний нормаларынын негизиндеги кыргыз элинин жазык укуктук эрежелерине мүнөздүү белгилер

Укуктук система сыяктуу эле жазык укуктук тартиптери өз эволюциясында элдин тарыхый өнүгүү прцессин коштоп жүрүп отурат жана кийинки, учурдагы жана келечектеги тарыхый өнүгүүлөрдү изилдөөгө алуу жана өз ара салыштыруу менен алдыда күтүлө турган жазык укугунун абалы тууралуу прогноз жүргүзүүгө болот. Себеби мамлекеттеги ар кандай укуктук ченемдер жана жоопкерчиликтер элдин жашоо-шарты, өнүгүү нравалык-маданий деңгээли, диний ишенимдери, социалдык-экономикалык жагдайлар менен тыгыз байланышта.

Ар бир эл, улут өзүнүн тарыхый өнүгүү этаптарында тигил же бул себептерге байланыштуу өзгөчөлүктөргө ээ болгон жана мына ошондуктан да ар бир элдин укуктук эреже, жоболорунун тартиби спецификалуу, башка элдерден тигил бул критерийлери боюнча айырмаланып турат. Кыргыз элинин социалдык, маданий жана ошондой эле укуктук эрежелер боюнча тарыхы анын көчмөн жашоо-турмушуна, жашаган жерлеринин рельефтик-климаттык шарттарына, чарба жүргүзүүсүнө, башка элдер менен болгон маданий, соода-экономикалык байланыштарына жана жоокерчилик замандарга тереңдеп байланышып жана шартталып турат. Жыйырманчы кылымдын 30-жылдарынан кийинки коомдун экономикалык, саясий-социалдык түзүлүшүнүн өнүгүүсүнө жана Кыргызстандагы советтик бийликтин бекемделишине байланыштуу элдин жашоо-турмушу кардиналдуу түрдө өзгөрүү менен эл отурукташып (кээде мажбурлоо, күчкө салуу жолу менен да) жашоого өтө баштады.

Кыргызстанда Совет бийлиги орногонго чейин кыргыз коомчулугунун укуктук системасынын негизги курамдык бөлүктөрү демейки укук (адат) менен шарият эрежелеринен өз ара байланыштарынан турган. Улуттар жана элдер ортосундагы салттык укуктар ортосунда түрдүү айырмачылыктар болот деп жатабыз. Мында болсо Кокон хандыгынын Кыргызстандын түштүгүн эртерээк өзүнө каратып алуусуна байланыштуу алардын укуктук эрежелери түндүк кыргызстандыктардын укуктук-жоопкерчилик эрежелеринен айырмалана баштады. Кыргыз эли ислам динин кабыл алгандай таасир калтырганы менен эл али толугу менен шарият эрежелерине баш ийе элек эле, дин али элдин аң-сезимине бүтүндөй түрдө сиңип кете элек болчу. Элге Кокон хандыгы менен кошо шарият дининин укуктук эрежелери жана жоопкерчиликтери сүрүлүп кире баштады.

Кыргыз эли Россия империясынын курамына кошулгандан кийин падышалык бийлик тарабынан киргизилип жаткан жалпы россиялык укуктук система кыргыз коомчулугу тарабынан дароо эле жапырт кабыл алына койгон жок. Терең алып караганда, кыргыз эли өзүнүн көптөгөн кылымдар ичинде басып өткөн тарыхый жолунда калыптанган улуттук каада-салт, үрп-адат эрежелери, ислам дини киргенден кийинки шарият эрежелери, андан кийинки падышалык Россиянын укуктук талаптары, жөнөкөй тил менен айтканда, үч түрдүү укуктук система бири-бири менен аралашып жатып калды.

Элдик демейки укуктук эрежелер жалпы укуктук системанын өткөндөгү басып өткөн жолунун стадиялары катары көп кылымдык тарыхка ээ. Ар бир доордогу укуктук эреже өз доору үчүн кызмат кылып келген, айрымдары мезгил өтүшү менен колдонулуудан чыгып калса, айрымдары учур талабына ылайык кошумчалоолор жана өзгөртүүлөр менен жашоосун уланта берген. Көпчүлүк улуттук эреже, талаптар элдик баалуулук катары жазылбаган мыйзам катары дагы да болсо элге кызмат кылып келүүдө жана жазылбаган мыйзамдардын жазылган мыйзамдарга караганда түбөлүктүүлүгү тууралуу айтылып өткөн. Мына ошондуктан да, СССРдин

курамындагы Кыргызстандын элинде да, азыркы эгемен Кыргызстанда да байыртадан сакталып келген элдик укуктук эрежелер өз жашоосун улантууда. Демек, биз өз улуттук өзгөчөлүктөрүбүздү жана ата-бабалардан калган укук тартиптерин сактап гана калбастан улантып да келе жатканыбызга сыймыктануубуз керек [112, 42-бет]. Тилекке каршы, уруучулук, намыскөйлүк (керек болсо, сокур намыстык) салттары бекем калыптанып калган кыргыз элиндеги менталитеттик өзгөчөлүктөр дайыма эле элдин саясий-экономикалык деңгээлин алга сүрөй албай келет. Мына ошондуктан да көпчүлүгүбүз өз укугубуз үчүн тикебизден тик туруп күрөшүүдөбүз, ал эми эл, мыйзам, келечек алдындагы милдеттерибиз жана жоопкерчиликтерибиз көңүлдөн сырт калууда.

Биздин өзүбүздүн эле ата-мекендик коом таануу жана саясат таануу багыттарындагы окумуштуулар кыргыз элинин салттык коомчулугунун феномени болгон жердешчиликтин, уруучулук жана кландыктын мамлекеттик деңгээлдердеги бийлик маселелерине тийгизип жаткан терс таасирлерин моюнга алуу менен белгилеп кетишет [113, 61-бет]. Биздин оюбузча, жогоруда аталган уюмдашкан байланыштар бийлик жана кызмат маселелерине гана эмес жашообуздагы коомдук-саясий, экономикалык процесстерге да зыянын тийгизүүдө. Уруучулук, жердешчилик, кландык, жеке, үй-бүлөлүк жана тууган-уруктук кызыкчылыктардан жогору көтөрүлүү элдин аң-сезимине бекем сиңүү менен ар бир жарандын, айрыкча, бийлик органдарынын өз кызматын так, таза жана адилеттүүлүк менен аткаруусу аркылуу Кыргыз Республикасынын укуктук талаасын чыңдоо зарыл.

Кыргыз эли жалпысынан кырктан ашуун чоң уруудан туруп, көчүп-конуп жашаган көчмөн калктын коомдук мамилелери абдан татаалдашкан. Көпчүлүк тарыхчылардын жана изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча калктын жашоо образынын патриархалдык түрүнөн феодалдык түрүнө өтүү процесси узак мезгилдерди башынан өткөрдү [114, 3-бет]. Кыргыз эли кайсыл динди кабыл албасын, кайсыл хандыктын же падышачылыктын кол алдында калбасын кыргыз коомунун нормативдик системасы көп кылымдык

тажырыйбасы менен улам жаңы кабыл алынып жаткан укуктук эрежелерге база, пайдубал катары туруп бере алды. Тарыхтан гана эмес азыркы учурдагы саясий-социалдык жагдайлардан көрүнүп тургандай, кыргыз эли өз билгенин жана кызыкчылыктарын оңой менен кое бербейт жана бул намыстуулугу менен ички турмуштук жагдайлардагы ата-бабалардан келген салттуулукту, укуктук эрежелерди унуткарбай сактап келди, турмуш талабына ылайык аларга толуктоолорду жана өзгөртүүлөрдү киргизди.

Г.А.Мукамбаева белгилегендей, демейки укуктун эрежелерине айланган нормалар тарыхый, көп кылымдык мезгил ичинде калыптанды жана алар элдик мурас катары муундан муунга өткөрүлүп берилип турду, ал элдик үрп-адаттардын коомдук турмушта колдонулуусу салттуу адатка айлана алды [41, 226-бет].

Өз ара бири-бирине көз карандысыз абалда жашап келген уруулар тарабынан жалпы кабыл алынган жана мезгил сыноосунан өткөн укуктук эрежелердин жыйындысы жашоо-турмуштун түрдүү аспектилерин тартипке салууга багытталган. Ал эрежелер экономикалык планда да, саясий планда да жогорку натыйжалуу укуктук система болуу менен көптөгөн кылымдар бою жалпы элге туруктуулук менен кызмат кылып келди.

Кыргыздардын салттык общинасы эч кимден, эч бир мамлекеттен көз карандысыз түрдө көп кылымдар бою жашап келди жана бул тоо-тоолордо көчмөн турмушта жашаган кыргыздарды кандайдыр деңгээлде дүйнөлүк прогресстен четтетип турду. Ошол мезгилдердеги конкреттүү социалдык-экономикалык шарт-жагдайлар инсандык туруктуу типтерди калыптандырып койду жана алардын психологиясы башкача жашоо шарттарды, укуктук эрежелерди оңойчулук менен кабыл албас эле. Ал эми калыптанып бүткөн салтты, үрп-адатты бузуу турмуштук багыттын, моралдык баалуулуктардын бузулушу катары кабыл алынган. Демек, кыргыздарда салттуулук эрежелери кандай шартта, кандай жагдайда болбосун бекем сакталып келген. Бул боюнча “калыңсыз кыз болсо да каадасыз кыз болбойт” деген чакан макал канча маани-маңызды өз ичине камтып турат. Мисалы, ислам дининин

талабы боюнча адам дүйнөдөн өткөндө мал союлбасын деп канчалаган жылдардан бери айтылып, талап коюлуп келет. Өзбек улутундагылар менен жанаша жашаган түздүк аймактарда бул талап убактылуу аткарыла калат да, кайра эле эл өзүнүн мурунку нугуна түшүп кети жатат. Кыргыз коомчулугу жана жалпы эле ар бир конкреттүү индивидуум ар кандай өзгөрүүлөргө ойлонбой туруп каршы чыгат да, аны элдик нарк-насилдин, салттуулуктун бузулушу катары кабыл алат. Тилекке каршы, кыргыз коомчулугунун ар кандай жаңылыкка негативдүү мамилесин да дал ушул консерватизмдүүлүк маанай менен түшүндүрүүгө болот.

Кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолунун басымдуу көпчүлүк бөлүгү мамлекеттик башкаруу бийлигинде болгон эмес. Мамлекеттүүлүк башкаруу формасында жашаган элдерге салыштырмалуу мамлекеттүүлүгү жок, башкача айтканда, мамлекеттик башкаруу системасы орнотулбаган элдерде улуттук каада-салттардын, үрп-адаттардын жана элдик укуктук тартип эрежелеринин орду жана мааниси чоң болот. Себеби, расмий түрдө түрдө мамлекеттүүлүк орногон өлкөлөрдө мыйзам кабыл алынып, ал иштеп турат, бардык укук тартиптерин мыйзам жолго салат. Ал эми мамлекеттүүлүк расмий орнобогон элдерде улуттук, элдик укук тартиптери жана эрежелери коомду түздөн-түз болбосо да кыйыр түрдө башкарып турат.

Кыргыз эли байыртадан уруу-уруу болуп бири-биринен бөлүнүп жашаган, бул мал жайыттарынын кеңири болушун да шарттаган. Бул болсо алардын экономикалык жактан да, саясий жактан да бири-бирине көз каранды болбой жашоосуна алып келген. Жөнөкөйлөтүп айтканда, көпчүлүк кыргыз уруулары эмне үчүн түз жерлерди ээлик кылбай уламдан-улам бийик тоолор арасына, кокту-колотторго көтөрүлө берген деген суроо туулушу мүмкүнбү? Жай айларында жайлоого көчүп, кеч күз келгенде климаттын татаалдыгына карабай кыштоого кайрылып келбей, малга жайлуу деп кыргыз уруулары тоо-тоолор, кокту-жылгалар арасында биротоло отурукташып кала беришкен.

Бири-биринен окчун күн кечиришкен кыргыз уруулары өз алдынча эркин жашаганы менен алардын өз ара байланыштары үзүлгөн эмес. Бардык уруулардын укуктук тартиптери жана жоопкерчиликтери дээрлик түрдө бирдей болгон. Себеби, алардын бардыгынын тили, дини, чарба жүргүзүүсү, басып өткөн тарыхый жолдору, жалпы кызыкчылыктары бирдей, сырттан коркунуч туула калганда дароо бир муштум болуп бириге калышат.

Коңушулаш жашаган башка улуттардын да кыргыз элинин салт-санаасына, экономикасына, жашоо-тиричилигине, укуктук эрежелерине тийгизген таасирлери тууралуу өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Айрыкча, түштүк Кыргызстан элдерине өзбек элинин, Кокон хандыгынын, алар аркылуу кирген шарият эрежелеринин тийгизген таасирлери чоң болду.

Кыргызстан эли падышалык Россиянын карамагына киргенге чейин бийлер жана казылар өз иш-аракеттерин эки параллелдик система боюнча – демейки (адат) жана мусулман (шарият) эрежелери менен жүргүзгөн [115, 12-бет]. Аларды жалпы россиялык укук системасы менен сүрүп чыгаруу дароо эле ишке ашырыла койгон жок жана бул процесс бир топ жылдарды ичине алды жана бул боюнча сөз кийинчерээк болот.

Элдик адат укук системасынын башталыш этаптары феодализм мезгилинин баштапкы учурларына туура келет. Бул кыргыз адаттары, моюнга алганда, көбүнесе уруу башчыларынын, бай-бийлердин жана манаптардын кызыкчылыктарын көздөгөн. Элдик адаттардын кемчиликтери ошол мезгилдерге ылайык көп болгон, ал тургай, айрым адам укугуна карама-каршы келген жактары менен коомдун, элдик аң-сезимдин, саясий-социалдык көз караштардын өнүгүшүнө, калк арасындагы тең укуктуулуктун орношуна жана калыптанышына тоскоолдук да жаратып келген. Ал адат тартибиндеги укуктук эрежелер элдин өсүп-өнүгүүсүнө, карапайым калктын аң-сезиминин көтөрүлүүсүнө, илим-билим мындай турсун сабаттуулукту көтөрүүгө жана элдин жашоо-шарттарын жакшыртууга багытталган эмес.

XIX жанаXX кылымдарды чегиндеги кыргыз элинин демейки укуктук тартиптери тууралуу окумуштуу К.Палендин “Сборник киргизского

обычного права” деген аталыштагы 264 макаладан турган жыйнагы басмадан басылып чыккан. Жыйнак үч бөлүмдөн турат, биринчи бөлүккө үй-бүлө маселелерине тиешелүү макалалар, экинчи бөлүккө керээз, мурас маселелери кирип, үчүнчү бөлүк өз алдынча эки бөлүкчөдөн турат. Анын биринчи бөлүкчөсү жалпы мүнөздөгү маселелерге, ал эми экинчи бөлүкчөсү мүлк, жеке менчик жана чарба маселелерине арналып, аларда келишим, ижара, буюм же мал алмаштыруу, кепилдик сыяктуу суроолор, аларда болгон жоопкерчиликтер жана милдеттер каралган.

Албетте, жогоруда аталган жыйнактын кыргыз коомчулугундагы ошол мезгилдерде болгон укуктук нормалардын бардыгын камтый албагандыгы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Анда укук тартиби боюнча маселелер толук чагылдырылбаган жана жыйнакта келтирилген нормалар коңушулаш жашаган казак элдеринде да кеңири учурап, эки элдин адаттарынын чаташып кеткен учурлары да жок эмес.

Казак элинин улуттук укуктук нормалары “Жеты-Жаргы” адаттар жыйнагында келтирилген. Бул жыйнактагы укуктук ченемдердин, милдеттердин жана жоопкерчиликтердин, кылмыш жана кылмышкерлерди жазага тартуунун түрлөрүнүн кыргыз элинин укуктук нормалары менен окшош экендигине байланыштуу аларга өз-өзүнчө атайын токтолуп отурууну туура көрбөдүк жана “Жеты-Жаргыда” кылмыштын кандай түрлөргө бөлүнөрүн кыскача келтире кетели: адам өмүрүнө (киши өлтүрүү), ден-соолугуна (адамды сабоо, токмоктоо, денесине жабыр келтиүү ж.б.) коркунуч келтирүү; адамдын ар-намысына шек келтирүү, кемсинтүү; жеке менчик мүлккө зыян келтирүү (урдоо, талап-тоноо, каракчылык ж.б.); тарбиясыздык, нравасыздык жана моралдык бузулуу (ата-энени, улууларды сыйлабоо, зордуктоо, зина иштери) ж.б.у.с [117, 28-бет].

Кыргыз элинин укук тартиптери боюнча эрежелеринин бир калыпка салынбагандыгы туташ сабатсыздыкка да байланыштуу, мурдатан байыркы ата-бабалардан бери келе жаткан салттык эрежелер кагаз бетине түшүрүлбөгөн, жаңы киргизилгендери же өзгөртүүлөргө учурагандары жазуу

жүзүндө эч жерде катталбаган. Кагаз бетинде даана жазылып, кол коюлбагандан, атайын мөөр басылбагандан кийин элдик эрежелерди бийлер жана бийлик өкүлдөрү өз кызыкчылыктарына жараша каалагандай өзгөртө да беришкен. Мына ошондуктан бизге элде көп колдонулган жана кеңири тараган укуктук эреже-талаптар гана келип жетти.

Мамлекеттүүлүк расмий түрдө орногон өлкөлөрдө менчиктин жеке, мамлекеттик жана коомдук түрлөрү болот. Профессор С.С.Алексеевдин пикири боюнча коомдук турмушта жеке менчик кызыкчылыктары өзгөчө орунда. Жаран өзүнүн жана үй-бүлөсүнүн жашоо-турмушуна жетишерлик менчикке ээ болгондо анын алга умтулуусу, жашоого, саясатка, деги эле мамлекеттин келечегине болгон кызыгуулары күчөйт [14, 25-бет]. Кыргыздардын мал чарбачылдыгы менен байланышкан көчмөн турмушунда мамлекеттик жана коомдук менчик түшүнүктөрү болгон эмес, ар ким өз жашоосу менен алек болгон. Демек, мында биргелешип аракетке келүү, жалпы жана коомдук кызыкчылыктар сыяктуу маселелер экинчи планда калган жана бул да жалпы саясий-экономикалык, укуктук-жоопкерчилик, жамааттык-коллективдик өнүгүүгө өз тоскоолдугун тийгизген. Мал-мүлк, ал гана эмес жайыттар атадан-балага менчик катары өтүп турган. Малдын кимге тиешелүү экендиги так белгилүү, мында талаш болбойт, ал эми жер, жайыт талашуу маселелери бат-бат чыгып турган [118, 25-бет].

Патриархалдык коом форматындагы жеке менчик узак кылымдар бою жашап келгендигие карабастан кыргыз элинин экономикалык структурасында доминанттык позицияга ээ боло албады. Кыргыз байларында малдын саны көп болгону менен алар байлыктын үзүрүн көрө алышкан жок. Себеби кыргыз элинин башка элдер менен соода-экономикалык байланышы чектелүү эле, дегинкиси кыргыздар байыртадан соода-сатыкка жакын болгон эмес. Башка элдер менен болгон соода байланыштарынын натыйжасында маданий, адабий, укуктук гана эмес саясий байланыштар да келип чыгат. Башка өлкөлөр менен түрдүү тармактар боюнча байланышуу, алдынкы өлкөлөрдүн укуктук маселелер боюнча тажырыйбаларын пайдалануу элдин

дүйнө таанымын кеңитет. Дүйнөдө эч бир мамлекет менен байланышта болбой өз алдынча өнүккөн өлкө жок. Негизинен, тоолук кыргыздар мал чарбачылыгынан алынган азык-түлүктөр менен гана чектелишип, жашылча-жемиштерди, таттуулуктарды кем пайдаланышкан. Кыргыз элинде байыртадан калыптаны калган элдик улуттук укуктук тажырыйбалар элди кандайдыр деңгээлде канаттандырган. Мынтип айтканыбыздын себеби, улуттук укуктук талаптарына бийлик өкүлдөрү дээрлик түрдө толугу менен макул болгон, ал эми жакырлар аргасыз түрдө ал талаптарга көнүп бүтүшкөн, аларда мындан башка жол да жок эле.

Жогоруда келтирилген жагдайлар жана кыргыз элинин салттык жашоо-турмушунун спецификасы улуттук демейки укук тартиптеринин жарандык-укуктук жана жазык - укуктук болуп ажыратылып бөлүнбөгөндүгүнүн жатыйжасы эле. Демейки укук тартиптеринин изилдөөчүсү Ю. Россел белгилегендей, жогоруда аталган демейки укуктун өзгөчө белгиси да катаал кылмыштар менен жарандык кылмыштардын так кесе ажыратылбагандыгында эле. Демек, кыргыз элинин улуттук укук тартиптеринде бардык эле укук тартибин бузулар түрдүү деңгээлдеги кылмыш катары эсептелинип, алар да ким тарабынан, кимге карата жасалганына карата түрдүүчө жазага тартылышкан [119, 132-бет].

Кыргыз элинин демейки укук тартиби басымдуу көпчүлүк кылмыштарды жарандык кылмыш катары карап, негизги жаза катары кылмышкер же анын жакын туугандарынан жабыр тарткан тарапка кун, айып пул (мал) төлөө эсеептелип, пайда болгон маселе ушуну көпчүлүк учурларда ушуну менен чечилген. Жалпыбызга маалым болгондой, кыргыз элинде өлүм жазасы, түрмө, башка отурукташып жашаган элдердей зындан болгон эмес да, кылмышкерге карата жаза колдонуу жогорудагыдай жол менен чечилген. Ал эми, аттуу-баштуу, элге кадыры сиңген же жогорку бийлик адамы (хан, манап, бий) адамы өлтүрүлгөн болсо маселе абдан таалдашып кеткен, буга Ормон хан өлтүрүлгөндөн кийинки бугу уруусу менен сары багыш уруусунун урушун мисал келтиргенбиз.

Бийлердин же бийлик өкүлдөрүнүн чыгарган чечимдери аткарылбаганда же жабыркаган тараптын ал чечимдерге макул болбогон учурларында күнөөкөр тараптын малы айдалып кетип, барымтага алынган фактылар да болгон. Көп учурларда бийлердин жана казылардын тиешелүү чечимисиз эле доогер тарап жоопкер тараптын малын өз алдынча айдап кетип барымтага алган. С.К. Кожоналиевдин пикири боюнча малды, кандайдыр бир мүлктү, ал тургай кара башыл адамды барымтага алуу кыргыздарда уруулук мезгилдерден бери эле сакталып келген.

Он тогузунчу кылымдын орто чендеринде уруулар аралык барымтага алуу абдан күчөгөн жана бул бүткүл кыргыз урууларынын гана эмес жалпы элдин биригүүсүнө тоскоолдук жараткан [120, 324-бет]. Барымтага алууну көргөндөрдүн айтуусу жана бизге келип жеткен документтер боюнча барымтага алууга уруунун эр жетилген эркектеринин баары катышкан жана мындан улам уруулар аралык карама-каршылыктар күчөп да кеткен учурлар болгон. Жалгыз же аз адам барып башка уруунун малдарын айдап кетүүсү же кылмышкердин өзүн же анын жакын адамын барымтага алып келүүсүнүн мүмкүн эместиги айтпасак да түшүнүктүү. Уруулар аралык чырга канчалык адам көп катышса, чырдын ошончолук татаалданышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Эки адамдын чырын токтотуп калуу чоң маселе жаратпайт, аларды өздөрүнүн тууган-уруктары, айыл аксакалдары тартипке чакырат. Ал эми уруулар аралык тополоңго айыл аксакалдары, бийлик башындагылар чакырып жатса аларды ким токтотот. Психология илиминде “тополоңчу топтун психологиясы-психология толпы” деген түшүнүк бар, тополоңду баштап коюу жеңил, бирок аны токтотуп калуу абдан кыйын, тополоңду кээде аны уюштуруучулардын өздөрү да токтотуп кала алышпайт. Кыргыздарда башка уруулардын жылкыларын үйүрү менен айдап келүү “жылкы тийүү” деп аталып, ал кандайдыр деңгээлде өзүнчө эрдик катары бааланып кетери тууралуу айтып өткөнбүз. Жылкысын алдырган уруунун жигиттеринин тынч жатпай, көп жылкынын изи менен келип, уруулар аралык каршылашып чабышуунун болору турган сөз. Т.М. Күлтелеев туура

белгилегендей, барымта алууга, жылкы тийүүгө өздөрүнүн социалдык-материалдык абалын жашыртуу максатында бардык эле катмардагы эркектер катышкан, анын үстүнө уруунун бардык жигиттери жолго чыгып жатышса, үйдө калуу чоң уят иш болгон [44, 253-бет]. Кыргыздар өз улуттук өзгөчөлүктөрү боюнча ашыкча намыскөй, башка элге турсун башка урууга оңой менен баш ийбейт. Мунун кесепетинен да кыргыз уруулары бириге албай, өз уруумду өзүм башкарам, башкага башкартпайм деген принципти катуу кармоо менен бирдиктүү мамлекеттүүлүккө келе алышпай, чачыранды жашашкан. Ар бир уруунун өз ханы жана манабы болору, алар бири-бирин тоготпой, теңтайлашып бийлик жүргүзүп келишкендиги жалпыга маалым эмеспи. Тилекке каршы, бул ашыкча намыскөйлүктөн, керек болсо, сокур намыскөйлүктөн, ич күйдүлүктөн жана ичи тарлыктан азыркыга чейин биротоло кутула албай келебиз.

Кыргыздар падышалык Россиянын карамагына өткөндөн кийин чачкын жашап келген элдик укук тартиптери жыйнакталып, тартипке салына баштады. Буга мисал, 1907-жылы Пржевальск шаарында он бир болуштуктун бийлеринин №6 чукул чакырылган съезди өткөрүлүп, анда кылмыштын түрлөрүн, ага карата жаза, айып пул төлөөнүн өлчөмүн аныктоо боюнча атайын Ереже (токтом) кабыл алынган. Эркек кишини өлтүргөндүгү үчүн үч жүз баш мал, бир төө, үч жүз сом акча, аял кишини өлтүргөндүгү үчүн жүз элүү баш мал, бир төө, жүз элүү сом акча, бирөөнүн бир көзүн чыгара чапкандыгы үчүн жүз элүү баш мал, эгер эки көз тең чыгара чабылса, ал кылмышкер киши өлтүргөн сыяктуу жаза тарткан. Кесилген кулак же мурун үчүн жүз баш мал, бир төө, тиш же манжа сынса, он мал, бир төө, кол же бут сынса, жүз баш мал, бир төө төлөө белгиленген [88, 294-бет].

Кайсыл эл, улут болбосун, алар кайда жана кайсыл мезгилдерде жашабасын, алардын укуктук эрежелери, кылган кылмыштары үчүн жазанын түрлөрү элдин жашоо-шартына, чарба жүргүзүү түрлөрүнө карата аныкталары бышык. Мисалы, океан же деңиз жээгинде жашап, негизинен балык тутуу, аны сатуу менен күн өткөргөн же дыйканчылык менен күн

кечирген элдерден кылган кылмышың үчүн мал менен айып тарт деп талап кылуу эч кандай логикага сыйбас эле.

Социалдык-мүлктүк теңсиздик, албетте, кыргыз элинин укуктук теңсиздигине да алып келген. Бийлердин, манаптардын жасоолдору кембагалды сабап кеткенде эч кандай жазага тартылган эмес, ал эми, тескерисинче, кембагал бийлик өкүлдөрүнө же алардын жигиттерине кол көтөрсө кызылдай балээге калган. Кыргыз элинин демейки укук тартиптери өзүнүн консервативдүүлүгүнө карабай көп кылымдар өзгөрүүсүз жашап келди. Ал укуктук эрежелер бийлик өкүлдөрүн, колунда барларды толугу менен канааттандырса, кембагал катмардагылар ал теңсиздик эрежелерине аргасыздан макул болушкан. Кембагал катмардагылар бай балдарынан же жигиттеринен токмок жесе да бийлер басымдуу көпчүлүк учурларда күнөөнү жабырлануучунун өзүнө оодарып коюшкан. Жылкы тийүү боюнча бир нече жолу сөз болуп өттү, айталы, кайсыл бир манап тигил же бул уруунун, байдын же манаптын жылкыларын уурдап келгиле деп жигиттерин жиберет. Күндөлүк турмушун араң өткөрүп жүргөн бечаралар андай батылдыкка бара алмак беле. Ошол жигиттер кокус колго түшүп калса аларды жиберген манап кайра алардын өздөрүн күнөөлөп суудан кургак чыгып кеткен. “Караш-Караш ашуусунда атылган ок” фильминдеги окуялар буга даана далил болуп турат. Буюртма аркылуу кылмыш жасалганда негизги күнөөкөр буюртмачы болууга тийиш, кылмыш жасаган адам кармалганда да таасирлүү же байлык-малы ашып-ташып жаткан буюртмачы дээрлик түрдө күнөөлөнгөн эмес.

Кыргызстан падышалык Россиянын курамына киргенден кийин орус мыйзамдары кылмышкерди сотсуз түрдө өз алдынча жазалоого тыюу салды. Бирок да, кыргыз эли ашыкча намыстуулугуна баруу менен уруу ичинде болгон кылмышты “жабылуу аяк жабылуу бойдон калсын” деп сыртка чыгарбоого аракет кылган да, майда-чүйдө кылмышка баргандарды жазалоо иштери айыл ичинде эле чечилген. Кыргыздар байыртадан эле туугандашып, урууалашып жашап келген, демек, уруунун таасирдүү адамдары, уруу

башчылары жана бийлери өз тууганынын орус мыйзамы боюнча соттолуп кетишин каалабастыгы өзүнөн өзү түшүнүктүү.

Ар бир урууну өкүлү өзүнүн жеке кадыр-баркы үчүн гана эмес жалпы уруунун баркы үчүн да жоопту болгон. Уруу башчылары кандайдыр деңгээлде конкреттүү уруунун туруктуу кадыр-баркы үчүн, жалпы уруу элинин башка уруулар алдында кемсинбеши үчүн күрөшкөн. Бир эле адамдын осол иши, уяттуу кылык-жоругу жалпы уруунун бетине көө сыйпап, ал уруу кандайдыр кемсинтүүчү лакап атка конуп калган да, ал лакап аттын унутулушу дээрлик түрдө мүмкүн эмес эле. Мына ошондуктан, башка уруу өкүлдөрүнө карата кылмышы үчүн кармалып калган адам эки оттун ортосунда калгандай абалда болгон. Ал, биринчиден, өз уруусунун башчысы, мурдагы манап, бийден, кийинки болуш (волостной), ыстарчындан (старшина) жазага (жок дегенде, катуу уруш укса) тартылса, экинчиден, кылган кылмышы үчүн башка уруунун, ал гана турсун, орус мыйзамынын алданда да жооп берген. Ошондуктан, кылымышы билинип калган кылмышкер аны жайгаруу үчүн дароо зоболосу бийигирээк адамдарга кайрылууга аргасыз болгондугун Г.С. Загряжский да жазып калтырган [121, 192-бет].

Кыргызстан элдеринин Россиянын курамына кирүү учурундагы өткөөл мезгилдерде калк патриархалдык коомдун саркындыларынан биротоло кутулуп бүтө элек эле, моюнга алганда, кыргыздар феодалдык коомдо жашап жатат деген да анчейин туура эмес болуп калар эле, себеби көчмөн жашоо образы феодализм түшүнүгүнө толук туура келбей калат эмеспи.

Тарыхый булактар да он жетинчи, он сегизинчи кылымдарда да уруу-уруу болуп жашаган кыргыз элинде бийлердин өзгөчө орду болгондугуна күбө болуп турат. Ал тургай, тоолу аймактарда азыр да кыргыздар бири-биринен алыстабай, уруу-уруу болуп жамаатташып отурукташып жашашат. Түздүктөрдөгү кыргыздарда мындай көрүнүш жокко эсе жана аларда уруу сүрүштүрүү да кескин азайган, мындай айылдарды элде “беш кошкон” айыл

деп коет эмеспи. Ал эми шаарларда, шаар тибиндеги поселектордо кимдин кайсыл уруудан экендиги дээрлик эч кимди кызыктырбайт.

А. Леонтьевдин пикири боюнча бийлердин бийлиги уруулук түзүлүштүн продуктысы [122, 119-бет]. Чынында, элди башка уруунун өкүлү болгон бийдин башкарууга моралдык укугу такыр жок болгон. Урууч улук жана жердешчилик ошол мезгилдердеги кыргыздарды гана артка тартпастан бул эски, урууч улук жана трайбалисттик көз караштардын кедергиси учурдагы республикабыздын саясий-эконмикалык турмушуна жана өнүгүүсүнө аздыр-көптүр кедергисин тийгизип жаткандыгы ачуу чындык.

Он тогузунчу кылымдын жетимишинчи жылдарында кыргыздардын жана казактардын укуктук системаларын изилдөөгө алган Г.Загряжский бийлерди ошол учурлардагы сот өндүрүшүн, элдик үрп-адаттарды, укук тартиби боюнча эрежелерди жана жоопкерчиликтерди, жергиликтүү элдин психологиялык өзгөчөлүктөрүн мыкты өздөштүргөн адилет адамдар катары сүрөттөгөн [121, 193-бет]. Албетте, изилдөөчү бийлерге артыкча баа берип жиберген. Ошентсе да, советтик идеологиянын талабы менен бай-бийлерди, жалпы эле ошол мезгилдердеги бийлик өкүлдөрүн бир беткей жамандоо талабы ачык болбосо да коюлуп келген. Чыны айтканда, малы эсепсиз көп байларды калың элдин укуктук жоопкерчиликтери, кылмыштардын жана аларга берилүүчү жазаларды түрлөрү сыяктуу маселелер анчейин кызыктырбайт. Алар үчүн башкы кызыкчылык - малынын санынын көбөйүшү, жалпы элге “паланча бай” деп атынын таркалышы.

Байыркы кытай документтерине таянуу менен А.Леонтьев бий кызматы мурас катары атадан балага өтүп турган деп белгилейт, С.М.Абрамзон да бул пикирге кошулуу менен ар бир уруунун өзүнүн бийи болгон деп жазган [123, 20-бет]. Он тогузунчу жүз жылдыктын жарымына жакын көпчүлүк бийлер башкаларга салыштырмалуу материалдык жактан баюу менен манаптарга айлана баштады жана уруулук бийликти толугу менен өз колдоруна алышты.

Ал мезгилдерде кимде мал-байлык көп болсо, анын кадыр-баркы да көтөрүлүү менен бийлик да анда болору түшүнүктүү. Ошентип, манаптар

байлыкка да, бийликке да ээ болуу менен өз урууларын да башкарышты, укук тартиптерин колго алуу менен олуттуу кылмыштар боюнча мурунку бийлердин да кызматтарын аткара башташты. Майдараак кылмыштарды, укук тартиптеринин бузулууларын бийлик рангы боюнча өздөрүнөн төмөн турган бийлерге да тапшырып коюшкан.

Уруунун бирден бир жеке башчысына айланган манаптар өз уруусунда гана эмес, белгилүү бир аймак боюнча чексиз бийликке ээ болушту. Мындай бийликке ээ болгон манаптар эч ким тарабынан көзөмөлгө алынбай калды (алар көзөмөлгө алдырышпайт да болчу), алардын көпчүлүгү ар кандай соттук иштерди өзүм билемдик менен алып барышкан, чечим чыгарышкан жана булардын кылмыш иштери боюнча туура чечим чыгарыша тургандыгына кепилдик да жок эле. Г.С. Загряжский да манаптарга айланган чоң уруу башчыларынын башкаруу бийлигин да, сот бийлигин да өз колуна алышкандыгы, аларга эч ким кийлигише албастыгы, туура эмес чечимге даттануудан дээрлик пайда жок экендиги тууралуу баса белгилеген [124, 362-бет].

Сот өндүрүшү, жалпы эле сот иштери коомдун бардык жактарын өз ичине камтып турат, кандай бийлик, кандай доор болбосун калктын күндөлүк жашоо-тиричилиги, чарба жүргүзүүсү, өз ара мамилелери, соода-сатыгы кайсыл бир бийлик органдары тарабынан тартипке салынып туруута тийиш. Манаптарга жана бийлерге карата канчалык деңгээлде негативдик пикирлерди билдирбейли, алар ушул функцияны жамандыр-жакшыдыр аткары келишкен. Советтик идеология бизге бай-бийлерди, манап, болуштарды бүтүндөй жаман көрсөтүп келген. Ар бир урууда жана айылда ошол мезгилдерде оокаты өтпөй калып, өтө начар жашаган кембагалдардын да болгондугу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бирок да, кайсыл бир үй-бүлөнүн ачкадан өлгөн учурлары дээрлик жок болгон. Уруу башчысына айланган байлар, бийлер жана манаптар өзүнүн карамагындагы жарандарга көз салган, жамандыр-жакшыдыр жардамын берген. Кимдир бирөөнүн ачкадан өлүп калгандыгы же болбосо кыйын жашоодон улам башка урууга, элге үй-бүлөсү

менен көчүп кеткендиги, биринчи кезекте, ошол айылды бийлеген бийлик өкүлүнө таяк болуп тийген. Ошол эле Г.С. Загряжский манаптар жалпы кыргыз калкынын уруу-уруу болуп бөлүнүп тургандыгына кызыгдар болушкан деп белгилейт [125, 9-бет].

Эгер башкаруунун уруулук мүнөзү жоюлуп, чексиз бийлик хан, император же падыша катары бир адамга өтө турган болсо, калгандары жогорку бийликтен четтеп, өз уруусун да өзү билгендей башкара албай калмак. Мына ушул уруулук бийлик кыргыз элинин расмий түрдөгү мамлекеттүүлүккө айланышына кедерги болду, уруулар, уруу башчылары бири-бири менен атаандашып, ал тургай, айрым учурларда каршылашып жашап келишти.

Кокон хандыгына салыштырмалуу Россия ошол учурларда эле бир топ прогрессивдүү өнүккөн эле. Чынын айтканда, чачкын жашаган жана курал-жарагы начар кыргыз эли Кокон хандыгына да, падышалык Россияга да каршылык көрсөтө албас эле. Өнүгүп-өсүү үчүн Россиянын курамына кирген учурда өзүнүн жеке бийлигин жоготуудан чочуган айрым уруулурдын манаптары элди мыкты куралданган орус аскерлерине каршы көтөрүп, натыйжада карапайым калк катуу жабыркады. Курманжан датканы эмне үчүн даңазалап жатабыз, себеби ал Камчыбек уулунун дарга асылгандыгына, Абдылдабек уулунун энесин укпай, ага караманча каршы туруп орус аскерлерине каршы чыкканына карабай Россиянын бийлик өкүлдөрү менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, Кыргызстандын түштүгүн үркүн балакетинен сактап калды. Кокон хандыгына карап турган мезгилдерде кыргыз элинде эч кандай алга жылуу болбогондугун Ч.Валиханов да белгилеп өткөн [95, 379-бет].

Кокон хандыгынын учурунда жана ага чейин аз-аздап кыргыз элинин аң-сезимине сиңип баштаган ислам дини, шария эрежелери элдик адат, укуктук жобо, эрежелер менен биргеликте иштеп турган. Ислам дини баштапкы учурларда мажбурлоо жолу менен кабыл алына баштагандыгын айтып өттүк. Адилеттүүлүк үчүн айта кетүүгө тийишпиз, падышалык Россия

бүтүндөй Борборук Азия, анын ичинде кыргыздарды да өзүнө каратып алгандан кийин ислам динине кысым көрсөткөн эмес, калктын диний эркиндиги сакталып кала берген. Салыштырып көрөлү, кыргыз элинин алыс-жакын туугандары деп эсептелинип келген Сибирь элдери, алтайлыктар бир динди берилип жана катуу сактап тутпагандыгына байланыштуу кандайдыр деңгээлде орусташып кетишти деп жатабыз. Бала аттары оруска коюлуп кетти, айрымдар эне тилин билбей калды, чачкын жашоонун кесепетинен элик адат-салттардан аздыр-көптүр алыстай башташты. Борбордук Азия элдеринде көчүп келген славяндар үчүн чиркөлөр курулганы менен жергиликтүүлөр ага басып барышкан жок, адам аттары орусча коюлбады, бул көрүнүш да кийинки, азыркы мезгилдерге жакынкы учурларда эле анча-мынча башталып кетти.

Ж.Сманбаева диний канондордун турмуш-тиричиликке байланышкан маселелерде – балага ат коюуда, эркек балдарды сүннөткө отургузууда, балдарды үйлөндүрүп, кыздарды турмушка берүүдө, үй-бүлөнүн ажырашуусунда, дүйнөдөн өткөндөрдү жерге берүүдө ж.б.у.с. салыштырмалуу түрдө так колдонулгандыгын белгилейт [126, 161-бет]. Муну менен кыргыз элинин улуттук каада-салттары, үрп адаттары биротоло четке сүрүлүп калды деп айтууга таптакыр мүмкүн эмес. Кыргыз эли улуттук металитети боюнча башка салт-санааларга, ишенимдерге оңой менен баш ийбеген эл. Той, балдарды үйлөө, кыздарды турмушка берүү, көзү өткөндөрдү жерге берүү боюнча маселелерде эл азыркыга чейин өз улуттук үрп-адаттарын кое бербей келет.

Кыргыз элинин укуктук тартибинин комплекстүү өзгөрүүлөрү ички коомдук процесстердин негизинде эмес, коңушу жашаган элдердин, биринчи кезекте, ислам дининин, Кокон хандыгынын, кийинчерээк падышалык Россиянын таасиринде жүрүп турду. Кыргыз эли Кокон хандыгына баш ийип калгандан кийин мурдагы бийлердин кызматын казылар аткарып калды. Бул деген бийлер бийликтерин казы болуп дайындалган башка адамдарга тапшырып берди дегендик эмес, жөн гана ислам дининин талабына ылайык

ат өзгөртүү гана. Ушул сыяктуу эле мурдагы ири жана таасирлүү манаптар даткаларга, даткалар Россиянын курамына киргенден кийин болуштарга айланышты. Азыр деле айтыла калып жүрбөйбү, канчалык жөндөмдүү болбосун карапайым катмардан чыккандар бийликке оңой менен бара албай жатышат, бийликтегилер, жетекчи кызматтагылар мурдагы эле атка минерлердин балдары жана кыздары, айланып эле бийлик атадан балага өтүп кетүүдө деп. Жашоо-турмуш жагдайларынын, чарба жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу элдик каада-салттардын элементтери шарият таңуулаган диний укук тартиптерине да киргизилди. Казылардын компетенциясы бийлердикинен айырмаланып турганы менен ошол учурлардагы сот өндүрүшүндө эки түрдүү кызматтар өз ара бири-бирин толуктап иш жүргүзүп турду. Жөнөкөй тил менен айтканда, отурукташып жашаган элдерде айып көбүнчө акча (теңге) менен төлөнсө, көчмөн кыргыздарда айып негизинен мал менен төлөнгөн. Айрым кембагал кыргыз жарандары акчаны өмүрүндө колуна кармап, көзү менен көрбөгөн десек да жаңылышпаган болор элек. Казылардын жана бийлердин кызматы кыргыз элинде Совет бийлигинин орношу менен биротоло токтотулду. Совет мезгилинде деле айыл жерлеринде “аксакалдар соту”, ишканаларда жана окуу жайларында “жолдоштук сот” прициптери иштеп келген.

Шарияттын укуктук системасы диний үгүт иштерин жүргүзүү менен коомдук жашоонун бардык компоненттерине, алардын ичинде ар бир жекече индивидуумга таасир этүү менен мусулман укук тартиптери улуттук үрп-адаттар нормаларына аралашып кирип кете алды.

Буга чейин улуттук адаттарда оор кылмыштар менен жарандык кылмыштардын чеги так ажыратылган эмес жана алар бийлер тарабынан жалпысынан алып карала берген деп айтып өттүк. С.Кожоналиев казылар аркылуу шарият укук тартиптери акырындап эл арасында калыптана баштагандан тартып оор кылмыштар менен жарандык кылмыштардын чеги акырындап аздыр-көптүр ажыратыла баштады жана ага байланыштуу түрүү кылмыштарга жараша жазалардын түрлөрү да көбөйдү деп жазат. Албетте,

бул пикирге бир тараптуу так кесе кошулууга болбойт, мисалы, А.В. Смирнов бийлер менен казылардын сот өндүрүшүн алып баруусунда принципиалдуу айырмачылыктар болгон эмес деп баса белгилейт [127, 172-бет]. Чындыгында, Ф.Сайфуллаев айткандай, шарият укук тартиптеринде азыркыдай процессуалдык кодекстер, атайын мыйзамдар жана алардын беренелери, ал беренелердин бөлүмдөргө бөлүнүшү болгон эмес да. Анын үстүнө, шарият коомдук мамилелердин бардык комплекстерин тартипке салуучу укуктук эрежелер жана талаптар боюнча токтомдордун жана жоболордун жыйындысы катары каралат. Анда азыркыдай жарандардын укуктары жана милдеттери, кылмыштын түрлөрү майда-чүйдөсүнө чейин конкреттештирилип өз-өзүнчө берилбейт [125, 5-бет].

Шарият эрежелеринде мусулмандардын милдеттери гана эмес алардын Алланын, жалпы жарандардын жана коом алдындагы укуктары да берилген. Анда укуктук, диний мазмундагы жана тарбия, жүрүм-турум иштерине багытталган моралдык-нравалык ченемдер берилген.

Кандай гана укуктук система болбосун, ал өзүнө тиешелүү спецификалык өзгөчөлүктөрүнө, принциптерине, өнүгүү деңгээлине карабастан коомдогу коопсуздукту камсыз кылууга милдеттүү жана бул милдеттер жарандардын бири-бири менен жана ошондой эле ар бир инсандын коом менен болгон байланышын тартипке салуу аркылуу ишке ашат. Көчүп-конуп жашоосун өткөргөн кыргыз элин исламдаштырууда негизги калкы өзбектер болгон Кокон хандыгынын таасири чоң болду жана бул саясат дароо эле ишке аша койгон жок. Ислам динин өзбектерге, демек, Кокон хандыгына жанаша жашаган түштүк кыргыздары алгач кабыл алды, ал бара-бара түндүк кыргыздарга да акырындык менен жайылтылды.

Кыргыз эли Кокон хандыгынын курамында турганда мусулман укуктук тартиптерин, жалпы эле ислам билимдерине аздыр-көптүр ээ болгон казылар, муфтийлер, казы-келондор, аглялар жана башка диний ишмерлер сот өндүрүшүн жүргүзгөн. Демек, Кокон хандыгынын чегинде жүргүзүлүп

жаткан сот иштери аз да болсо мурунку улуттук эрежелерге караганда тагыраак болгон.

Шарият тарабынан колдоого алынган ислам коомунун негизги баалуулуктары: дин, жашоо, акыл-эс, тукум улоо, жеке менчик, жарандар ортосундагы өз ара түшүнүүчүлүк мамилелер, сабырдуулук ж.б. Кыргыз коомчулугунда мурдагы оор түрдөгү кылмыштар менен жарандык кылмыштардын ортосунда ачык-айкын чек болбогон сыяктуу эле жөнөкөй кылмыш менен дин эрежелерин бузуу боюнча кылмыштын ортосунда да чек болгон эмес, ал тургай, бул чек мурдагы салыштырмалуу бир топ бүдөмүк да болгон. “Кыргыздар ислам динин кабыл алгандан жана ага толук түрдө баш ийип калгандан кийин диний кылмышка баргандар жөн гана кылмышкерге айланбастан күнөөгө да батат дешкен, башкача айтканда, шария талаптарына каршы чыккан болот же тескерисинче, динге каршы аракеттерди жана көз караштарды кылмыш катары эсептешкен” [33, 129-бет].

“Кыргыздардын демейки укуктук эрежелери боюнча кылмыштар жалпысынан оор жана жеңил кылмыш болуп бөлүнүп каралган. Оор кылмыштарга төмөнкүлөр кирген:

а) кадырлуу жана бийлик адамдарынын материалдык, моралдык кызыкчылыктарына доо кетирген кылмыштар;

б) ички-тууган уруктар ичинде бири-бирине карата болгон кылмыштар;

в) үй-бүлө ичиндеги анын башчысына, башкача айтканда, аялдын күйөөсүнө, балдардын атасына карата болгон кылмышы;

г) кайра-кайра кайталанган (рецидивисттик) кылмыш;

д) курал колдонулган кылмыш;

е) жаратылыш кырсыгы болгон учурлардагы кылмыш, марадерчулук” [34, с.74]. Булардан тышкары, кыргыз укуктук эрежелеринде адам өлтүрүү, кыз баланы алып качуу же аны зордуктоо, так далилденген зиначылык да оор кылмыштардын катарына кирген.

Кылмышкерлер акыл-эсинин кемдиги, балакатка жете элек курагы, аргасыздыктан же ачкачылыктан уурулукка баргандыгы үчүн жана ошондой

эле ата-эне баласынын тартипсиздиги жана кандайдыр кылмыш кылгандыгы үчүн токмоктосо жоопко тартылган эмес. Кыргыз укуктук эрежелеринде коргонуу (өзүн, жакын адамдарын же мүлкүн) үчүн же аргасыздан кылмышка баруу жана аларды кылмыш жоопкерчилигинен бошотуу жоболору да бар [34, 184-бет].

Кылмышка карата жазаны жеңилдетүүчү жагдайлар:

1) кылмышкердин күнөөсүн мойнуна алуусу менен өзүнүн келүүсү жана кылмышын мойнуна алуу менен сот өндүрүшүнө катышуучулар менен кызматташуусу;

2) кылмыштын биринчи жолу жасалып жатышы;

3) кылмыш аркылуу келтирилген чыгымдын аздыгы же ал кылмыштын коом үчүн зыян келтирбеши;

4) аффект абалында жасалган кылмыш.

Кыргыз элинин жазык укуктук эрежелери кылмыштын субъективдүү жагын кароо менен анын төмөнкүчө эки формасын белгилеген: атайылап даярдануу, карасанатайлык менен жасалган кылмыш жана кокустуктан, байкабастыктан жасалган кылмыш. Адат эрежелери боюнча кокусунан өлүм болгон учурларда жабырлануучу тарапка кун төлөнгөн эмес. Кыргыз элинде "төө чечмей", "өпкө чапмай" сыяктуу улуттук оюндар, "эр сайыш" сыяктуу катаал оюн да болгон. Айрым учурларда эр сайыштан эрлер өлүп, аларга да кун төлөнгөн эмес. Ошондой эле, кайсыл бир тарапка кокустуктан материалдык зыян келтирилгенде чыгымдын орду толтурулуу менен күнөөлүү адам жоопко тартылбаган [129, Электрондук ресурс].

Денеге оор жаракат келтирилгендеги жаза тууралуу Н. Изразцов мынтип жазат: "Көзгө оор жаракат келтирүү аркылуу бир көздүн көрбөй калуусуна алып келүү эң оор жаракат катары эсептелинсе, эки көздүн тең көрбөй калуусуна алып келген жаракат киши өлтүрүү менен катар бааланган жана ал үчүн кун төлөнгөн [56, 6-бет].

Жаранга олуттуу жаракат келтирилгенде же киши өлүмүндө учураганда жаракат алган адамдын же өлгөн адамдын жакындарынын өч

алууга чейин баруусуна, кылмышкерди жазалоосуна жол берилген. Элдик адат жана шарият эрежелери талион принциби боюнча канга кан, жаракатка жаракат жолдорун колдонууга уруксат берген. Киши өлтүргөн кылмышкерге карата жазанын түрүн тандап алуу артыкчылыгы өлтүрүлгөн адамдын үй-бүлө мүчөлөрүнө берилген, ал жазалардын биринчиси – киши өлтүргөн кылмышкерди өлүм жазасына тарттыруу, жаракат келтирген кылмышкерге дал ошондой жаракат келтирүү. Экинчиси – күнөөлүү тараптан материалдык компенсация алуу, ал кыргызча “кун”, мусулман укук тартиби боюнча “дия”, үчүнчүсү – кылмышкерге кечирим берүү.

Кыргыз элинин укуктук тартиптеринде кылмышкерди жазалоонун башкы максаты болуп келтирилген моралдык зыяндын ордун толтуруу, жабыркаган тарапка материалдык төлөм төлөтүү эсептелген. Шарият эрежелери боюнча да, улуттук адаттар боюнча да кылмышкерге карата жазанын төмөнкүчө эки түрү колдонулган: биринчиси, оор кылмышы боюнча кылмышкерди өлүм жазасына тартуу де денесине жаракат келтирүү, сабоо ж.б., экинчиси, кылмышкердин өз күнөөсү үчүн айып (материалдык чыгым) тартуусу. Кошумчалап кете турган болсок, бийлердин же казылардын өкүмү боюнча кылмышкерлерге карата жазанын төмөнкүдөй түрлөрү колдонулган: оор кылмышы үчүн кылмышкерди жабыркаган тарапка кулдукка өткөрүп берүү, жеке өзүн же үй-бүлөсү менен айылдан айдап жиберүү, кун, айып төлүтүү, эл алдында өз күнөөсү үчүн кечирим суратуу, кылмышына жараша бардык мүлкүн же кайсыл бир бөлүгүн жабыркаган тарапка алып берүү ж.б.у.с. [34, 89-бет].

Мусулман укук тартиби оор жана жарандык кылмыштарга карата жазалоонун төмөнкүчө үч категориясын бөлүп карайт: худуд, кисас жана тазир [97, 572-бет]. Биринчи жана эң катаал категория - хадд («худдуд»), ага ислам динине каршы чыгуу, бийликке каршы төңкөрүш, зиначылык, уруулук, талап-тоноочулук, жалган жалаа жана башкалар кирет. Экинчи категория кисас деп аталат да ага киши өлтүрүүгө, бирөөнүн денесине оор

жаракат келтирүүгө карата жазалар кирет. Калган кылмыштардын бардыгы үчүнчү категория – тазир катары каралат.

Кылмышкерге карата өлүм жазасы – “өкүм” уруу башчыларынын, бий, казылардын жана башка кадыр-барктуу, таасирлүү бийлик өкүлдөрүнүн чечими менен чыгарылган. Өлүм жазасынын ишке ашырылышы үчүн бектин, жогорку даражалуу манаптын же хандын макулдугу да керек болгон. Адатта, өлүм жазасынын ишке ашырылышы алдын ала элге жарыяланып, ал эл көп чогулган жайларда ишке ашырылган [88]. Өлүм жазасы дарга асуу, муунтуу, колу-бутун байлап тоо арасына жырткычтарга жем кылып таштап коюу, сууга чөктүрүү, бийик аскадан же мунарадан түртүп жиберүү, үйрөтүлбөгөн азоо жылкынын куйругуна байлап туруп айдап жиберүү ж.б. аркылуу ишке ашырылган. Кыргыз элинин улуттук каада-салты боюнча оор кылмышы үчүн кылмышкерди өлүм жазасына тартуу өтө сейрек колдонулган. Андан көрө жабыркаган тарапка кун төлөтүүнү эл артык көргөн. Кундун өлчөмү өлтүрүлгөн адамдын эл арасындагы кадыр-баркына, ээлеген кызматына, жынысына, жаш курагына жана ошондой эле кылмышкерди материалдык абалына жараша аныкталган [34, 184-бет].

Кыргызстан Россия империясынын курамына киргенден кийин кыргыз элинде гана эмес бүткүл Борбордук Азия аймагында падышачылык өкмөт тарабынан административдик башкаруу жана сот системасы боюнча реформа жүргүзүлүп, мурда кылмыш иштерин иликтөө жана кылмышкерлерге карата жазанын түрүн аныктоо боюнча иштеп келген казылардын иш-аракеттерине тыюу салынды. Мындан ары казы-соттор калк тарабынан үч жылдык мөөнөт менен шайлана баштады жана андай шайлоолордун жыйынтыгы областтардын аскердик губернаторлору тарабынан бекитилген, бул боюнча 1886-жылы “Түркстан крайын башкаруу жобосу” деп аталган атайын токтом да чыккан. Бул токтомго 1867-жылы чыгарылган “Жети-Суу жана Сыр-Дарыя областтарын башкаруунун жобосунун долбоору” негиз болгон [131, 201-бет].

Кыргыз элинин айрым урууларынын көчмөн жашоодон отурукташып жашоого өтө башташы Кокон хандыгынын көз карандылыгына өтө баштаган мезгилге туура келет. Мурун көчмөн кыргыздар жайлоого көчпөй дыйканчылык менен түз жерлерде күн көргөндөрдү “жатакчылар” деп аларга кемсинтүү менен мамиле жасашкан. Кыргыз элинин Россияны курамына кириши менен отурукташып жашагандардын саны көбөйө баштады, кедей-кембагалдар орус батрактары менен мамиле мамиле түзүүгө өтүшүп, там салганды, өнөр үйрөнгөндү өздөштүрө башташты. Падышачылык администрация кыргыздар үчүн элдик соттордун төмөнкүдөй форматтарын бекитти: соттор (сот өндүрүштөрүндөгү негизги күчтөр); 2) соттордун съезддери; 3) соттордун чукул чакырылган съезддери.

Казылардын соттук укуктары кескин түрдө чектелди. Буга чейин казылар тарабынан соттолгондор эми падышалык соттордун юрисдикциясына өттү. Ошентсе да, падышанын укук тартиптери боюнча чыгарган чечимдерин толугу менен аткарууга мүмкүнчүлүк болбой жатты. Бул үчүн россиялык укук тартиптерине негизделген атайын сот иштери боюнча даярдыктан өткөн адистер караманча жетишсиз эле. Натыйжада, сот иштеринде шарият тартиптери да, кыргыз элинин укуктук эрежелери да жана россиялык укуктук талаптар да бири-бири менен аралашып жатып калды. Бал укуктук эрежелердин бири-бирине жолтолук кылган учурлары да жок эмес эле. Мисалы, кылмышкерди таза шарият эрежелери боюнча соттоодон орус бийлик өкүлдөрүнөн тартынышкан, орчундуу кылмыш жасагандарды түрмөгө отургузуу кыргыз эли үчүн шумдуктуудай көрүнүш, бир балакет катары кабыл алынган.

Кыргызстандын аймагында падышалык бийликтин улуттук үрп-адаттардын жана шарият эрежелеринин жашап туруусуна уруксат берүүсү убактылуу көрүнүш эле жана ал конкреттүү тарыхый жагдайлар жана өзгөчөлүктөр менен шартталып турган.

Кыргызстандын Россия империясынын курамына кирүүсү кыргыз элинин эволюциялык өсүп-өнүгүүсүндөгү өзүнчө бир башталыш чекит

(точка отчета) болуп калды, бул алга карай өзгөрүүлөр укуктук системанын жаңыланышынан да даана байкалар эле. Элдин жашоо-турмушу, социалдык абалы акырындап өзгөрө баштаганы менен укуктук системаларда кардиналдык түрдө өзгөрүүлөр жүргүзүлдү. Мунсуз мүмкүн да эмес эле, падышалык Россия Борбордук Азияны бүтүндөй өзүнө каратып алгандан кийин, жөнөкөй тил менен айтканда, кыргыздын кыргызча, казактын казакча, өзбектин өзбекче, тажиктин тажикче жашоосуна, ар кимисинин өздөрүнүн укуктук эрежелерин колдонуусуна жол берилбейт эле.

Адат (демейки укук) кыргыз элинин укуктук системасында баштапкы феодализм мезгилинен баштап эле иштей баштаган. Салттык кыргыз коомунун байлар жана кедейлер деп шарттуу бөлүнүшүнүн кесепетинен кыргыз элинин укуктук системасы манаптардан жана бийлерден турган феодалдык бийлик төбөлдөрүнүн кызыкчылыктарына ыңгайлашып калды жана ал жалпы элдик эмес уруулук чектен да так кесе чыга алган эмес. Тилекке каршы, мындай укуктук система кыргыз элин алдыга карай өнүктүрүүгө багыт албай эле прогресске айрым тоскоолдуктарды да жаратып келди.

3.2. Салттык-традициялык формадагы жазык укуктарынын Кыргыз Республикасынын мыйзамдары деп аталган азыркы мыйзам кодекстерине алмашышы

Кыргызстандын Россиянын курамына кириши, жөнөкөйлөтүп айтканда, кыргыз этносунун эволюциялык өсүп-өнүгүүсүн токтотту, бул өнүгүүнү абдан эле динамикалык өсүш деп атуу да туура эмес болор эле да, аны биз толкундуу, бир калыптагы эмес өсүү деп атоону туура көрдүк. Ага ички да, сырткы да факторлор тер таасирин тийгизип турду. Кыргыз элинин Россияга кошулуусунун алгачкы этаптарында гана эмес Октябрь революциясынын жеңишинен кийин да Совет өкмөтүнө, демек, Россияга каршы чыккандар абдан эле көп болду. Алар бийлик өкүлдөрү, дин кызматкерлери жана аларга азгырылып алданган карапайым адамдар эле. Кыргыз элине салыштырмалуу социалдык-экономикалык жана укук

эрежелери боюнча бир топ жогору турган Россия мамлекетинин таасири менен тарыхый ченемдер менен алып караганда аз убакыттын ичинде эл өнүгүүгө ээ боло баштады. Мурда кыргыз эли коңушулаш элдер менен гана мамиле түзүп, дүйнөлүк цивилизация тууралуу дээрлик кабарсыз болсо, эми Россия аркылуу жакынкы гана эмес алыскы чет өлкөлөр, алардын маданияты, укуктук мыйзамдары тууралуу маалыматтарды ала башташты, алардан таасирленишти.

Кыргызстандын тарыхынын советтик мезгилдердеги өнүгүү этаптары анын өз алдынча мамлекет катары (убактылуу автономиялык түрдө болсо да) өнүгүү өзгөчөлүктөрүн, укуктук мыйзамдарынын калыптануу жолдорун аныктады. Мурда кыргыздар “элүү жылда эл жаңы, жүз жылда жер жаңы” деп эволциялык акырындап өнүгүүгө макул болуп келишсе, бул макал эми актуалдуулугун жоготту жана азыр “эки жылда эл жаңы, жети жылда жер жаңы”десек да жаңылышпаган болор элек.

Совет мезгилинин алгачкы жылдарынан баштап эле Кыргызстандын азыркы укуктук тартиптерини жана жоопкерчиликтеринин пайдубалы түзүлө баштады. Кыргызсан Республикасынын укуктук системасынын азыркы өнүгүү этаптары мазмуну боюнча да, формасы боюнча да советтик укук кодекстеринин модернизацияланышына, заман талабына ылайык жаңыланышынан, толукталышынан жана айрым өзгөртүүлөрдүн киргизилишинен турат деген пикирдебиз.

СССРдин түзүлүшү менен жалпы союздук масштабдагы жазык мыйзамдарынын иштелип чыгышы башталды. 1924-жылы кабыл алынган “СССРдин жана союздук республикалардын жазык мыйзамдарынын негизги башталыштары” деп аталган токтом федерациянын субъектилеринин унификацияланыш (бир түргө келтирүү) процессине шарт түздү жана ал узак убакыттарга, 1940-жылга чейин созулду. Мисалы, Кыргыз Советтик Социалистик Республикасынын жазык кодекси 1936-жылы анын союздук республика статусун алгандан кийин гана кабыл алынды. Кийинки жылдарда бардык союздук республикалардын сот өндүрүштөрүнүн жүрүү эрежелери

Федеративдик Социалисттик Республикалардын Россиялык Союзунун жазык кодекстеринин форматында түзүлө баштады.

Мамлекет (СССР) тарабынан Борбордук Азия республикаларына, алардын ичинде Кыргызстанга социалисттик укук тартиптеринин интенсивдүү түрдө киргизиле башташы ар бир улуттун байыртадан келе жаткан укуктук эрежелеринин ар түрдүүлүгүнүн натыйжасында бир топ кыйынчылыктарга туш болду. Ар бир улут, эл пассивдүү түрдө болсо да элдик укуктук тартиптерининен бир заматта эле кол үзүүнү каалай бербеди же жаңы талаптарга жооп берген мыйзамдардын зарылдыгын айрымдар жеткиликтүү түшүнө алышпай жатышты.

Ар бир улуттун жашоо-тиричилиги, чарба жүргүзүүсү, диний ишенимдер боюнча ар түрдүүлүгү, жергиликтүү калктардын массалык сабатсыздуулугу, алардын жашаган жерлеринин климаттык-рельефтик өзгөчөлүктөрүнүн натыйжасында проблемалардын конгломераты (мында, ар түрдүү көз караштардын жана пикирлердин жыйындысы) келип чыкты жана бул проблемаларды чечмей сайын укуктук системанын реформасын ишке ашыруу мүмкүн эмес эле.

1930-жылдардагы советтик жазык мыйзамдары абдан эле саясатташып, алар репрессивдик кызматтарды да аткарып калган. Кыргызстандагы биринчи этаптагы репрессия манаптарга, болуштарга жана бай-бийлерге багытталса, кийин ал массалык түргө өтүп кеткен.

СССРдин Жогорку Кеңешинин 1958-жылдагы “ССР Союзунун жана союздук республикалардын жазык мыйзамдарынын негиздери” деп аталган нормативдик актылардын негизинде буга чейинки катаал жана саясатташкан мыйзамдар принципиалдуу түрдө өзгөртүүлөргө учурады. Кийинки мыйзамдар коомду мурдагыга салыштырмалуу бир топ демократиялаштырууга жана либералдаштырууга багытталган мамлекеттик саясат менен үндөшүп турду. Мисалы, аларга анчалык олуттуу эмес укук тартибин бузгандарды жана административдик, дисциплинардык майда кылмыштарды жазага тартпоо сыяктууларда айтсак болот. Мындай

айыптары үчүн күнөөлөгөндөр биринчи жолкусунда эскертүү, андан кийин сөгүш жарыялоо менен чектелишкен.

Коомчулукка, элдин тынч жашоо-турмушуна, ден-соолугуна жана өмүрүнө, жеке менчигине коркунуч келтирген терс аракеттер кылмыш катары эсептелген. Мисалы, жогоруда аталган “ССР Союзунун жана союздук республикалардын жазык мыйзамдарынын негиздери” нормативдик актынын 7-беренесинде “советтик коомго же мамлекеттик түзүлүшкө, чарба жүргүзүүнүн социалисттик системасына, социалисттик же жеке менчикке, атуулдардын жекече, саясий, мүлктүк, эмгекке жана башкаларга болгон укуктарына жана ошондой эле социалисттик укук тартиптерине коркунуч келтирип, жазык мыйзамдарында белгиленген иш-аракеттер (аракеттенүү да, аракетсиздик да) кылмыш катары бааланат” деп жазылган.

Коомдук коопсуздукка коркунуч келтирбеген майда кылмыштар жазык мыйзамдары боюнча кылмыш катары эсептелбейт [132, Электрондук ресурс].

1960-жылы 29-декабрда Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңеши тарабынан кабыл алынган мыйзамдык кодекстердин негизи катары саналган Жазык кодекси [133, 145-бет] жана Жазык процессуалдык кодекси [133, 166-бет] СССР мезгилиндеги ички саясий процесстердин логикалык натыйжасы болуп калды. Бул мыйзамдык кодекстер СССРдин жогорку саясий жетекчилигинин демилгеси менен жалпы союздук деңгээлдеги мыйзам ченемдик процесстерге айланды жана бул укуктук процесстердин жүрүшүндө бир катар укуктук нормативдик актылар кабыл алынып, алар бардык мыйзамдык базалардын негизи катары кызмат кылды.

1960-жылдагы Кыргыз ССРинин Жазык жана Жазык процессуалдык кодекстери Кыргызстандын укуктук тарыхындагы эң алгачкы толук кандуу нормативдик документ болду. Ата Мекендик жазык мыйзамдары жана укуктук тартиптери өзүнүн өнүгүү жолунда жүз жылга жетпеген мезгил ичинде мурдагы айрым карама-каршылыктарды жана кемчиликтерди жок кылууга жетишип, мурдагыларга салыштырмалуу бир топ так укуктук мыйзамдар түзүлдү. Буга чейин айтылып өткөндөй, жаңы укуктук

мыйзамдардын кабыл алынышы сыдыргыга салгандай эле шыр кете койгон жок, бул татаал жана жооптуу процесс бир топ каршылыктарга, түшүнбөстүктөргө же түшүнүүнү каалабагандыктарга дуушар болду да, ал бир калыпта өнүгүүгө ээ боло албады. Өз кезегинде жаңы кабыл алынган уктук мыйзамдар сырттан (чынын айтканда, СССРдин саясий жетекчилиги тарабынан) мажбурлоо жолу менен көчүрүлүп (которулуп) кабыл алынып жатат дегендер да болбой койгон жок. Кыргызстандын аймактарында узак мезгилдер ичинде – кыргыз элинин Россия империясынын курамына кирген кезден жана Совет бийлигин алгачкы жылдарынан баштап эле адегенде улуттук демейки укуктук эрежелердин элементтери жана падышалык Россиянын жазык мыйзамдары, андан кийин Советтик Россия Федерациясынын укуктук мыйзамдары аралаша жана бири-бирин толуктап, тактап иштеп келди. РСФСРдин жазык мыйзамдары жана кодекстери 1920-жылдан баштап эле Кыргызстандын жазык укуктук тартиптеринин жана эрежелеринин (жалпысынан, укуктук кодекстеринин) негизги башаты катары кызмат кылып турду жана бул процесс отуз жылдарга жакынкы мезгилдерге чейин улантылды. Себеби, Кыргызстан алгач РСФСРдин курамында адегенде автономиялык область, кийин автономиялык республика статусунда болгон. Кыргыз Республикасында заман талабына жооп бере турган өзүнүн жазык мыйзамдарынын жоктугу ошол мезгилдердеги Кыргызстандагы мыйзам чыгаруу органдарынын юридикалык билим жана тажырыйба жагынан жетишерлик деңгээлде болбогондугуна ачык күбө болуп турат.

Бүткүл россиялык борбордук аткаруу комитетинин 1919-жылдын 17-февралындагы “Бүткүл россиялык чукул чакырылган комиссия жөнүндөгү” (ВЧК) декрети куралдуу контрреволюциялык аракеттерге каршы өзгөчө чараларды көрүү, башкача айтканда, репрессивдик методдорду колдонуу укугун ага бекитип берди. Бул репрессиялык структура төмөнкүчө эки мааанилүү элементти өз ичине камтыйт: биринчиси, зарыл учурларда контрреволюциялык элементтерге каршы катуу чараларды көрүү

мүмкүнчүлүгүнө ээ, экинчиси, бул органдын иштеп туруусу, аты айтып тургандай, убактылуу мүнөзгө ээ.

Октябрь революциясынан кийинки жеке менчиктин, демек, экономикалык формалардын эркин рыногуна тиешелүү товарлардын эркин айланышынын, жумушчу күчтөрүнүн эркин колдонулушунун жана өндүрүштөгү атаандаштыктын ж.б. жок кылынышы эмгектин өндүрүмдүүлүгүнө өбөлгө түзүүчү экономикалык методдордун колдонулушунун минималдашына алып келди. Бул методдорду экономикалык мүнөзгө ээ болбогон жана чарбалык, өндүрүштүк кызыкчылыктарды колдобогон катаалдашкан мыйзамдык талаптар жок кылды. Мындай шарттарда жазык укуктук тартиптери өндүрүштө да, мамлекеттик структураларда да катуу тартипти камсыз кылуунун аспабына жана каражатына айланды. “Эмгек тартиби” деген жоопкерчилик пайда болуп, анын эрежелерин (жетекчиликтен уруксатсыз жумушка келбегендер, жумушка кечигип келгендер, жумуш ордун өз алдынча таштап кеткендер ж.б.) бузгандар жоопко тартыла баштады. Жазык мыйзамдары жалкоолукту, бекер материалдык пайда көрүүнү, башкалардын эсебине күн көрүүнү жана ошондой эле коомго каршы пикирде болгондорду жок кылууга багытталды. Негизинен алганда, бул мыйзамдык талаптар туура болчу, бирок бул мыйзамдар көп учурларда жумушчуларды, дыйкандарды жана кызматкерлерди өз жумушуна материалдык-моралдык жактан кызыктыруу жолу менен эмес, аларды аргасыздыкка түртүү жолу менен ишке ашып жатты.

И.В. Сталиндин көзү өткөндөн кийин СССРдин жазык саясатын либералдаштыруу процесси башталды. 1953-жылдын 27-мартында эле СССРдин Жогорку Кеңешинин Президиумунун Жарлыгы (Указы) чыгат. Анда СССРдин жана союздук республикалардын иштеп жаткан мыйзамдарын трансформациялоонун зарылдыгы билдирилип, кызматтык, турмуш-тиричиликтик, чарбалык жана өндүрүштүк тартип бузууларга карата

жазык жоопкерчилигин жок кылып, аны дисциплинардык жана административдик мүнөздөгү чаралар менен алмаштыруу каралган.

1960-жылы Кыргызстандын жазык укуктук системасында алгачкы жолу кабыл алынган өз алдынча нормативдик укуктук актылар - Жазык жана Жазык процессуалдык кодекстер кыргызстандык укук таануучулардын аракеттеринин натыйжасы болуп калды. Бул мыйзам кодекстери Кыргызстандын укуктук өнүгүү жолундагы абдан маанилүү окуя болду.

Кыргызстан бир бөлүгү болгон мамлекеттин (СССРдин) авторитардык режими кескин улуттук өз алдынча демилгелерге, айрыкча, укуктук демилгелерге жол бербес эле. Мына ошондуктан башка союздук республикалардагыдай эле Кыргызстандын жазык укуктук системасы да айрым гана улуттук маданиятты, турмуш-тиричилик, климаттык-чарбачылык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен Россия Федерациясынын базалык мыйзамдарына окшоштурулду. Чындыгында, формалдуу түрдө алар Кыргыз Республикасынын мыйзамдык кодекстери деп аталганы менен басымдуу көпчүлүк учурларда РСФСРдин, жалпы СССРдин түрдүү кодекстери, алардагы беренелер жана жоболор иш жүзүндө механикалык түрдө которулуп гана алынган. Мисалы, Кыргыз ССРинин Жазык процессуалдык кодексинин 1-беренеси “СССРдин коомдук түзүлүшүн коргоо” беренесинин түзмө-түз көчүрмөсү, ал эми 2-беренеде түз эле Кыргыз ССРинин Жазык кодекстери “СССРдин жана союздук республикалардын жазык мыйзамдарынын негиздеринин” принциптерине жана жоболоруна таянат деп жазылган.

Мамлекеттик жана аскердик кылмыштар жана ошондой эле жалпы СССРдин мамлекеттик кызыкчылыктарына доо келтирген кылмыштар, аларга берилүүчү жазалар боюнча жалпы союздук мыйзамдар сөзсүз түрдө союздук республикалардын жазык мыйзамдарына киргизилүүгө тийиш болгон. Бул фактылар жалпы союздук мыйзамдардын республикалык мыйзамдардын үстүнөн болгон приоритеттерин даана көрсөтүп турат. Башкача болууга да мүмкүн эмес эле, СССР мезгилинде 15 союздук

республиканын сасий-экономикалык кызыкчылыктары, келечекке карай алган багыттары бирдей болууга тийиш деген принциптердин негизинде жашап келгенбиз.

Кыргыз ССРинин 1960-жылдагы Жазык кодексинин 7-беренесинде ошол эле жылкы РСФСРдин УКсынын 7-беренеси кайталанып, кылмыш коомго коркунуч келтирүүчү көрүнүш деп трактовкаланат. СССРдин, жалпы эле союздук республикалардын мыйзам кодекстеринде баса белгиленген коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылуунун инсандын укугунун жана эркиндигинин үстүнөн болгон приоритети, жалпысынан алганда, советтик жазык укугунун саясий ориентациясын даана көрсөтүп турат. Бул, жөнөкөй тил менен айтканда, жеке адамдын коопсуздугуна жана анын өмүрүнө салыштырмалуу мамлекеттин коопсуздугу жана келечеги алда канча жогору турат дегендик.

Кыргыз Республикасынын УКсы боюнча өзгөчө коркунучтуу категориядагы кылмыш (58-берене) катары мамлекетке карата чыккынчылык жасоо каралып, ал РСФСРдин УКсынын 64-беренесине абдан окшош жана анда мындай деп жазылган: “СССРдин гражданини тарабынан мамлекеттин көз карандысыздыгына, СССРдин аймактык кол тийбестигине, аскердик кубаттуулугуна атайылап зыян келтирүү: душман тарапка өтүп кетүү, шпионаж, мамлекеттик же аскердик сырларды чет өлкөгө чыгарып жиберүү, чет өлкөгө качуу же чет өлкөдөн СССРдин аймагына кайтып келүүдөн баш тартуу, СССРге, анын кызыкчылыктарына каршы душмандык иш-аракеттерди аткарууда чет өлкөлүк мамлекеттерге жардам көрсөтүү жана ошондой эле мамлекеттик бийликти басып алуу максатында кутум (заговор) уюштуруу өтө оор кылмыш катары эсептелет”.

Башка союздук республикалардагыдай эле Кыргыз ССРинин жазык кодексинде да бүтүндөй главалар (2-глава) советтик социалисттик мамлекеттүүлүктүн экономикалык фундаментин түзгөн социалисттик менчикти сактоого жана коргоого алууга арналган. Албетте, Кыргыз Республикасынын жазык кодекси бүт бойдон РСФСР УКсынан көчүрүлгөн

деш туура болбос эле, республиканын айрым мыйзам кодекстери улуттук менталитетке, байыртадан келе жаткан элдик каада-салт, үрп-адаттарга, жер жана климаттык шарттарга, чарба жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрүнө ылайык айрым бүткүл союздук мыйзам кодекстеринен айырмачылыкта түзүлгөн (мисалы, 114-117-беренелер).

1918-жылы 10-июлда Советтердин Бүткүл Россиялык V съездинде кабыл алынган РСФСРдин эң алгачкы Конституциясында эле эркектер менен аялдардын тең укуктуулугу жарыяланган [134, 15-бет]. Башка мусулман элдерине салыштырмалуу кыргыз элинде аялдардын укугу анчейин тебеленген эмес. Буга Курманжандын датка наамына ээ болушу, бүтүндөй бир аймакты кол алдында башкарып турушу эң сонун далил. “Манас” эпосундагы Каныкейдин укугу, кадыр-баркы Манастын өзүнүн укугунан, кадырынан эч кем калган эмес, эч ким Манаска даап кемчилигин айта албаганда, Каныкей ага катуу-катуу сүйлөп, жемеге алып туура жолго салган. Салттык кыргыз коомчулугунда аялдар таратбынан кылмыш жасалып калса, ага анын күйөөсү тараптагы туугандары – эри, анын атасы же бир туугандары жооп берген. Бул тууралуу И.Гродеков да күйөөлөрү аялынын кылмышы үчүн жооп берет, бирок аялдары күйөөсүнүн кылмышы үчүн такыр жоопкерчиликке тартылбайт деп жазган [87, 143-бет].

РСФСР УКсынан айырмаланып Кыргыз ССРинин 1960-жылдагы жазык кодекстеринде төмөнкүндөй беренелер бар:

- 114-берене - “Колукту үчүн калың төлөө жана калың кабыл алуу”;
- 115-берене - “Аялды никеге туруугa мажбуролоо”;
- 116 – берене - “Балакатка жете элек жарандарды никеге тургузуу, аларга нике окуу”;
- 117-берене - “Эки же андан көп аял алуу”.

Кыргыз Республикасынын жазык кодексинде жогоруда аталган беренелердин болушу салттык кыргыз коомчулугунун байыртадан келе жаткан аялзатына карата жылуу мамилесин билдирет. Совет бийлигинин кырк жылдан ашуун кыргыз коомчулугана тийгизип келе жаткан

таасирлерине карабастан кыргыз элинин калыптанып калган элдик салттарынын биротоло жок болуп кетпегендигине жогоруда аталып өткөн мыйзамдык беренелер күбө болуп турат. Кыздарга калың төлөөнүн жана калың алуунун дале болсо сакталып тургандыгы жалпыбызга маалым жана анын качан, кантип биротоло жоюлушун эч ким айта албастыр. Тойлор, өткөн адамдарды жерге берүү, алардын кара ашын өткөрүү маселелери деле ушундай жагдайда. Элде калыптанып калган жана калың элдин аң-сезимине биротоло сиңип бүткөн каада-салттарды эч бир мыйзамдар жок кыла албайт. Мисалы, Кыргыз ССРинин жазык кодексинин 114-беренесинде: “Күйөө бала, анын ата-энеси, тууган-туушкандары тарабынан колукту үчүн мал, акча же башка баалуулуктар менен калың төлөө үчүн тиешелүү жарандар эки жылга чейинки эркинен ажыратылат же ушул эле мөөнөткө түзөтүү жумуштарына чегерилет,”-деп жазылган.

Кыргыз Республикасынын жазык кодексинин 115-беренеси боюнча аялды никеге туруууга мажбуролоо үчүн да дал жогорудагыдай жаза мөөнөтү колдонулат. Ошол эле максат менен кыз ала качуу үчүн көбүрөөк жыл – беш жылга чейинки мөөнөөт белгиленген. Кыргыз ССРинин жазык кодексинин 116-беренеси боюнча 16 жашка чыга электер менен жыныстык катнашка баргандар, никеге туруу максатында балакатка жашы жете элек (несовершеннолетная) кыздарды ала качкандар 2 жылдан 7 жылга чейинки мөөнөткө эркинен ажыратылат. Эки же андан ашык аял алып, алар менен бирге чогуу жашагандардын, чарба жүргүзгөндөр Кыргыз Республикасынын жазык кодексинин 117-беренеси боюнча эки жылга эркинен ажыратылат же ушул эле мөөнөткө түзөтүү жумуштарына чегерилет.

1950-жылдардын экинчи жарым жылдыгында СССРдин саясий жана социалдык-экономикалык жашоосунда болуп жаткан өзгөрүүлөр советтик жазык мыйзамдарында, бардык союздук республикалардын, алардын ичинде Кыргыз Республикасынын жазык кодекстеринде чагылдырылды. Өлкөнүн саясий жашоосунун либералдашышы жазык чөйрөсүндөгү мамлекеттин саясатынын гумандашуусуна алып келди жана анын натыйжасында жазык

укуктук тартиптери жана жоопкерчиликтери бир топ жумшартылды. Модернизацияланган жазык мыйзамдары боюнча укук тартиптерин бузган жарандарды жазага тартуу иштери соттук өкүмдүн форматында гана чечиле баштады жана ал мурдагыдай “дубалга такоо - к стенке” түрүндө эмес, конкреттүү кылмыш ишинин түрдүү жагдайларын терең карап чыгуу аркылуу ишке ашырылууга өттү. Жазык жоопкерчилигинин босогосу он төрт жаштан он алты жашка чейин көтөрүлдү. Кылмыштын түрлөрүнүн ашыкча саясатташып кетиши, мурда абдан кеңири жайылып кеткен “эл душманы” түшүнүктөрү биротоло четке сүрүлүп ташталды.

Максималдуу түрдөгү жыйырма беш жылга эркинен ажыратуу он беш жылга чейин кыскартылды. Коомчулукка эч кандай зыян келтирилбеген майда кылмыштар кылмыш жоопкерчилигинен куткарыла баштады. Жаза өтөө мезгилдеринде өтө кооптуу кылмышка барбагандардын ичинен өзүн жакшы алып жүргөндөрү, абак тартибин бузбагандары белгиленген мөөнөтүнүн жарымында же үчтөн эки бөлүгүндө мөөнөтүнөн мурда эркиндикке чыгарыла баштады

СССРдин таркагандыгына жана буга байланыштуу укук тартиптеринин бошоңдой түшкөндүгүнөн улам 1990-2000-жылдар ичинде ээн баш “демократтардын” терс таасирлеринен улам кылмыштуулуктун саны кескин көбөйүп кетти. Ээн баш демократтар дегенибиздин себеби, айрымдар коом алдындагы жоопкерчиликтерин жана милдеттерин унутта калтырышып, укуктары үчүн гана күрөшүп калышты. Демократия деген, биринчи кезекте, жогорку аң-сезимдүүлүк, акыл-эс, сезимталдык, коомчулук алдындагы жогорку жоопкерчилик экендигин көпчүлүгүбүз терең аңдап түшүнө албадык. Профессор К.М.Осмоналиевдин маалыматтары боюнча ошол мезгилдерде катталган кылмыштуулуктун саны үч эсеге жакын өсүп кеткен жана бул саясаттагы да, экономикадагы да тереңдеп жайылтылып кеткен кризистин объективдүү кесепеттери эле [134, 34-бет].

Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн алгачкы жылдарында анын жазык мыйзамдары Совет мезгилдеринде иштеп турган кодекстердин

коррекцияланып модернизацияланышы аркылуу кабыл алынды. Бирок да, өлкөнүн жетекчилиги тарабынан жүргүзүлүп жаткан реформалардын натыйжасындагы жаңыланган экономикалык жана саясий процесстер мурдагы жазык мыйзамдарынын жокко чыгарылуусун тездетти. Мурдагы жазык мыйзамдары жана процессуалдык кодекстер заман талаптарына жана ошондой эле эгемен Кыргыз Республикасы мүчөлүккө кирген эл аралык конвенциялардын нормаларына туура келбей да калды. Жаңы криминогендик кырдаалдарды жана тенденцияларды кийинкиге салыштырмалуу мурдагы бир калыптагы замандын мыйзамдары толук түрдө тейлей алган жок. Көп айтылып, толук түрдө моюнга алынбаса да өлкө мурдагы пландуу экономикадан (социалисттик түзүлүштөн) рынок экономикасына эч бир мамлекеттен көз карандысыз эгемен өлкө катары өтүп жаткан учурда мыйзамдарды да кайрадан иштеп чыгуу зарылчылыгы пайда болду.

Кыргыз Республикасынын Жазык Кодексинин жаңы редакциясы 1997-жылы кабыл алынып, 1998-жылдын 1-январынан мыйзамдуу түрдө күчүнө кирди. Бул факт укуктук мыйзамдарды түзүүнүн механизмдерин мыкты өздөштүргөн илимий жана практикалык жамааттардын, Жогорку Кеңештин депутаттарынын, юридикалык окуу жайларынын окутуучуларынын узакка созулган иштеринин натыйжасы болду. Бул мыйзамдык актылар мамлекеттик түзүлүштүн, коомдогу социалдык-экономикалык мамилелердин туруктуулугун камсыз кылууга тийиш эле.

Кыргыз Республикасынын Жазык Кодексинин сунуш кылынган 4 долбоорунун негизинде Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу чогулушунун жумушчу комиссиясы тарабынан КРнын УКнин бирдиктүү варианты иштелип чыкты жана ал профилдик комитетте көп жолку талкуудан өткөндөн кийин Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу чогулушу тарабынан 1997-жылы 18-сентябрда кабыл алынды [136, 4-бет]. .

КРнын УКсына берилген комментарийде мурда колдонулуп келген ата мекендик мыйзамдарынан, Кыргыз Республикасынын Жогорку Сотунун Пленумдарынын токтомдорунан сырткары эл аралык укуктук нормалар менен принциптердин жана ошондой эле Россия Федерациясынын, башка КМШ мамлекеттеринин УКларынын тиешелүү материалдарынын, алардын тажырыйбаларынын пайдаланылгандыгы ачык эле айтылат.

Кыргыз Республикасынын Жазык Кодексинин 8-беренесинин 4-пунктунда коомго коркунуч келтирүүчү кылмыштар оордугу, коюлган күнөөнүн түрү боюнча аныкталып берилген. Кодекстин 7-бөлүмүндө кылмышка кошо катышуунун жөнөкөй жана татаал түрлөрү жана ошондой эле уюмдашкан кылмыштуу топ, аларга берилүүчү жазалар аныкталган. 1997-жылдагы КРнын УК жазык мүнөзүндөгү жоопкерчиликтен бошотуучу жагдайлардын комплексин кайрадан карап чыккан, мурдагы мыйзамдык кодекстерде жок болгон үч барабар айып, коомдук жумуштар сыяктуу жазалардын түрлөрү киргизилген. Жазык Кодексинин 13-атайын главасы мунапыс, кечирим берүү жана ошондой эле мурдагы мыйзамдык кодекстерде жок болгон соттуулук, аны жоюу маселелерине арналган.

1997-жылдагы КРнын Жазык Кодекси РСФСРдин УКсынын аналогу эле. “Үч барабар айып” (КРнын УК, 45-берене), “Мал уурдоочулук” (КРнын УК, 165-берене) жана жазык укуктук мүнөздөгү “Коррупция” (КРнын УК, 303-берене) сыяктуу беренелерде гана айырмачылыктар болгон. Калган кылмыштын түрлөрү, аларга берилүүчү жазалар боюнча Кыргыз Республикасынын Жазык Кодекстери Россия Федерациясынын УКнын көчүрмөлөрү болгон [135, 69-бет].

Түрдүү мамлекеттердин мыйзамдык негиздери окшош болсо, алардын жазык укугу боюнча жүргүзгөн саясаттары да бирдей болот. Бирок да, иш жүзүндө түрдүү мамлекеттерде бирдей жазык саясатын жүргүзүүгө мүмкүн болбой да калат. Мындай саясат өлкөдөгү реалдуу криминалдык, коррупциялык кырдаалдарга жашараша жүргүзүлүшүнүн зарылдыгы жалпыга маалым, бирок мыйзамды, анын талаптарын мыкты түшүнгөн сот

органдары, күч түзүмдөрү мыйзам чегинде иш алып барып жатышабы деген суроо күн тартибинен түшпөй келет.

Коопсуздукту сактоо багытындагы жазалоону күчөтүү вектору өзүн актай алган жок. Пенитенциардык система мекемелери ашыгы менен толуп кетти, жашоо деңгээли төмөн катмардагы майда кылмышкерлер түрмөгө толуп, коррумпциялашкан мамлекеттик кызматкерлер жана уюмдашкан кылмышту у топтун мүчөлөрү эркин жашашкан же аз гана мөөнөткө отуруу менен кутулуп кетип жатышкан. Аларга түрмөдө да үй шартынан кем эмес шарттар түзүлүп берилгендиги коомчулукта байма-бай айтылып келет. Түрмөнүн жашоосун жекече өз башынан өткөргөн, түрмөдө жаткандардын басымдуу көпчүлүгү ким экендигин өз көзү менен көргөн Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров какшап айтып жатып, бул көйгөй жолго салына баштады.

Кыргызстандын жазык укугунун репрессивдик компоненттерди активдүү колдонушу туура эмес, мындай тенденция кылмыштуулуктун кескин өсүп кетишин токтотууга умтулуп жаткан жарды мамлекеттерге тиешелүү. Аларда жашоо-турмуштун оордугунан, ачкачылыктан кылмышка баргандар көбөйүп, жардылыгынан улам кылмыштуулук менен күрөш жүргүзүүгө мамлекеттин даремети да жетпей калган. Мындай учурларда, жогоруда айтылып кеткендей, укук коргоо органдарында, сот өндүрүшүнүн өзүндө укук тартиптери, жарандардын мыйзамдуу укуктары жана кызыкчылыктары бузулуп, мыйзамсыз жана далилсиз түрмөгө отургузуулар көбөйөт. Республикабыз абдан коррупциялашкан мамлекеттердин катарына кошулуп калды деп ач кыйкырыкты салып жатабыз, жөнөкөй адамдын коррупцияга барууга дарамети, мүмкүнчүлүгү жетеби деген суроону алдыбызга койсок эле кимдердин коррупцияга барып жаткандыгы айдан ачык чыга келет.

Ааламдашуу процесси Кыргызстандын да жашоо-турмушуна кирип келүү менен анын террорчулук, диний экстремизм, баңгичилик сыяктуу терс таасирлери да болбой койгон жок. Маалымат технологияларынын калк

арасында кеңири жайылтылышы менен биздин диний кызматкерлерибиздин, аалымдарыбыздын жана имамдарыбыздын “маалыматтар согушу” деп аталган атаандашууда террорчулардан, коомду дүрбөлөңгө салып жаткан диний агымдардын башчыларынан артта калып жаткандыгы накта чындык болууда. Мына ошондуктан бул аталган маселелер боюнча эл аралык уюмдар, коңушулаш мамлекеттер гана эмес алыскы чет өлкөлөр менен да биргелешип иштөө тууралуу да республиканын Жазык Кодекстеринде өзгөчө көңүл буруу менен каралган.

Жазык мыйзамдарынын глобалдык жаңылануу процессиндеги азыркы мамлекеттердин укуктук саясатына тиешелүү төмөнкүчө негизги үч тенденцияны В.Н.Додонов бөлүп көрсөткөн, алар: жазык аспектисиндеги жоопкерчиликтердин жана аларга берилүүчү жазалардын жумшартылышы; мыйзамга каршы иш-аракеттердин жана кылмыштардын жаңы түрлөрүнүн криминалдашып кетиши; жазык укуктук мыйзамдарынын интернационалдашуусу [137, 11-бет].

Кылмышкерлерге карата колдонулуучу жазаларды жумшартуу маселелери, ага карата болгон аракеттер тээ байыртадан эле башталган. Мисалы, өлүм жазасын жокко чыгаруу же аны кескин түрдө чектөө маселеси XVIII кылымда эле башталган [138, 312-бет]. Түрдүү мамлекеттерде көп кылымдар ичинде өлүм жазасы бирде жокко чыгарылып, бирде кайра киргизилип келди. Бүгүнкү күндө көпчүлүк мамлекеттер өлүм жазасына мараторий жарыялашты, айрымдары өлүм жазасына чыгарылган өкүмдүн күчүн токтотуп да коюшту.

Анчалык олуттуу эмес кылмыштарды аксакалдар сотунда эле карап, кылмышкерге тиешелүү жаза колдонуу боюнча кыргыз элинде байыртадан эле көп жылдык тажырыйба бар жана ал айрым учурларда азыр да айыл жерлеринде колдонулуп келет. Эмгек тартибин бузгандарды же жамаат ичиндеги майда кылмыштарды жолдоштук сот аркылуу териштирип, айыпталуучуга административдик жаза колдонуу менен чектелүүгө толук болот. Бизде учурда жарандын эмгекке болгон же кызматкердик укугу

бузулган учурларда же эмгек жамаатынын ичинде чырлуу маселелер жаралганда аларды профсоюздук комиттете карап эле оң жагына чечүү практикасы колдонулууда.

Бүгүнкү күндөгү Кыргыз Республикасынын иштеп жаткан мыйзамдары соттук-укуктук реформалардын чегиндеги көп жылдык иштердин натыйжасы болуп саналат. Бул олуттуу маселе боюнча 2012-жылы 8-августта Кыргыз Республикасынын Президенти "Кыргыз Республикасындагы сот адилеттүүлүгүн өркүндөтүү боюнча чаралар жөнүндөгү" № 147 Жарлыгын чыгарган жана ал төмөнкүдөй максаттарга багытталган:

1. Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийлигинин бир бутагы катары өз алдынча жана көз карандысыз сот бийлигин калыптандыруу жана орнотуу;

1. сот адилеттүүлүгүнүн натыйжалуулугун жана сапатын жогорулатуу;

2. сот системасынын ачык-айкындуулугуна жетишүү;

3. жарандын жана атуулдун укугунун жана эркиндигинин соттук коргоого алынышын камсыз кылуу;

4. соттордун таза кызмат кылуусу үчүн алардын иш-аракеттерин кадрдык, каржылык жана материалдык-техникалык жактан толук камсыз кылуу;

5. сот адилеттүүлүгүн сапаттуу ишке ашыруудагы соттордун жоопкерчиликтерин жогорулатуу;

6. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын эл аралык укуктун нормаларына жана стандарттарына шайкеш келтирүү, сот адилеттүүлүгүнүн элге жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу.

Кыргыз Республикасындагы соттук-укуктук реформалардын натыйжасында жаңы жазык укуктук мыйзамдары кабыл алынды жана алар Кыргыз Республикасынын Жазык Кодекстерин, укуктук тартип бузуулар жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын процессуалдык кодекстерин өз ичине камтуу менен сот өндүрүштөрүндө жаза системасынын жаңы, прогрессивдүү

системасын камсыз кылууга чакырылды. Бул нормативдик укуктук актылар 2019-жыл 1-январдан күчүнө кирип, ишке киришти.

Жазык укуктук мыйзамдарынын жумшартылышы менен Кыргыз Республикасынын Жазык Кодекстеринен жеңил кылмыштар чыгарылып салынып, алар жоруктардын (проступков) системасына киргизилди. Кошумчалап кете турган нерсе, орус тилиндеги “проступок” сөзү кыргыз тилине “жорук” юридикалык термини катары кирди. Биз анын мындайча которулушуна жана кабыл алынышына макул болбос элек, жорук кыргыз тилинде эч кандай кылмышты, кандайдыр бир айып ишти билдирбейт, анын ордуна “жеңил кылмыш” же “майда кылмыш” деп эле колдонсок болмок.

Кыргыз Республикасынын майда кылмыштар туурасындагы кодекси - коомго жогорку деңгээлде коркунуч келтирбей турган укук тартиптеринин бузулууларын тартипке салуучу жаңы нормативдик укуктук акт. Бул кодекс Кыргыз Республикасынын Жазык Кодексинин аналогиясында иштелип чыккан. Жогоруда аталган нормативдик укуктук актылар аталыштарынан эле белгилүү болуп тургандай, ишке ашырылган кылмыштардын коомго, жарандарга же аларды тобуна, жалпы эле өлкөнүн саясий-экономикалык деңгээлине келтирген зыяндарына жана коркунучтарына карата айырмаланып турат. Келтирилип кеткен аргументтерге ылайык башка тараптарга анчалык чоң эмес (жеңил) зыян келтирүү менен ишке ашкан кылмыштар “жеңил кылмыштар” категориясына киргизилет жана бул тууралуу Кыргыз Республикасынын Кодексинин 15-беренесинде ачык-айкын белгиленген.

Кыргыз Республикасынын Кодексинин 42-беренесинин 3-бөлүгүнө ылайык жеңил кылмыш жасагандар сот жообуна тартылбайт. Биздеги балээнин бардыгы “результат-натыйжа” беребиз дешип, күч органдарынын болбогон нерсе үчүн жарандарды соот жообуна тарттырып жиберип жатышкандыгында болуп жатат.

Оор жана өзгөчө оор кылмыштары үчүн кылмышкерди эркинен ажыратуунун олуттуу жаза экендигин б елгилей кетүүнүн зарылчылыгы да

жок, ал ансыз да жалпыга түшүнүктүү. Ал эми Кыргыз Республикасынын Кодексинин беренелеринин санкцияларында майда кылмышка баргандарды эркинен ажыратпай туруп, аларга альтернативдик жаза колдонуунун жолдору көрсөтүлгөн.

Эмгек тартибин же жарандын өзү иштеген жериндеги майда кылмыштары үчүн аны сот жообуна эмес административдик жоопкерчиликке тартуунун да мааниси абдан чоң жана бул концепциянын негизи болуп гуманизм принциби эсептелип, Кыргыз Республикасынын Кодексинде административдик жоопкерчилик үчүн жазанын он төрт түрү белгиленген. Бул кодекс боюнча административдик жоопкерчилик майда кылмыштарга берилген жазага салыштырмалуу бир топ жеңил.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда аталган мыйзамдык актылар укуктук мыйзамдарда адам баласына карата гумандуу мамиле жасоого багытталган жаңы системаны түздү жана аларда кыргыз элинин улуттук жана диний нормалары да сакталды десек жаңылышпаган болор элек. Негизи, тарбия, коомдогу коопсуздукту сактоо принциптери аларды бузганды жазага тартуу эмес, ал тарбиялык жана укуктук принциптердин бузулушунун алдын алуу болуу керек.

Үчүнчү глава боюнча корутундулар

Кыргыздар ислам динин кабыл алгандан кийин жазык мүнөзүндөгү кылмыштар менен диний маанидеги күнөө иштердин ортосунда кескин айырмачылык да дээрлик түрдө болбой калды. Тактап айтканда, кандай түрдө жана жагдайда болбосун кылмышка барган адам күнөөгө да батат, мында жаранга жогоруда айтылып кеткендей, эки тараптуу жоопкерчилик жүктөлөт, диний ишенимдер боюнча ал бул жашоодо жаза алуу менен чектелбей, кылган кылмышы-күнөөсү үчүн тиги дүйнөдө да жооп берүүгө туура келет.

Кыргыз элинде байыртадан эле түрмө, зындан түшүнүгү болгон эмес, эл жайын-кышын көчүп-конуп күн өткөрсө кайдагы түрмө. Жалпы уруучулук кызыкчылык үчүн да, жабырлануучу тарап үчүн да

кылмышкердин доогер тарапка айып төлөп бергени максатка ылайыктуу болгон. Анын үстүнө, кыргыздар уруу-уруу болуп жашап келгендигине байланыштуу алар өз тууганынын өлүм жазасына тартылуусун же денесине катуу зыян келтирүүсүн каалаган эмес. Кылмышкердин колунда жок болуп айып, кун төлөөгө алы жетпесе ага урук-туугандары жардам берген. Деги эле, кыргыз элинде байыртадан тууганчылык мамиле күчтүү жана ал алгылыктуу мамиле бүгүнкү күндө да сакталып калууда, мына ошондуктан биздин үй-бүлөлүк жана туугандык жакын мамилелерибизге европалыктар суктануу менен карашат.

Кыргызстан Республикасынын эгемендүүлүгүнүн алгачкы жылдарында анын жазык укуктук мыйзамдары советтик мезгилдеги мыйзам кодекстерин модернизациялоо менен кабыл алынган. Кылмыш, анын түрлөрү жана аларга карата колдонулуучу жаза өз учурунун коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык жагдайларына негизделет. Кыргызстандын жазык мыйзамдарына советтик мезгилдерде болбогон үч барабар айып, коомдук жумуштар сыяктуу жазанын түрлөрү киргизилди.

Элдин жашоо-турмушунун, материалдык деңгээлдеринин айырмалана башташынан улам тартип сактоо чөйрөсүндөгү карателдик мүнөздөгү жазалоо формасы өзүн-өзү актай алган жок. Кыргызстандын жазык укугунун репрессивдик компоненттери кылмыштуулуктун кески түрдө өсүп кетүүсүн токтотууга багытталган кедей мамлекеттердин укуктук мыйзамдарына туура келер эле. Ырас, пландуу экономика саясатынан (мурда айтылып жүргөндөй, социалисттик түзүлүштөн) рынок экономикасына өтүп жаткан өткөөл мезгилдерде катуу тартип зарыл болчу. Кыргыз элинин шоруна чарбагер, экономист же бардык бийликтин баскычтарын басып өткөн президент эмес ак көңүл академик А.Акаев келип, элди бол кое берди. Моюнга алганда, кандай маселе болбосун ага урду-сокту мамиле жасоо кыргыздын канында бар. Ура, демократия деп оор өнөр жайыбызды да, жеңил өнөр жайыбызды да, чийки заттарды (сырье), азык-түлүктөрдү кайра иштетүүчү ишкана, комбинаттарыбызды да биротоло талкалап алдык. Баасы асман чапчыган

кымбат станоктор темир баасында Кытайга кетти. Уяң жүндүү меринос ак койлор калбай, жайдары койлордун жүнү керексиз болуп өрттөлүп жатат. Мамлекетти, эл байлыгын аесуз жеш керек, ага эч кандай жоопкерчилик болбойт деген түшүнүк бийлик адамдарынын, криминалдык чөйрөлөрдүн (катардагы карапайым адам кантип жей алмак эле) аң-сезимине биротоло сиңип калып, андан арыла албай жатабыз. Бактыга жараша, бийликке жаңы адамдар келди, бүткүл система түп тамырынан өзгөрөт деп алга карай үмүт кылып туралы.

Кыргызстан Республикасынын жазык мыйзамдарынын глобалдык жаңылануу процессинин чегинде түрдүү кылмыштарга карата жаза колдонуу гумандашуу курсуна багыт алды. Ишкана ичиндеги эмгек тартибин бузуулар, ички чыр-чатактар, пикир келишпөөчүлүктөр, майда кылмыштар административдик гана жазага тартылат. Мындан укук тартибин бузган кызматкер айтарлык зыян тартпайт, ишкана тажырыйбалуу кызматкеринен ажырабайт. Кетирилген калпыстыкка карата кызматкерге, жумушчуга эскертүү, сөгүш берилиши мүмкүн же ал түрдүү материалдык стимулдардан кол жууйт, кызматынан төмөндөйт ж.б.у.с.

КОРУТУНДУЛАР

“Мусулман укугу” жана “шарият” түшүнүктөрү укуктук критерийлери боюнча бири-биринен айырмаланып турат. Шарият Курандын жана Сүннөтүн мусулмандарга карата кайрылууларын өз ичине камтыса, мусулман укуктук тартиптерине мусулман калкына тиешелүү доктриналар тарабынан иштелип чыккан жана түшүндүрмөлөр берилген принциптер, нормалар кирет.

Терең алып караганда, шарият укук тартиптеринин айрым гана жактарын караган диний феномен. Шарияттан айырмаланып мусулман укугу диний формаларга жана диндик аң-сезимдерге багытталганы менен ал, негизинен, укуктук феномен.

Мусулман укугунун өзгөчө белгиси жана артыкчылыгы анын мамлекет тарабынан колдоого алынгандыгында. Буга байланыштуу аны биротоло фикхке киргизип коюуга да болбойт, себеби мусулман укугундагы көпчүлүк культтук эрежелерди юридикалык принциптерге жана жоболорго киргизүүгө мүмкүн эмес. Мусулман укугу, негизинен алып караганда, фикхтин маанилүү бөлүгү болуп саналган адамдардын өз ара мамилелеринин эрежелери менен толук дал келбейт. Бардык эле мусулман укуктук тартиптери мамлекет тарабынан колдоого алына бербейт жана ошондой эле алар формалдуу түрдө юридикалык эрежелер жана талаптар деп эсептелингени менен диний нормалардан четтеп кете албайт. Демек, мусулман укугу мамлекет тарабынан колдоого алынган фикхтин нормаларын гана өзүнө алат жана коомдук мамилелерди тартипке салуу менен бийлик жүргүзүүчү социалдык-саясий күчтөрдүн кызыкчылыктарын көздөйт деп жыйынтык чыгарууга болот.

Шарият укук тартибинин принциптери мусулман өлкөлөрүнүн дээрлик бардыгына өз таасирин тийгизүү менен ал мамлекеттерде өз позициясын сактап келе жатат. Бул принциптер Азиянын жана Африканын мусулман өлкөлөрүндө аздыр-көптүр аракетте болуу менен шарият нормаларын

сактоодо чоң мааниге ээ. Биздин оюбузча, мындай практиканы исламдык эмес мамлекет болуп эсептелген, бирок мусулман калкы жашаган өлкөлөрдө, анын ичинде Кыргызстанда да орду менен ишке ашыруу максатка ылайыктуу болор эле. Албетте, бул сунушту басымдуу көпчүлүктүн дароо кабыл ала бербестиги турган сөз. Биз шарият эрежелерин эмес, алардын элементтерин, мыкты таасирлерин ыгы менен пайдалануу тууралуу сөз кылып жатабыз. Жалпыбыз ачык күбө болуп тургандай, жарандарыбыз, айрыкча, бийликтегилер жана жооптуу кызматтагылар, күч органдарынын кызматкерлери, укук тартиптерин жөнгө салуу милдеттери жүктөлгөн сот, прокуратура органдарынын өздөрү мыйзамдуулукту сактабай жатышат. Сот органдарына болгон калктын ишеничи бүтүндөй кетип бүттү, демек, алардын кандайдыр бир күчтөн уялган жана корккон механизмдерин (мыйзам, калк алдында кылмышкер болуу менен бирге Алланын алдында да чоң күнөөгө батасың деген сыяктуу) таап чыгып, ишке киргизүү учур талабына айланууда.

Салттык мусулман укук тартиптеринде да позитивдүү тажырыйбалардын бардыгын моюнга алууга туура келет. Мисалы, кеңешүүчүлүк жана компромисске баруу, доогер жана жоопкер тараптарды келишүүгө чакыруучу процедуралар, сот ишин алып баруудагы токтоолук жана ырааттуулук (постепенность), сот өндүрүшүнүн ачык-айкындыгы, соттордун өзүнө тиешелүү этикасынын сакталышы сыяктуу маселелерди Кыргызстан Республикасынын жазык системасында орду менен колдонууга эмне үчүн болбосун.

XIX кылымдан баштап Кыргызстандын аймагындагы укуктук түзүлүш Россия империясынын, улуттук адаттардын жана шарият нормаларынын симбиозунан турган, ал эми 1917-жылдагы Октябрь революциясынан кийин мусулмандык жана адаттык укуктардын ача-мынча элементтери сакталып калган.

Социалисттик түзүлүштүн кулашы жана Кыргызстандын көз карандысыздыкка жетиши менен диний нормалардын калк ичиндеги

мааниси кайра күчөй баштады. Буга байланыштуу шарияттын айрым нормаларынын канчалык деңгээлде кыргыз коомчулугунда пайдаланыла алышы, алардын кандай формада жана кандай шарттарда өлкөнүн жазык жана жазык - процессуалдык мыйзамдарына кирүүгө боло тургандыгы тууралуу маселелер актуалдашты.

Шарияттын укуктук негиздерине жана мусулман жазык укуктук тартиптерине кайрылууга күтүлгүчү мүмкүнчүлүктөрдө төмөнкүчө эки шарттын катуу сакталуусу зарыл. Биринчиден, шарият нормаларын колдонууда ыраattуу, түшүнүүчүлүк жана токтоолук мамиле талап кылынат. Мындай татаал укуктук маселеге жогорку аң-сезимдүүлүк менен мамиле жасалбаса анын кандай кесепеттерге алып келинишин болжолдуу түрдө прогноздоого да мүмкүн болбой калат

Кыргыз Республикасы светтик мамлекет болгондуктан калк арасында мусулман дининен башка диний конфессиялардын өкүлдөрү да бар, демек, бардык дин өкүлдөрүнө туура келе турган гана мусулман жазык укуктук башталыштарына гана кайрылууга туура келет. Ооба, түшүнүп турабыз, мыйзам кодекстерине бул же тигил мусулман укуктук эрежеси киргизилди же андан алынды деп жазылбайт. Биздин сунушубуз заман жана укук тартиптерине туура келген гана мусулман эрежелеринин элементтерин гана колдонуу болууда.

Экинчиден, колдонулууга сунуш кылынуучу мусулман жазык укугунун диний нормалары кыргыз укуктук системасынын принциптерине дал келип, эзелтеден келе жаткан улуттук адаттар, жоопкерчиликтер жана эрежелер менен үндөшүп турууга тийиш.

Улуттук өзгөчөлүктөрдү эске алуу жана жогоруда аталып өткөн талаптарды так аткаруу менен гана Кыргызстандын иштеп турган жазык мыйзамдарына шарият нормаларын киргизүү боюнча сөз кылууга болот.

Биздин тарыхый-укуктук контекстте жүргүзгөн изилдөөлөрүбүздүн натыйжалары жана жыйнаган материалдарыбыз төмөнкүдөй корутундуларды чыгарууга мүмкүнчүлүк берет.

Кандай гана укуктук система болбосун анын калыптануу негиздеринде элдик үрп-адаттардын, каада-салттардын орду чоң. Элдик салттар жана эрежелер кандайдыр бир кылмыш ишке, туура эмес иш-аракетке кыйыр түрдө болсо да далилдик критерий катары кызмат кылат. Бекеринен кыргыздарда туура-эмес кылык-жоруктарга, айрым кылмыш түрлөрүнө карата “ата-бабабыз кылбаган ишти кылып”, “ата-бабалардын салтын бузуп”, “кайсыл атаң ушундай ишке барды эле”, “ата-бабаларга наалат келтирип” деген сыяктуу баалар берилбейт. Эл ичинде айтылып келе жаткан “жазылбаган мыйзамдар” да дал ушул элдик салт-санаа, жалпы талаптар жана жоопкерчиликтер, алар атайын кагаз бетине түшүрүлүп, бийлик жана күч органдары тарабынан бекитилген мыйзамдардан күчтүү жана түбөлүктүү. Болбосо, республикабыздын мыйзамдары тынымсыз өзгөртүлүп жана толукталып келе жатканына, алардын айрымдарынын мезгил-мезгили менен талаш-тартыштарды жаратып жаткандыгына жалпыбыз күбөбүз. Мындай элдик салтты сактоо талаптары шарият эрежелеринин да калыптануусунда кеңири колдонулган. Аль-урф жана аль-адат исламда “мүмкүн болуучу” жана “мүмкүнчүлүк берилүүчү” катары каралат да, алар шарият эрежелерине жана талаптарына карама-каршы келбейт.

Кыргыз элинин укуктук системасына шарият эрежелери толугу менен кирди деп айтуу такыр туура эмес болор эле. Эл өзүнүн тоолук төрө пейил мүнөзүнө жараша көңүлүнө туура келген гана шарият эрежелерин элдик адат-салттар менен айкалыштыра кабыл алдык десек жаңылышпаган болор элек. Жакшылык-жамандык, динге сыйынуу маселелери боюнча элибиз эмдигиче шарият талаптарына толугу баш ийбей келе жаткандыгы буга эң сонун күбө.

Кыргыз элинин жазык укуктук тартиптеринде патриархалдык-уруулук түзүлүштүн калдыктары да сакталып калган. Ошол эскиден калган салттар, өз учурунда жашап турган эреже, талаптар жана шарият нормалары өз ара чырмалышып, бирин-бири толуктап өз ара мамилелешип жашап келишти.

Бирок да, бирдей эле кылмыш, укук тартибинин бузулушу шариятта жана элдик адатта ар түрдүүчө кабыл алынат.

Салттуу кыргыз коомчулугунда уруулук-тууганчылык мамилелердин күчтүү болгондугуна жана экономикалык-чарбалык укладдарга байланыштуу калк арасында кылмышкерге жаза берүүнүн жумшартылган түрлөрү колдонулган. Кыргыздардын байыртадан эле уруу-уруу болуп жамааттaшып жашап келгендиги жалпыга маалым, демек, кайсыл бир жаран кандайдыр бир кылмышка барганда да өзүнүн туугандары аны катуу жазага тартууну каалабагандыгы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Тоо-тоолордо көчмөн жашоо образын башынан кечирген кыргыздарда түрмө, Кокон хандыгынын учурундагыдай зындан түшүнүгү болгон эмес. Жабыркаган же материалдык зыян тарткан тарап үчүн кылмышкердин катуу жазага тартылуусуна караганда андан материалдык компенсация алуусу бир топ пайдалуу эле. Андай айыптын, өлүм үчүн кун төлөөнүн өлчөмдөрү буга чейин айтылып өттү. Адам өлүмү үчүн айып төлөө кыргызча кун, шариятта дия деп аталат да, ал өлтүрүлгөн адамдын кадыр-баркына, ээлеген кызматына, жаш курагына, эркек-аялдыгына жана ошондой эле кылмышкердин материалдык абалына жараша өлчөнгөн.

Кыргыз укуктук эрежелеринде жөнөкөй кылмыштар менен диний эрежелердин бузулуусу мүнөзүндөгү кылмыштардын ортосунда кескин чек, айырма болгон эмес. Демек, кандай түрдө болбосун кылмышка барган адам кылмышкер гана болбостон, күнөөгө баткан адам катары да эсептелген. Эч кандай кылмышка барбаган, жеке адамга же алардын тобуна, жалпы коомго материалдык-моралдык зыян келтирбей, бирок, дин талаптарына каршы чыккан, ага баш ийбеген же башка динге өтүп кеткен адам күнөөгө гана батпастан, кандайдыр деңгээлде кылмышкер катары да каралган.

Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыкка жетиши менен бардык мыйзам чыгаруу системасы, анын ичинде жазык мыйзамдары Совет мезгилинде кабыл алынган мыйзам кодекстерине кошумчаларды жана өзгөртүүлөрдү киргизүү менен модернизацияланды. Жазык укугунда

борбордук орунда болгон кылмыш түшүнүгү өз учурундагы коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык жагдайларга ылайык жаңы формулировкаларга ээ болду. Жазага тартуу түшүнүгүндө принципиалдуу корректуралар жүргүзүлүп, мурда мыйзам кодекстеринде жок болгон *үч барабар айып, коомдук жумуштар, тоорук (конфискация)* сыяктуу жазанын түрлөрү киргизилди.

Аль-урф жана аль-адат шарият нормалары түзүлгөн кошумча негиздер болуп саналат. Мусулманчылыкта эгер анын жол-жоболоруна каршы келбесе элдик адат-салттардан шариятка өтүүгө жол берилген жана элдик, улуттук каада-салттарды биротоло четке кагуу шариятка туура келбейт.

Кыргыз элинин укуктук эреже, жоболору көп кылымдык тарыхында бир топ татаал мезгилдерди башынан өткөрдү. Кыргыз эли башка улуттар, мамлекеттер, хандыктар жана уруулуктар менен достошуп-касташып жашап келди. Алардын укуктук эрежелери айрым өзгөрүүлөрү менен кыргыз элине, биздин укуктук жобо, талаптарыбыз жана жоопкерчиликтерибиз башка элдердин каада-салттык, менталитеттик белгилерине жараша өзгөртүүлөр менен аларга өттү. Демек, дүйнөдө башка тил аралашпаган таза тилдин болбогондугу сыяктуу эле бир гана улутка же элге гана тиешелүү укуктук эрежелер жокко эсе. Улуттук укуктук эрежелер элдин саясий, социалдык, жашоо-тиричиликтик, диний, экономикалык, отурукташкан жеринин климаттык-рельефтик өзгөчөлүктөрүнө жараша калыптанары шексиз. Бирок да, ислам дининин кабыл алынышына жана бул диндеги талаптарга ылайык Борбор Азия өлкөлөрүндө, анын ичинде кыргыз элинде мусулман укугу өз ордун ээлеп келгендиги, бул чындык.

Социалисттик түзүлүштүн кыйрашынан кийинки жазык системасындагы карателдик мүнөз дүйнөлүк ааламдашуу менен шартталган эл аралык мамилелерде өзүн актай алган жок. Өткөөл мезгилдердеги коомдук-саясий абал эки оттун ортосунда калгандай абалда болду. Биринчиден, эгемен Кыргызстандын алгачкы президенти А.Акаев жалпы демократизм принциптерин киргизип жиберип, айрым криминалдык

элементтер баш көтөрүп, мыйзамга баш ийбей да калды. Экинчиден, катуу тартип ошол киргизилген демократиянын критерийлерине туура келбейт болчу. Анын үстүнө, жазык тартиптеринин, анын репрессивдик компоненттеринин күчөшү жалпы калктын көпчүлүк бөлүгүнүн мамлекеттик бийликке баш ийбей калган дүйнөнүн артта калган өлкөлөрүнө тиешелүү эле.

Кыргыз Республикасынын жазык мыйзамдарынын глобалдык жаңылануу процессине байланыштуу айрым кылмыштырга карата жаза колдонуу гумандаштаруу курсуна багыт алды. Айрым административдик мүнөздөгү жоопкерчиликтер аталышына жараша кылмыш катары бааланбастан, административдик укук тартибин бузуу категориясына киргизилди. Жалпысынан алганда, республиканын жазык мыйзамдары гумандаштаруу элементтерин колдонуу менен калыптанды, бул болсо, моюнга алганда, анда салттык кыргыз коомчулугундагы баалуулуктардын (улуттук демейки жана диний нормалардын симбиозунун) эске алынгандыгына күбө болуп турат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1.Кыргыз Республикасынын азыркы жазык укуктук системасына шарияттын диний нормаларынын таасир этүүсү байкалбайт. Ошентсе да, Кыргыз Республикасынын жазык эрежелерин аныктоодо жазага тартуунун ислам теорияларын ылайыгы менен колдонуу максатка ылайыктуу де эсептээр элек. Себеби, ислам укук таануучуларындагы жазага тартуу институнда коомдун ишеним, жашоо, акыл-эс, укум-тукум, мүлк сыяктуу коомдун кызыкчылыктарын коргоого алууга таянган спецификалык ыкма калыптанып калган.

2. Кыргыз коомчулугунда элдин жашоо-турмушунун, көз караштарынын, аң-сезиминин өзгөрүүсү, жүрүм-турумдун түрдүү эрежелеринин тыгыз айкалышуусу менен коштолгон калктын исламдашуу процесси күчөп жаткан шарттарда юридикалык нормалар менен биргеликте диний тартипке салууларды да параллель колдоно баруу мезгил талабына айланууда. Кыргыз Республикасынын жазык укугунун негиздерине юридикалык жана диний жоболорду айкалыштыра колдонуу менен кылмыштуулуктун алдын алууда, коомдук коопсуздук камсыз кылууда жана кылмыштуулукка каршы күрөш жүргүзүүдө бир топ ийгиликтерге жетишүүгө болот деген ишеничтебиз.

3. Байыртадан келе жаткан укуктук тартиптерди кайра калыбына келтирүү, компенсациялык юстицияны калыптандыруу, башкача айтканда, жазык репрессиясынын альтернативасын түзүү максатында аксакалдар сотунуну ролун жана маани-маңызын жогорулатуу зарыл.

4. Шарияттын диний нормалары социалдык-нормативдик тартипке салуунун бирдиктүү системасындагы адаттар, моралдык нормалар менен тыгыз карым-катышта аракетке келет, шарият нормаларынын жазык –

укуктук тыюуларын нравалык тыюу салуулардын уландысы катары кароого болот жана коомдук мамилелерди тартипке салуунун мындай механизмдери жалпы коомдук тартипти сактоодо чоң мааниге ээ. Кыргыз Республикасынын Жазык укугунун нормаларынын моралдык-нравалык нормалар менен биргеликте аракетке келүүсү жарандардын коом алдындагы жоопкерчилиги, мыйзам чегиндеги укуктары жана милдеттери, кылмыштуулук жана жаза, сот адилеттүүлүгү, конфликтке барган тараптардын элдешүүсү сыяктуу түшүнүктөрдүн жалпы жарандардын аң-сезиминде акыл-эстүүлүк жана жогорку жоопкерчиликтүүлүк менен калыптануусуна өбөлгө түзөт жана натыйжада, алардын бардыгы республикадагы жазык багытында жүргүзүлүүчү реформаларга оң таасирин тийгизет.

Колдонулган адабияттар

1. . Конституция Кыргызской Республики [Введена в действие Законом Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года; Внесены изменения Законом Кыргызской Республики «О внесении изменений в Конституцию Кыргызской Республики» от 28 декабря 2016 года № 218, принятым референдумом (всенародным голосованием) 11 декабря 2016 года
2. Декларация о государственной независимости Республики Кыргызстан от 31 августа 1991 года. Бишкек: ИПЦ «Токтом», 2005.
3. Концепция государственной политики Кыргызской Республики в религиозной сфере на 2014-2020 годы». Утверждена Указом Президента КР от 14 ноября 2014 года №203 [Электронный ресурс] / ЦБДПИ КР. - Режим доступа: www/cbd.minjust.gov.kg
4. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 2 февраля 2017 года № 19 (Вводится в действие Законом КР от 24 января 2017 года № 10 с 1 января 2019 года) [Электронный ресурс] / Режим доступа:http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527
5. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 1 октября 1997 года № 68 (Введен в действие Законом КР от 1 октября 1997 года № 69) [Электронный ресурс] / Режим доступа:http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/568
6. Указ Президента КР «О мерах по совершенствованию правосудия в Кыргызской Республике» от 28 августа 2012 года №147 [Текст]. – Бишкек: ИПЦ «Токтом», 2012.
7. «Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы» утвержденная Указом Президента Кыргызской Республики от 31 октября 2018 г. №221. [Электронный ресурс] Правительство Кыргызской Республики. - Режим доступа: http://www.gov.kg/
8. Закон Кыргызской Республики «О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике» от 31 декабря

2008 года [Электронный ресурс] / ЦБДПИ КР. - Режим доступа: www/cbd.minjust.gov.kg.
9. Теория государства и права: учебник для вузов / под ред. проф.В.М. Корельского и проф. В.Д. Перевалова. 2-е изд., изм. и доп. М.: НОРМА (Издательская группа НОРМА—ИНФРА • М), 2002. С. 250.
10. Радько Т.Н. Право в системе нормативного регулирования общественных отношений: лекция. М.: Академия права и управления, 2005. С.11.
11. Матузов Н.И. Право в системе социальных норм: лекция. // Государство и право. 1996. №2. С. 146.
12. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов/ под общ. ред. В.С. Нерсесянца. М., 2004. С. 200.
13. Основы государства и права. Под. ред. Кутафина О.Е. - М., БЕК, 1993. С. 50.
14. Алексеев С.С. Общая теория права. В двух томах. Т. I М.: Юрид. лит. 1981. С.46 - 48.
15. Бромлей Ю.В, Подольский Р.Г. Создано человечеством. М.: Политиздат, 1984. С. 170.
16. См., например: Шариат: теория и практика. Материалы Межрегиональной научно-практической конференции. Уфа, 200; Е.Ю.Барковская Мусульманское право и правовая культура. М., 2001; Ислам и право в России. Выпуски 1-3. М., 2003-2004; Г.М.Керимов. Шариат: Закон жизни мусульман. Ответы Шариата на проблемы современности. СПб., 2007; Абу Амина Биляль Филипс. Законы жизни мусульман. Эволюция фикха. М., 2002; В.В.Цмай, В.М.Боер, А.А.Гинц. Мусульманское семейное право. СПб., 1998; В.В.Цмай. Становление и современное состояние мусульманского права наследования (историко-правовой анализ). СПб., 1999; Он же. Вакф и дарение. Принципы формирования и современные тенденции их эволюции в мусульманском праве: Историко-правовой анализ. СПб.,

2000; Он же. Регулирование семейно-брачных отношений мусульманским «правом личного статуса». СПб., 2000; С.-Х.Аутаев. Основы исламского уголовного права М., 2003.
17. См.: Мусульманское право (внутренние и международно-правовые нормы). Под ред. М.А.Сарсембаева. Алматы, 1999; Хашматулла Бехруз. Исламские традиции права. Одесса, 2006.
18. Здесь и далее Коран цитируется по изданию: Коран. Перевод с арабского и комментарии М.-Н.О.Османова. М.. 1995. Первая цифра в скобках означает номер главы (суры), вторая – стиха (аята).
19. Исламоведение [Текст]: пособие для преподавателя /Э.Р. Кулиев, М.Ф. Муртазин, Р.М. Мухаметшин и др.; Общ. ред. М.Ф. Муртазин. - М.: Изд-во Моск. исламского ун-та, 2008. – С. 154.
20. Хидоя. Комментарии мусульманского права: в 2 ч. Ч. 1. Т. I—11 / пер. с англ.; под ред. Н.И. Гродекова; отв. ред., авт. предисл., вступ. ст. и науч. комм. проф. А.Х. Саидов. - М.: Волтерс Клувер, 2010. - С. 29-30.
21. Ибн-Хальдун. Мукаддима («Введение»). Том 1. Б.м., б.г. С.445 (на арабском языке).
22. Теория государства и права [Текст]: учебник: В 2 т. / Под ред. М.Н. Марченко. - М.: Зерцало, 2011. - Т.1 - 516 с., Т.2 - 336 с.; Элементарные начала общей теории права [Текст]: учебное пособие / И.В. Гойман-Калинский, Г.И. Иванец, В.И. Червонюк; Под общ. ред. В.И. Червонюк. - М.: КолосС, 2003. - 544 с.
23. Ильм усуль аль-Фикх. Фахреттин Атар [Текст] / Пер. с турец. Т. Хабибуллина. [Книга подготовлена по материалам «FIKIH USULU» Do?. Dr.FahrettinAtar, Istanbul 1988]. - М.: ИГ «Сад», 2009. С. 76.
24. Alif Ammara. Урф и адат. Использование права урф и адат в шариате и доводы. j cSAdl j cUijxJl). [Электронный ресурс] Livejournal – Режим доступа: https ://alifammara.livejournal.com/359584.html
25. Сюкияйнен, Л.Р. Шариат и обычай: проблемы взаимодействия [Электронный ресурс] / Л.Р. Сюкияйнен // Норма, обычай, право:

законодательство и практика: материалы круглого стола (Москва, 14 декабря, 2008). - Режим доступа: http: //www.gazavat.ru/index.phphttp: //wwwjurant. m/ru/ publications/ reindeer_disc/round _table/sukijajnen.html .

26. Борубашов, Б.И. История государства и права Кыргызской Республики [Текст]: курс лекций / Б. И. Борубашов, З.И. Галиева. - курс лекции / Б.И. Борубашов, З.И. Галиева. - Бишкек: Изд-во КРСУ, 2004. С. 104.
27. Загряжский Г. Юридический обычай киргиз [Текст] / Г. Загряжский // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. IV. СПб., 1876. С. 45.
28. Большой юридический словарь/под ред. А.Я.Сухарева, В.Е. Крутских.- 2е изд., перераб., и доп.-М.:ИНФРА-М, 2004. – С.15.
29. Алимжан, К.А. Вопросы теории обычного права [Текст]: монография / К.А. Алимжан. - Алматы: ИЦ ОФ «Интерлигал, 2003. – С. 247.
30. Харсиев Борис Магомед-Гиреевич. Ингушские адаты как феномен правовой культуры [Текст]: дис. ... канд. наук: 09.00.13/ Б. М-Г. Харсиев.-Ростов- на-Дону, 2003. – С.32.
31. Сооронкулова, К.С. Обычное право и современная правовая система Кыргызской Республики [Текст]: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / К.С. Сооронкулова. - Бишкек, 2009. - С. 62.
32. Агакеримова, Ч.А. Взаимодействие в Дагестане адата, шариата и законов Российской империи: историко-правовой аспект [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ч.А. Агакеримова [Место защиты: Кубан. гос. аграр. ун-т]. - Краснодар, 2008. – С. 68.
33. Русско-кыргызский словарь юридических терминов и иных понятий [Текст] / Юридикалык атоолордун жанабашка тушунуктордун орусча-кыргызча создугу. - Бишкек: Турар, 2014. – С.270.
34. Нурбеков, К. История государства и права Киргизской ССР [Текст] / К. Нурбеков. - Бишкек: Кыргызстан, 1999. – С. 62.

35. Борубашов, Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855-1917 гг.) [Текст] / Б.И. Борубашов. - Бишкек: КНУ, 2009. – С. 56.
36. Нерсесянц, В.С. Общая теория права и государства [Текст] / В.С. Нерсесянц. - М.: ИГ «Инфра», 1999. - 401 с.
37. Абдрасулов, Е.Б. Роль суда биев в совершенствовании норм обычного права// Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования: В 10т. Жет жарҒы, Алматы, 2009. – С. 392.
38. Трубецкой, Е.Н. Энциклопедия права [Текст] / Е.Н. Трубецкой. - СПб: Юрид. ин-т., 1998. - С. 80-81.
39. Психология общения. Энциклопедический словарь. — М.: Когито Центр. Под общей редакцией А. А. Бодалева. 2011. [Электронный ресурс] / https://communication_psychology.academic.ru/
40. Пословицы и поговорки кыргызского народа: из собрания акад. К.К. Юдахина/Сост. Д. Давлетбекова; Вступ.ст. Т.К. Ахматова, М.А. Рудова.-Б.: Илим, 1997.- С.27.
41. Нурбеков, К. История государства и права Киргизской ССР [Текст] / К. Нурбеков. - Бишкек: Кыргызстан, 1999. – С. 74-76.
42. Мукамбаева, Г.А. Манас и право: к 2200-летию кыргызской государственности [Текст] / Г.А Мукамбаева. - Бишкек: Изд-во «Байтик», 2003. - С. 226-227.
43. Пален, К.К. Обычное право кочевников [Текст] / К.К. Пален // Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования: В 10 т. Eski kazak hukuk dunyasi. The ancient world of the kazakh law /Юридическая компания «Интеллектуал-Парасат»; Ред. кол.: С.З. Зиманов, К.А. Абишев и др. Т. VI. - Алматы: Жет жарҒы, 2006. - С. 165-169
44. Супатаев, М.А. Правовой обычай как источник права в развивающихся странах [Текст] / М.А. Супатаев // Источники права. - М.: Наука, 1985. - С. 57.

45.Культелеев, Т.М. Уголовное обычное право казахов: (С момента присоединения Казахстана к России до установления Советской власти) / Т.М. Культелеев. - Алма-Ата: Зерде, 2015. – С. 87.
46.Борубашов, Б.И. Курултай - отражение кыргызской демократии [Текст] / Б.И. Борубашов //Вестник Академии государственного управления при Президенте КР. - 2013. - № 18. - С. 25-31.
47.Абдрасулов, Е.Б. Роль суда биев в совершенствовании норм обычного права// Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования: В 10т. Жет жарҒы, Алматы, 2009. -С. 393.
48.Зиманов, С.З. Ереже - малые кодексы обычно-правовых норм [Текст] / С.З. Зиманов /В кн.: Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования: В 10 т. Eski kazak hukuk dunyasi. The ancient world of the kazakh law /Юридическая компания «Интеллектуал-Парасат»; Ред. кол.: С.З. Зиманов, З.Ж. Кенжалиев. уV. - Алматы: Жет жарҒы, 2005. - С. 120.
49.Турсунбаева, Н.С. Судоустройство и судопроизводство по обычному праву кыргызов. [Текст] / Н.С. Турсунбаева // Инновационная наука. - 2015. - №10. - С. 197-201.
50.Кулажников, М.Н. Право, традиции и обычаи в советском обществе [Текст] / М.Н. Кулажников. - Ростов-н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 1972. - С. 118.
51.Супатаев, М.А. Правовой обычай как источник права в развивающихся странах [Текст] / М.А. Супатаев // Источники права. - М.: Наука, 1985. - С. 55.
52.Бейшембиев, Э. Ж. Защита прав и свобод человека в национальном и международном праве [Текст] / Э.Ж. Бейшембиев // Верховенство Конституции и ее прямое действие: вопросы обеспечения правовой охраны Конституции: материалы международной конференции (Бишкек, 19-20 апреля, 2018). - Бишкек: Изд.-во «Триада Принт», 2018. - С. 124.

53. Нуриев, Д.Ш. Становление и развитие уголовного права Кыргызской Республики [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д.Ш. Нуриев. - Бишкек, 2015. - С. 11.
54. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 год. Том 86 Смеречинская область. Под ред. Н. А. Тройницкого. СПб: Изд-во «Народная польза» 1905. – С. 50-51.
55. Нуриев, Д.Ш. Становление и развитие уголовного права Кыргызской Республики [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д.Ш. Нуриев. - Бишкек, 2015. -С. 26.
56. Ишанов
57. а, Ш.А. Нормы шариата и их применение казийскими судами в Средней Азии до 1924 года. [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ш.А. Ишанова. - Ташкент, 1992. – С. 22.
58. Баишев, Ж. Общие принципы исламского права, теория доказательств и система наказания [Текст]: учебное пособие / Ж. Баишев. — Алматы: Жет жарҒы, 1996. – С.11.
59. Сюкияйнен, Л.Р. Шариат и мусульманско-правовая культура [Текст] / Л.Р. Сюкияйнен. - М., 1997. С. 17.
60. Хидоя. Комментарии мусульманского права: в 2 ч. Ч. 1. Т. I—11 / пер. с англ.; под ред. Н.И. Гродекова; отв. ред., авт. предисл., вступ. ст. и науч. комм. проф. А.Х. Саидов. - М.: Волтерс Клувер, 2010. – С. 30.
61. Коран: Перевод смыслов и комментарии [Текст] / Пер. с араб. Э.Р. Кулиева. - Изд. 9-е, стереотип. - М.: Эксмо, 2016. – С. 229.
62. Ишанова, Ш.А. Нормы шариата и их применение казийскими судами в Средней Азии до 1924 года. [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ш.А. Ишанова. - Ташкент, 1992. – С. 23.
63. Сахих аль-Бухари [Текст]: В 2 т. / Пер. с араб. В. Абдулла Нирша. - М.: БФ «Ибрагим Бин Абдулазиз Аль Ибрагим», 2002. - Т. 2. - 472 с.
64. История политических и правовых учений [Текст]: учебник / Под ред. В.С. Нерсесянца. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Норма, 2004. - С. 126.

65. Боголюбов, А.С. ал-Истилах [Текст] / А.С. Боголюбов // Ислам: энциклопедический словарь / Отв. ред. С.М. Морозова. - М.: Наука, 1991. - С. 115.
66. Крывелев, И.А. История религий: очерки [Текст] / И.А. Крывелев; Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР; Ин-т науч. атеизма АОН при ЦК КПСС. - 2-е изд., дораб. - М.: Мысль, 1988. - 446 с.; История политических и правовых учений [Текст]: учебник / Под ред. В.С. Нерсесянца. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Норма, 2004. - 944 с.
67. История государства и права зарубежных стран [Текст]: учебник / Под ред. О.А. Жидкова и Н.А. Крашенинниковой. - М.: Норма-Инфра-М, 1998. - С. 422.
68. Абу Хасан, М.Н. Начало распространения ислама на территории Кыргызстана (середина УШ-Х вв.) [Текст] / М.Н. Абу Хасан // Вестник КРСУ. - 2002. - Т.2(№4). - С. 37.
69. Балхашин, Н.Н. О киргизах и вообще о подвластных России мусульманах [Текст] /Н.Н. Балашин. - СПб: Тип. М-ва внутрен. дел, 1887. - С. 12.
70. Кокандский краеведческий музей, архив, инв. № 995 Н,В., с.116.
71. Бартольд, В. В. Киргизы. Исторический очерк [Текст]: сочинения: В 8 т. Т. 2: ч. II. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии / В.В. Бартольд. - М.: Наука, 1964. – С. 517.
72. Петров, К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV-XVIII веках [Текст] / К.И. Петров. - Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1961. - С. 131.
73. Нуриев, Д.Ш. Становление и развитие уголовного права Кыргызской Республики [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д.Ш. Нуриев. - Бишкек, 2015. - С. 26.
74. Аманалиев, Б. О соотношении религиозного, иррелигиозного и атеистического в сознании киргизского народа. [Текст] / Б. Аманалиев

// Известия Н Кирг.ССР. - Серия: Общественные науки. - Т. V. - Вып. 2 (Философия, эстетика, право). - Фрунзе, 1963. - С. 33.
75. Кыргызы: Источники, история, этнография [Текст] /Сост. О. Караев, К. Жусупов. - Бишкек: Шам, 1996. – С. 363.
76. Малышев, Н. Обычное семейное право киргизов [Текст] / Н. Малышев. Ярославль: Тип. Губ. правления, 1902. - С.181.
77. Хрестоматия по истории дипломатии Кыргызстана. Учебное пособие/Сост. В. Воропаева, Р. Кемелбаев, В. Мельнева. Ред. акад. В. Плоских, проф., Н. Кемелбаев. -Бишкек: Илим, 2007. - С. 217
78. Кыдырмашев, Н.С. Исторические предпосылки развития ислама среди киргизов / Н.С. Кыдырмашев // Этножурнал. - 2004. - №12 [Электронная версия]. Режим доступа: https://turkology.tk/library/283.
79. Дюшенбиев, С.У. Синкретизм кыргызского ислама в условиях поликонфессионального общества [Текст] / С.У. Дюшенбиев // Буддизм и христианство в культурном наследии Центральной Азии: материалы международной конференции (г. Бишкек, 3-5 октября, 2002) / КГУСТА, Институт истории НАН КР. - Бишкек: ОФЦИР, 2003. - С. 123.
80. Дюйшенбиев, С.У. Роль ислама в становлении кыргызской государственности [Текст] / С.У. Дюйшенбиев // Государственность в Кыргызстане и Центральной Азии: история и перспективы. - Вып. III. - Бишкек, 2004. - С. 48-51
81. Маркс, К., Энгельс, Ф. Сочинения: В 50 т. [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс; Ин-т Маркса - Энгельса - Ленина - Сталина при ЦК КПСС. - М.: Госполитиздат, 1955-1981. - Т. 19 (март 1875 г. - май 1883 г.) / Под ред. Р.П. Конюшей. - М., 1961. – С.111.
82. Ковлер, А.И. Антропология права [Текст]: учебник для вузов / А.И. Ковлер. - М.: Норма, 2002. - С. 157
83. Рулан, Н. Юридическая антропология [Текст]: учебник для вузов. / Пер. с франц. / Отв. ред. В.С. Нерсесянц. - М.: Норма, 1999. - С. 158.

84. Эшмурадова, Н.Д. Уголовное право кыргызов по нормам адата и шариата. [Текст] / Н.Д. Эшмурадова // Инновационная наука. - 2017. - Т.2(№3). - С.158-163
85. Тургумбаев, М.Е. Наказание и его цели в мусульманском праве [Текст] / М.Е. Тургумбаев // Вестник КарГУ. - 2014. - № 2(74). - С. 38.
86. Елаян, Г.Ф. Основы мусульманского уголовного права [Текст]: учебное пособие / Г.Ф. Елаян. - Махачкала, 2002. – С.14.
87. Загряжский, Г. Юридические обычаи киргиз [Текст] / Г. Загряжский // Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования: В 10 т. Eski kazak hukuk dunyasi. The ancient world of the kazakh law /Юридическая компания «Интеллектуал-Парасат»; Ред. кол.: С.З. Зиманов, К.А. Абишев и др. Т. VI. - Алматы: Жет жарҒы, 2005. С. 274.
88. Гродеков, Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сырдарьинской области: Т.1 (Юридический быт) [Текст]/ Н. И. Гродеков. - Ташкент: Ташкент: Типолитография С.И.Лахтина. - 1889. С. 141.
89. Кожоналиев, С.К. Обычное право кыргызов /С.К. Кожоналиев; вступ. ст. Т.К. Чоротегина. - Бишкек: Фонд «Сорос - Кыргызстан», 2000. - С. 77.
90. Панова В. Ф., Бахтин Ю. Б. Жизнь Мухаммада. М., 1990. С. 235.
91. Дарест Р. Исследования по истории права. СПб., 1894. С. 58.
92. См.: Элайди Р. А. Наказание по уголовному праву арабских стран : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2002. С. 6.
93. См.: Лихачев В. А. Уголовное право в освободившихся странах. М., 1988. С. 37-38.
94. Хрестоматия по истории государства и права : история государства и права зарубежных стран. Т. 1 : Древний Восток. Античный мир. Средние века / сост. Ю. А. Иванов [и др.]. Воронеж, 1999. С. 210.
95. Ереже, составленное на чрезвычайном съезде народных судей Аулиеатинского уезда 4 мая 1907 года [Текст] / Кожоналиев С.К.

Обычное право кыргызов. - Бишкек: Фонд «Сорос-Кыргызстан», 2000. - С. 39.
96. Валиханов, Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 т. [Текст] / Ч.Ч. Валиханов; [вступ. статья А. Маргулана, редкол.: А.Х. Маргулан (отв. ред.) и др.], Акад. наук Каз.ССР. Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. - Т. 2. - Алма-Ата: Изд-во Акад. наук Каз.ССР, 1962. - 795 с..
97. Левшин, А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей: В 3 кн. Кн.3: Этнографические известия / А.И. Левшин. - СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. - С. 24
98. Сюкияйнен, Л.Р. Исламское уголовное право: от традиционного к современному [Текст] / Л.Р. Сюкияйнен // Российский ежегодник уголовного права. - 2007. - №2. - С. 572.
99. Загряжский, Г. Юридические обычаи киргиз [Текст] / Г. Загряжский // Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования: В 10 т. Eski kazak hukuk dunyasi. The ancient world of the kazakh law /Юридическая компания «Интеллектуал-Парасат»; Ред. кол.: С.З. Зиманов, К.А. Абишев и др. Т. VI. - Алматы: Жет жарҒы, 2005. С. 278.
100. Елаян, Г.Ф. Основы мусульманского уголовного права [Текст]: учебное пособие / Г.Ф. Елаян. - Махачкала, 2002. – С.155.
101. Коран: Перевод смыслов и комментарии [Текст] / Пер. с араб. Э.Р. Кулиева. - Изд. 9-е, стереотип. - М.: Эксмо, 2016. - С. 100.
102. Тронов, В. Обычаи и обычное право киргиз [Текст] / В. Тронов // Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии. - СПб, 1891. - Т. XVII. - Вып. II: Материалы по антропологии и этнологии киргиз. Обычаи и обычное право киргиз. – С. 85.
103. Калинина, Т.М. Меры уголовно-правового характера в законодательстве Китая и мусульманских государств [Текст] / Т.М.

Калинина // Актуальные проблемы российского права. - 2013. - № 9 - С. 1156.

104. Назаров, Ф. Записки о некоторых районах средней части Азии [Текст] / Ф. Назаров. - СПб: Акад. наук Рос. имп., 1821. – С.77.

105. Научно-правовой комментарий к Конституции Кыргызской Республики. [Текст] / Авт.-сост. К.М. Осмоналиев, Т.А. Жумабекова. - Бишкек: Алтын Принт, 2017. - С. 45.

106. Мусульманское право (структура и основные институты) [Текст] / Под ред. Л.Р. Сюкияйнена и др. - М.: ИГиП АН СССР, 1984. – С.145.

107. Хасанов, А.Х. Из истории Киргизии XIX века [Текст]: учебное пособие /А.Х. Хасанов. - Фрунзе, Киргизучпедгиз,1959. - С. 84

108. Талызин, А. Пишпекский уезд. Исторический очерк (1855-1868) [Текст] / А. Талызин // Памятная книжка Семиреченской области за 1868 год. Т. 2. - Верный, 1898. - 217 с.

109. ЦГИАЛ СССР, ф. 1396, опл. 1, д 400, л. 33 [Текст] / В кн.: Кожоналиев С.К. Обычное право кыргызов. - Бишкек: Фонд «Сорос Кыргызстан», 2000. – С.107.

110. Садыков, Р.Г. Основы исламской теологии [Текст]: монография / Р.Г. Садыков. - Уфа: Изд-во БГПУ, 2012. - С. 442-443.

111. Тегизбекова, Ж.Ч. Регулирование брачно-семейных отношений кыргызов по обычному праву [Текст] / Ж.Ч. Тегизбекова. - Бишкек: Изд-во КРСУ, 2015. - С.111.

112. Обидов, Д.С. Ханафитская правовая школа и ее значение в суннитском направлении исламского права (мавераннахрское течение) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д.С. Обидов. - Душанбе, 2008 - С.156.

113.История государства и права СССР [Текст] / Под ред. Ю.П. Титова. – М.: Юрид. лит., 1988. – Ч. 1. С. 42.

114.Ахмедов, А.Д. Из истории уголовной юстиции Киргизии (1918–1922 гг.) [Текст] / А.Д. Ахмедов. – Фрунзе: Илим, 1984. С.61.

115.Аманалиев, Б. Общественная психология и религиозные предрассудки [Текст] / Б. Аманалиев. – Фрунзе, 1970. С.3.
116.Костенко, Л.Ф. Туркестанский край [Текст] / Л.Ф. Костенко// Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. Материал для географической статистики России. – СПб, 1880. – Т. I. С.12.
117.Пален К.К. Сборник киргизского обычного права [Текст] // Фонд 1396, опись 1, дело 452, Архив РГИА Санкт-Петербурга.
118.Искаков, И.Ж.Обзор уголовного права Казахстана, его эволюционного пути от обычного права к кодифицированному законодательству [Текст] / И.Ж.Искаков // Юрист. – 2007. – № 7. С.28.
119.Жумаганбетов, Т.С. Проблемы формирования и развития древнетюркской системы государственности и права VI–XII вв. Автореф. дисс. … д-ра. юр. наук [Текст] / Т.С. Жумаганбетов. – Алматы, 2004. С.25.
120.Россел, Ю. Среднеазиатская культура и наша политика на Востоке [Текст] / Ю. Россел // Вестник Европы. – Т. 4. – СПб., 1878. С.132
121. Кожоналиев, С.К. Суд и уголовное обычное право киргизов до Октябрьской революции [Текст] / С.К. Кожоналиев. – Фрунзе, 1963. С.324.
122.Загряжский, Г.С. О народном суде у кочевого населения Туркестанского края, по обычному праву [Текст] / Г. Загряжский // Материалы для статистки Туркестанского края. – Ежегодник. – Вып. IV. – СПб., 1876. С.192.
123.Леонтьев, А. Обычное право у киргиз. Судоустройство и судопроизводство [Текст] / А. Леонтьев // Юридический вестник. Издание Московского юридического общества. – №5–6. – М., 1890. С.119.
124.Абрамзон, С.М. Очерки культуры киргизского народа [Текст] / С.М. Абрамзон. – Фрунзе, 1946. С.20.

125.Загряжский, Г.С. Заметки о народном самоуправлении у каракиргиз [Текст] / Г. Загряжский // Материалы для статистики Туркестанского края. – Ежегодник. – СПб, 1874. – Вып.III. С.362.
126.Загряжский, Г.С. Очерки Токмакского уезда [Текст] / Г.С. Загряжский// Туркестанские ведомости. – 1873. – № 9. С.12
127.Сманбаева, Ж.А. Государственно-правовая организация кыргызского общества дооктябрьских событий 1917 года [Текст] / Ж.А. Сманбаева // Вестник Кыргызского национального университета им. Ж. Бласагына: Труды ин-та целевой подготовки специалистов. – Вып. 1. – Бишкек, 2005. С.161-162.
128.Смирнов, А.В. Типология уголовного судопроизводства: Дисс. … д-ра. юрид. наук [Текст] / А.В. Смирнов. – М., 2004. С.172.
129.Сайфуллаев, Ф.Х. Гражданское право Туркестанской автономной Советской Социалистической Республики [Текст] / Ф.Х. Сайфуллаев. – Ташкент, 1962. С.5.
130. Мякутин А.И. Юридический быт киргизов. - Оренбург, 1910 //Электронный ресурс: https://bilim.akipress.org/lib/book:758/myakutin-a-i-yuridicheskij-byt-kirgizov-orenburg-1910g/
131. Загряжский Г. Юридические обычаи киргизов. //Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. Т. 6. Алматы, 2005.
132. Рукописный фонд Института философии и права АН Респуб. Казахстан, инв. №13, л. 501 [Текст].
133. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. [Электронный ресурс] http://www.lawrussia.ru/ texts/ legal_861/doc861a 999x936.htm
134. Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР. – 1960. – №40. – Ст. 145. [Текст].
135. Жогин, Н. Борьба с преступлениями, составляющими пережитки феодально-байского быта [Текст] / Г. Жогин. – М., 1958. С.15-16.

136. Осмоналиев, К.М. Уголовная политика Кыргызстана: вопросы теории и практики. Монография [Текст] / К.М. Осмоналиев. – М., 2005. С.34.

137. Комментарий к Уголовному кодексу Кыргызской Республики [Текст] / Т.А. Асаналиев, А.Ж. Каримбеков, К.М. Осмоналиев. – Бишкек, 2002. С.4.

138. Додонов, В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть. Монография [Текст] / В.Н.Додонов / Под общ. и науч. ред. С. П. Щербы. – М.: Юрлитинформ, 2009. С.11-12.

139. Всемирная история государства и права. Энциклопедический словарь [Текст]. – М.: Инфра-М., 2001. С.312